

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2006

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Культурно-історичні провінції території України у первісну добу
- УШКОВА Ю.В. Соціальний устрій населення ямної культурно-історичної спільності: погляди на проблему
- КИСЛИЙ О.С. Основні риси кам'янської культури Східного Криму
- БУЙСЬКИХ А. В. До питання про час заснування Херсонеса Таврійського
- ШЕВЧЕНКО Т.М. Поховання в контексті родинної релігії Херсонеса Таврійського
- МИСЬКА Р.Г. Теребовельська земля XI—XII ст. (історичний огляд)

Articles

- 3 ZALIZNYAK L.L. Culture and History Provinces of the Territory of Ukraine in Prehistory Epoch
- 16 USHKOVA Yu.V. The Social Order of the Habituants of Yamna Cultural and Historical Community: the Viewpoint on the Problem
- 21 KISLYI O.E. Main Features of the Kam'janske Culture in the Eastern Crimea
- 35 BUJSKYKH A.V. To the Question of the Foundation Date of Tauric Chersonesos
- 44 SHEVCHENKO T.M. Burial in Context of Family Religion in Tauric Chersonesos
- 53 MYSKA R.Gh. Terebovl'ya Land (Historical Review)

Публікації археологічних матеріалів

- КОЗАК Д.Н. Божество Сарапіс із поселення готів на Волині
- ПРИЙМАК В.В. Дослідження роменсько-давньоруських пам'яток на шляху із Чернігова у Тмуторокань

Publication of archaeological materials

- 60 KOZAK D.N. The Deity Sarapis from the Settlement of Goths in Volyn Region
- 65 PRYIMAK V.V. The Study of Romny-Ancient Rus Monuments on the Path Leading from Chernigiv to Tmutorokan.

До історії стародавнього виробництва

- ГОРБАНЕНКО С.А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е.

To the history of ancient crafts

- 73 GORBANENKO S.A. Assessment of Agriculture of Slavs in the Last Quarter of the First Millennium AD

Нові відкриття та знахідки

ТИЛІЩАК В.С. Дослідження Чернелево-Руського могильника (1973—2000)

Discovery and recent finds

80 TYLISHCHAK V.S. The Study of the Cherneliv-Russkiy Burial Ground (1973—2000)

Дискусії

ШРАМКО Б.А. На захист В.О. Городцова (з приводу публікації П.Я. Гавриша)
НЕЧИТАЙЛО П.О. Погляд на початки християнської архітектури України (до концепції О.А. Пламеницької)

Discussions

84 SHRAMKO B.A. In Defence of V.O. Horodtsov (concerning to the publication of P. Ya. Havrysh)
87 NECHITAILO P.O. View on the Beginning of the Christian Architecture in Ukraine (to O.A. Plamenytska's Concept)

На допомогу вчителю

МАЦКЕВИЙ Л.Г. Питання заселення території сучасного Львова та Трускавця (комплексний інтердисциплінарний аналіз)

Educational page

95 MATSKEVYJ L.G. The Question of Settling of the Territory of Modern Lviv and Truskavets (a Complex and Interdisciplinary Approach)

Рецензії

БОЛГОВ М.М. Рец.: С.Г. Колтухов, В.Ю. Юрочкин. От Скифии к Готии: Очерки истории варварского населения Степного и Предгорного Крыма (VII в. до н.э.—VII в. н.э.)
ГРЕЧКО Д.С. Рец.: Л.І. Бабенко. Песочинский курганный могильник скифского времени
ГЛАДКИХ М.І. Рец.: К.П. Бунятян, Л.Л. Залізняка, В.М. Зубарь, О.П. Моця, В.В. Отрощенко, Р.В. Терпиловський. Археологія України

Book review

99 BOLGOV M.M. Re: S.G. Koltukchov, V.Yu. Yurochkin. From Skythian to Gothia Essays on History of Barbarian Habitants of Steppe and Pre-Mountain Crimea (7th c. BC – 7th c. AD)
101 HRECHKO D.S. Re: L.I. Babenko. Pischynskiy Mound Burial-Ground of Skythian Time
106 HLADKYH M.I. Re: K.P. Bunyatyan, L.L. Zaliznyak, V.M. Zubar, O.P. Motsya, V.V. Otroshchenko, R.V. Terpylovskiy. Archaeology of Ukraine

Пам'ять археології

ВДОВИЧЕНКО Є.В. Меценат науки (пам'яті Георгія Львововича Скадовського)

In commemoration of the archaeology

108 VDOVYCHENKO Ye.V. Contribution for the Science (to the Memory of Heorhij Lyovovych Skadovskiy)

Хроніка

ТЕЛЕГІН Д.Я., КОНЧА С.В. Про актуальність вивчення давніх пам'яток України в контексті індоєвропейської проблематики

News review

111 TELEHIN D.Ya., KONCHA S.V. About the Urgency of Study of Ancient Monuments of Ukrain in View of Indo-European Problematic

Наші автори

115 **Our Authors**

Список скорочень

116 **Abbreviations**

Л.Л. Залізняк

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПРОВІНЦІЇ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У ПЕРВІСНУ ДОБУ

У статті зроблено спробу визначення головних напрямів культурно-історичних зв'язків окремих регіонів України протягом первісної доби.

У первісні часи, на початку формування етнокультурної карти сучасної Європи, окремі частини більшості великих європейських країн мали різні напрями культурно-історичних зв'язків. Наприклад, Південно-Західна Франція здавна історично пов'язана з Піренеями, Прованс — із Середземномор'ям, а Бретань, Нормандія, Паризький басейн — із Північно-Західною Європою. Північ Німеччини завжди тяжіла до Скандинавії, а її південь — до Центральної Європи. Польське Помор'я у культурному сенсі більше пов'язане з Південною Балтією, ніж Малопольща, яка мала давні й тісні зв'язки з Центральною Європою та Карпатським басейном. Історична доля будь-якого регіону значною мірою залежить від його розташування на геополітичній карті континенту.

Не є винятком із цього загальноєвропейського правила й Україна, на теренах якої з первісних часів формувалися три культурно-історичні провінції, що мали різні напрями культурних зв'язків (Залізняк 1998, с. 268—270; 1999, с. 231—244) (рис. 1). Такі регіони Північно-Західної України, як Полісся, Волинь, Верхнє По-дністров'я, здавна розвивалися в умовах потужного впливу Південної Балтії та Центральної Європи (Залізняк 2001, с. 15—28). На південний захід країни (Середнє та Нижнє Подністров'я, Одещина) впливав балкано-дунайський світ. Степи та лісостеги півдня та південного сходу України з енеоліту до пізнього середньовіччя заселяли рухливі скотарі євразійського степу. Питанням формування та розвитку балтійської, балкано-дунайської та степової євразійської культурно-історичних провінцій первісної України присвячено цю статтю.

На початку фінального палеоліту, 14 тис. років тому, Північну та Центральну Україну населяли мисливці на мамонтів, а стеги Надчорномор'я — на бізонів та коней, які залишили по собі численні пам'ятки з кременем інвентарем

епіграветського типу. Вимирання мамонтів на порозі фінального палеоліту та різке погіршення природно-кліматичних умов на його початку на задрових низинах прильодовикової Європи, зокрема у Поліссі, призвели до запусіння останнього в Дріасі I і відходу епіграветських мисливців на мамонтів на південь (Залізняк 2004, с. 124).

Поліпшення природно-кліматичних умов у зв'язку з беллінзьким та аллередським потепліннями створило сприятливі умови для повторного заселення Полісся в середині фінального палеоліту. Вріз річкових долин зумовив осушення Поліської низовини, появу зручних для поселення людини сухих борових терас. Загальне потепління сприяло розвитку рослинності на звільнених від льодовика задрово-моренних рівнинах і поширенню численної популяції північних оленів. Склалися сприятливі умови для розселення з Південно-Західної Балтії через Польську низовину в басейни Прип'яті, Німану, верхнього Дніпра прильодовикових мисливців на оленів.

На заході прильодовикової смуги Європи цей господарсько-культурний тип затвердився, ймовірно, раніше ніж у Східній Європі, де, судячи з дат Добранічівки, Гінців, Межір'я, Тимонівки, Єлисеєвичів, епіграветські мисливці на мамонтів дожили до рауніського потепління (приблизно 13,5 тис. років BP). Отже, через вимирання мамонтів і поширення у фінальному палеоліті північних оленів Полісся та басейн верхнього Дніпра були заселені не з півдня нащадками епіграветських мисливців на мамонтів, а з заходу спадкоємцями мадленських мисливців на оленів — людністю гамбурзької та лінгбійської культур Південно-Західної Балтії.

З цього моменту історичні долі поліської півночі й надчорноморського півдня розійшлися. З часу беллінзького потепління встановлюються тісні й тривалі зв'язки Поліської низовини з Південною Балтією та Центральною Європою.

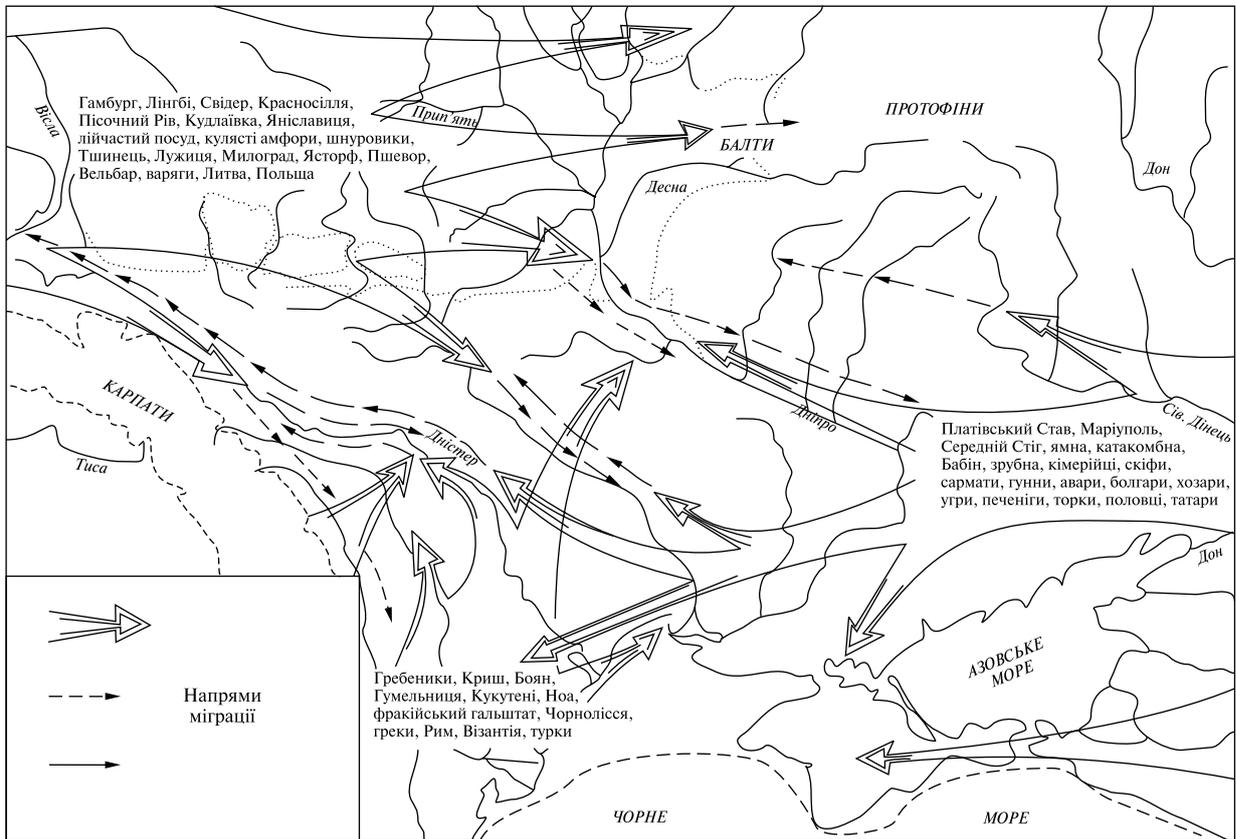

Рис. 1. Міграційні потоки на територію України у первісні та ранньоісторичні часи

У Надчорномор'ї продовжують розвиватися культурні явища середземноморського типу (культури Осокорівка, Шан-Коба, Мурзак-Коба). Археологічні матеріали дають підстави стверджувати, що з кінця мезоліту, а саме з VII тис. В С, Північно-Західне Надчорномор'я усе більше тяжіло до Балкан і Подунав'я, а Надазов'я — до Прикаспію та Північного Кавказу. Протягом неоліту—єнеоліту слідом за балтійською формуються балкано-дунайська та степова євразійська провінції стародавньої України (рис. 1).

Балтійська провінція первісної України охоплює численні культурні явища, які мають прямі паралелі в культурах Балтії та півночі Центральної Європи, що датуються часом від фінального палеоліту до середньовіччя включно. Ця спорідненість виникла внаслідок серії потужних міграцій населення із заходу на територію Північно-Західної України. Археологічний матеріал переконливо свідчить про кілька хвиль мігрантів із Західної та Південної Балтії через басейн Вісли в долину Прип'яті, Німану, верхнього Дніпра (рис. 1). Найдавнішу з таких хвиль переселенців із заходу фіксує поява в басейнах Вісли, Німану та Прип'яті окремих вістер із плечем гамбурзької культури, що датується Беллінгом та Дріасом II. Значно краще в Поліссі представлені матеріали культури Лінгбі, носії якої просунулися в регіон десь на-

прикінці Аллереду — на початку Дріасу III. На їх основі в Дріасі III сформувалася місцева красносілляська культура з невеликими черешковими наконечниками, нерідко асиметричних форм.

Ще один лінгбійський нащадок — свідерська культура, носії якої населяли басейни Вісли, Прип'яті та Німану з середини Дріасу III до початку Пребореалу. Свідерська культура формувалася на лінгбійських традиціях на початку Дріасу III в багатих на якісну крем'яну сировину верхів'ях Вісли та Прип'яті. Швидше за все, саме з верхів'їв Вісли та Прип'яті свідерці поступово розселялися на північ — на середню Віслу та Німан. Рухаючись Поліссям на схід, вони наприкінці Дріасу III витіснили на верхній Дніпро і Десну споріднених їм красносілляців.

Різке ранньоголоценове потепління на зламі Дріасу III та Пребореалу зруйнувало цей фінальнопалеолітичний світ мисливців на північних оленів. На початку Пребореалу ця людність була змушена мігрувати слідом за об'єктом промислу далеко на північний схід. Постсвідерський мезоліт, поширений на величезних просторах лісової смуги Східної Європи від східного узбережжя Балтії до Північного Уралу, сформувався на свідерських традиціях, принесених мігрантами з басейнів Німану та Прип'яті (Залізник 1989, с. 80—88; 1999, с. 233). На зламі плейстоцену та голоцену красносілляські традиції транс-

формувалися у греські, пісочнорівські та єнівські, які фактично були локальними варіантами єдиної посткрасносільської спільноти верхів'їв Десни, Дніпра та Волги.

Таким чином, балтійська провінція північного заходу України почала формуватися в середині фінального палеоліту внаслідок просування із Західної Балтії у полишене епігравецями Полісся людності спочатку гамбурзької (XIII тис. ВР), а потім лінгбійської (XII тис. ВР) культур (рис. 1). У Дріасі III (XI тис. ВР) на базі лінгбійських традицій розвиваються свідерська та красносільська культури басейнів верхньої Вісли, Німану, Прип'яті та верхнього Дніпра. З початком голоцену це населення мігрує у північно-східному напрямку, започатковуючи пост-свідерський мезоліт півночі Східної Європи та посткрасносільський мезоліт (Греськ, Пісочний Рів, Єневе) басейнів верхнього Дніпра, Десни, верхньої Волги.

Є вагомі підстави вбачати в нащадках лінгбійської спільноти Балтії, а саме в людності культур Аренсбург, Свідер, Красносілля, далеких пращурів аборигенів європейської Півночі — самів Скандинавії та фінів Східної Європи (Залізник 2000б; Zaliznyak 2002), які на рубежі па-

леоліту та мезоліту мігрували на північ Європейського континенту.

Отже, культурні явища фінального палеоліту Полісся мають прямі паралелі в синхронних спільнотах зандрових низовин, що тягнуться на захід від Полісся до Англії, а саме в культурах Гамбург, Лінгбі, Аренсбург, Свідер.

Танення скандинавського льодовика внаслідок ранньоголоценового потепління призвело до підняття рівня світового океану і затоплення Північноморського континенту — суші, що простиралася на місці Північного моря між Скандинавією і Британськими островами. Це стимулювало міграційні процеси із затоплених територій у східному напрямі. На спорожнілі після відходу на північ Східної Європи свідерців басейни Вісли, Прип'яті та Німану із заходу просунулися носії культурних традицій Дювенсі. На їх основі сформувалися ранньомезолітична коморницька культура Польщі та кудлаївська — Північної України, Білорусі та Литви.

Утворення Літоринового моря внаслідок підняття рівня Балтії у ранньому Атлантикумі спричинило нову хвилю західнобалтійських мігрантів у східному напрямі (рис. 2), які утворили в басейнах Вісли, Німану та Прип'яті постмаг-

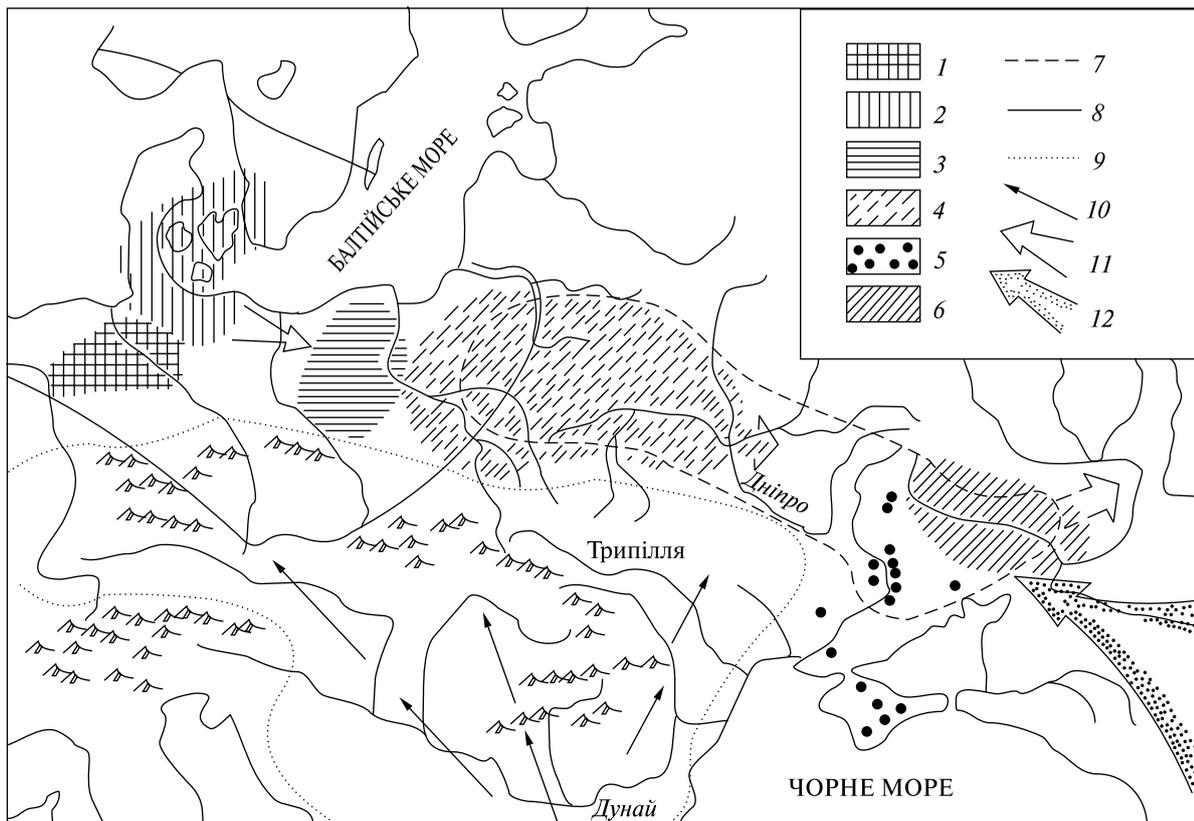

Рис. 2. Міграційні процеси в Європі у VII—V тис. BC (cal.). *Культури пізнього мезоліту*: 1 — Лейен-Вартен; 2 — Олдеслоє; 3 — Хойниція-Пенкі; 4 — Яніславиця; 5 — пункти знахідок яніславицьких вістер; 6 — донецька культура; *неоліту*: 7 — гребінцевої кераміки; 8 — лійчастого посуду; 9 — балканський неоліт; 10 — розселення балканських землеробів; 11 — просування носіїв балтійських мезолітичних традицій; 12 — напрям руху носіїв традицій Платівський Став

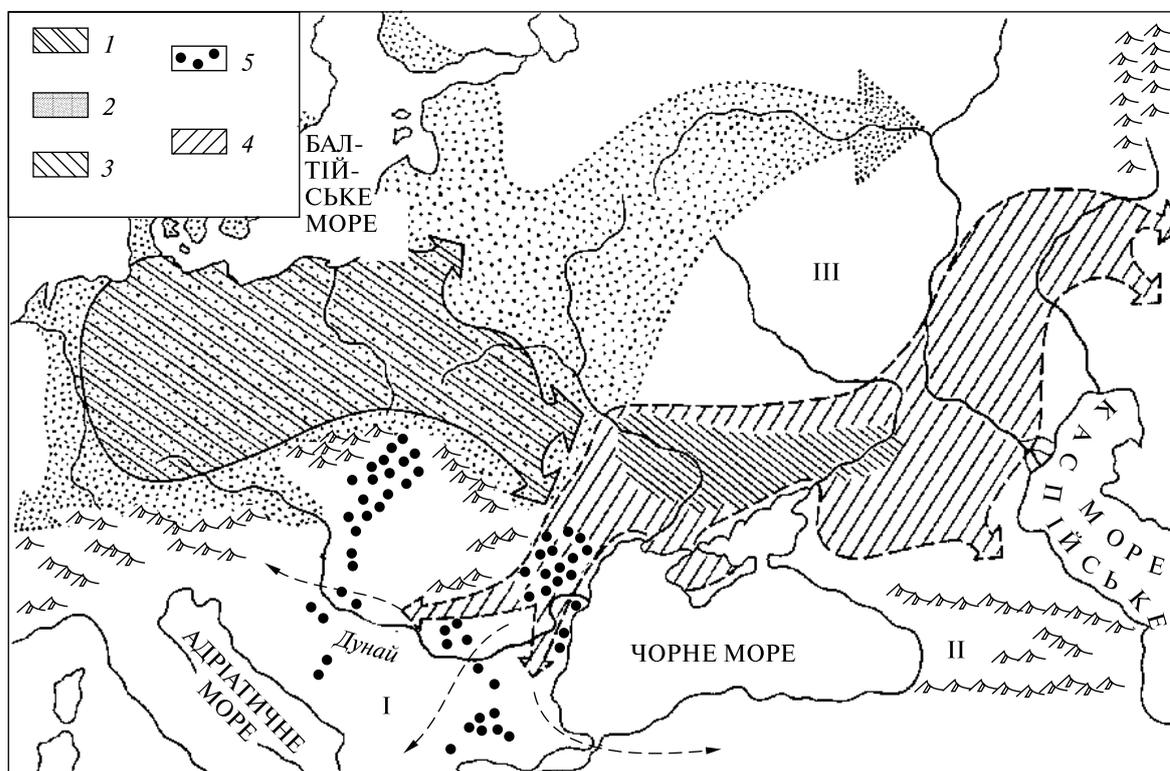

Рис. 3. Розселення індоевропейських народів із центральноєвропейського та надчорноморського центрів етногенезу у III тис. до н. е. *Культури індоевропейських народів:* 1 — кулястих амфор; 2 — шнурової кераміки; 3 — середньостогівська; 4 — ямна; 5 — кургани Подунав'я зі степовим обрядом поховання; *неіндоевропейські народи:* I — енеоліт Балкан; II — пракартвели; III — прафінно-угри

лемезьку яніславицьку культуру. Виразної своєрідності їхньому крем'яному інвентарю надає досконала техніка правильної відтискної пластини, з якої за допомогою мікрорізцевих сколів виготовляли специфічні яніславицькі вістря, трикутники, правильні трапеції. Фактично, яніславицький кремій — це реалізація давніх маглемезьких традицій прибалтійського мезоліту на основі нової протонеолітичної техніки правильної відтискної пластини (Залізняк 1998, с. 189).

Зважаючи на поширення характерних яніславицьких вістрів південніше Полісся, яніславицька людність досягла Надпоріжжя, а на сході — басейну Сіверського Дінця (Залізняк 1978, 1998, с. 217) (рис. 2). Ймовірно, саме з цим міграційним потоком із Балтії пов'язана поява в лісостепах Лівобережжя та Надпоріжжя масивних європеїдів вовнистого антропологічного типу, відомих із численних могильників VII—V тис. до н. е. Середнього Подніпров'я та Надпоріжжя (Василівка III, Вовниги, Олександрія, Ясиновате, Вільнянка, Микільське тощо), які містять випростані масивні кістяки північних європеїдів (Телегин 1991; Потехина 1999). Вони мають прямі паралелі серед антропологічних решток могильників Західної Балтії VI—IV тис. до н. е. (Ведбек, Ертебелле, Скотехолм тощо) (Гохман 1966; Кондукторова 1973).

Отже, антропологічні дані підтверджують висновки археологів про міграцію у VII—VI

тис. до н. е. мешканців Західної Балтії у південно-східному напрямі, через Польську та По-льську низовини у Середнє Подніпров'я. Ця північноєвропейська людність, яка у VII—V тис. до н. е. заселила Надпоріжжя та Лівобережжя Дніпра і лишила численні могильники маріупольського типу, в умовах аридизації клімату під впливом Трипілля поступово опанувала навички відгінного скотарства. Вона стала підґрунтям найдавніших індоевропейців — середньостогівської і споріднених із нею культур степового енеоліту (Залізняк 1994, с. 97—99; 1998, с. 316—318).

Цікаво, що західний напрям культурно-історичних зв'язків Полісся та Волині, що утвердився ще у фінальному палеоліті та мезоліті (Гамбург, Лінгбі, Комірниця-Кудлаївка, Яніславиця), зберігся майже до сьогодення. Він існував у формі міграційних хвиль із Південної Балтії та Центральної Європи через басейн Вісли на схід. У неоліті це була людність культур лінійно-стрічкової кераміки, лійчастого посуду; в енеоліті — бронзи — кулястих амфор, шнурової кераміки (рис. 3), тишинецько-комарівської; за доби раннього заліза — Лужиця, Милоград, Ясторф, Латен (кельти), поморська, Пшевор (вандали?), Вельбар (готи).

Практично всі археологічні культури басейну Прип'яті з фінального палеоліту до початку середньовіччя мають західне походження. Не-

численні проникнення в Полісся мігрантів із півдня неминуче закінчувалися їх асиміляцією аборигенами. Так сталося з носіями кукрецьких та буго-дністровських традицій (Лазарівка, Крушники), пізнього Трипілля, культури багатопружкової кераміки середини II тис. до н. е. За доби середньовіччя впливи Балтії набули відповідної історичній епосі форми — експансії варягів, Польщі, Литви, Швеції (Залізник 1999, с. 231—236; 2001).

Усе більше славістів вважають батьківщиною слов'ян, звідки у I тис. н. е. відбувалося їх розселення, землі Північно-Західної України між середнім Дніпром на сході, верхньою Віслою на заході, Прип'яттю на півночі й степами на півдні. Оскільки окреслена територія збігається з північно-західною провінцією первісної України, то слов'янство взагалі, і зокрема українців, у культурно-генетичному сенсі слід віднести до згаданої провінції, здавна пов'язаної із Центральною Європою та Південною Балтією. Не випадково далекими пращурами слов'ян, як і їхніх найближчих родичів балтів та германців, вважають людність культури шнурової кераміки, яка у III—II тис. до н. е. просунулася в Північну Україну із заходу (Максимов 1994).

Таким чином, протягом останніх 12 тис. років простежуються тісні культурно-історичні та генетичні зв'язки Полісся та Волині, верхнього Подністров'я із Південною та Західною Балтією, а також Центральною Європою. Про це свідчить щонайменше 15 міграційних хвиль, які проходили через територію Польщі у східному напрямі, починаючи з фінального палеоліту (рис. 1). Єдиним винятком із цього правила є розселення у VI ст. н. е. носіїв ранньослов'янської культури Прага-Корчак із Волині та Верхнього Подністров'я на захід — Люблінщину, Сян та верхню Віслу.

Сталий напрям культурних зв'язків та міграційних процесів пояснюється належністю Полісся до єдиної природно-географічної зони Середньоевропейських рівнин, яка охоплює Англійську, Північнонімецьку, Польську та Поліську низовини. Цей природно-ландшафтний регіон із однотипними природно-кліматичними умовами, що збігається із зандровою смугою останнього зледеніння, сформувався у фінальному палеоліті, коли і встановився тісний культурний зв'язок Полісся з Балтією (Залізник 1980; 1989; 2001а, с. 119—124; 2001б). Складається враження, що лісова зона Східної Європи з її нечисленним мисливсько-рибальським населенням грала роль своєрідного резервуару для відтоку надлишків людності з Центральної Європи та Південно-Західної Балтії.

Балкано-дунайська культурно-історична провінція України виразно окреслилася напри-

кінці мезоліту, хоча зв'язки південного заходу країни з Балканами намітилися ще у палеоліті. Саме цим шляхом в Україну близько 40—35 тис. років тому просунулися перші Homo sapiens із орин'якською технікою обробки кременю, а з Подунав'я на Одещину і в Крим — носії фінальнопалеолітичної індустрії з грубими сегментами (Білолісся, Шан-Коба).

Більш сталі зв'язки регіону з Балканами встановлюються з початком його неолітизації, яка відбувалася під впливом неолітичних колоністів із Подунав'я (рис. 2). Саме у той час балкано-дунайська провінція первісної України набуває більш-менш сталих обрисів. Приходу найдавніших носіїв відтворювальної економіки у Подністров'я та на Південний Буг, на нашу думку, передувала хвиля протонеолітичних мігрантів із Нижнього Подунав'я, які лишили на Одещині пам'ятки гребениківської культури пізнього мезоліту (рис. 4). Саме ця людність започаткувала сталі зв'язки Південно-Західної України з Подунав'ям та Балканами. Оскільки не всі українські дослідники визнають балкано-дунайські корені гребениківської культури, наведемо деякі аргументи на користь цього твердження.

Автохтонну версію походження гребениківських пам'яток першим запропонував В.М. Даниленко. На основі домінування у гребениківських комплексах трапецій дослідник намітив генетичну лінію розвитку — «від нижніх шарів Осокорівки та Рогалика-Акимівського до Василівки і Гребеників» (Даниленко 1969, с. 61). Ці погляди на гребениківську культуру як місцеве явище пізніше розвинув В.Н. Станко (1982; 1986; с. 24—26; 1991, с. 8, 14). Він вважає фінальнопалеолітичний комплекс Царинка та пізньомезолітичний Гребеники послідовними хронологічними етапами єдиної культурно-історичної гребениківської спільності. Її історія, за В.Н. Станко, почалася у фінальному палеоліті, коли «на основі пізньопалеолітичних індустрій гінцівсько-боршівського типу формуються комплекси типу Осокорівка (шар 3А) і Рогалик 2». У ранньому мезоліті носії осокорівсько-царинківських традицій просунулися на нижній Дністер, де в пізньому мезоліті утворилася власне гребениківська культура.

Концепція автохтонного походження гребениківської культури шляхом просування на нижній Дністер носіїв царинківських традицій не узгоджується з великим хронологічним розривом тривалістю близько 5000 років між фінальнопалеолітичними пам'ятками типу Царинка та пізньомезолітичними гребениківськими. Отже, переконавши, на нашу думку, є альтернативна версія балкано-дунайських витоків гребениківської культури (Залізник 1995, с. 6, 11, 12; 1998, с. 183).

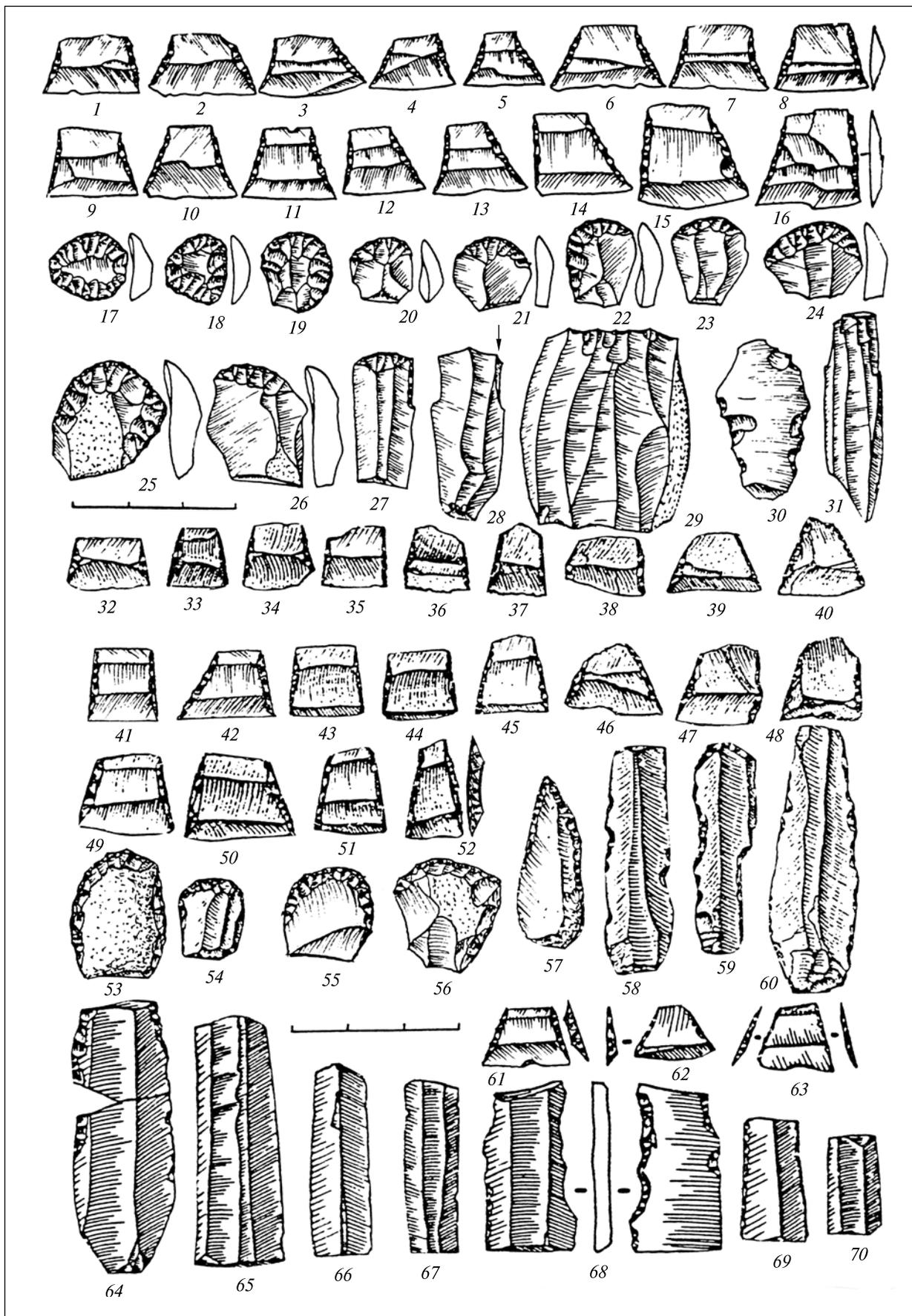

Рис. 4. Крем'яний інвентар стоянок: 1—31— гребениківської культури Познанка на Одещині, за П.Й. Борисковським; 32—60 — культури Криш Куїна Туркулуй Дубова в Румунії, за О. Паунеску; 61—70 — Аргісса в Греції, за К. Перлес

На користь балкано-дунайського коріння Гребеників свідчать прямі типологічні паралелі його крем'яного комплексу в матеріалах докерамічного та ранньокерамічного неоліту Балкан та Подунав'я (Залізник 1995, с. 6; 1998, с. 183; 2005). Типова для гребениківських пам'яток відтискна техніка отримання досконалих пластин, численні скребачки на відщеплах за відсутності різців, серії правильних пластин значної величини, симетричні трапеції з їхніх перетинів (рис. 4, 4—31) — усе це властиво неолітичним культурам Старчево Сербії (Karmanski 2005, р. 261—275), Кереш Угорщини, Криш Румунії (рис. 4, 32—60) (Paunesku 1985, р. 79—81) та Молдови, раннього Караново Болгарії, які датуються кінцем VII — початком VI тис. BC (cal.). Не викликає сумніву факт походження цього раннього неоліту Подунав'я від докерамічного неоліту Фесалії. Маються на увазі поселення Аргісса, Сескло, Ахіліон, Неа Нікомедія, докерамічні шари яких датуються кінцем VIII — початком VII тис. BC (cal.) і містять виразні серії досить великих правильних відтискних пластин та симетричні трапеції з їх перетинів (рис. 4, 61—70). Аналогічні трапеції виявлено в шарі докерамічного неоліту печери Франхті в Пелопонесі, датованому близько 7000 BC (cal.) (Perles 1985, р. 29—30).

Крем'яний інвентар культури лінійно-стрічкової кераміки також нагадує гребениківський, бо, по суті, продовжує традиції згаданих культур Криш, Старчево, Кереш. На думку більшості дослідників, культура лінійно-стрічкової кераміки зародилася на середньому Дунаї на підґрунті пізньої фази культури Кереш.

Отже, гребениківські матеріали мають прямі аналогії у ранньому неоліті Подунав'я, який усі провідні дослідники Європи виводять із докерамічного неоліту Греції. Зважаючи на це, маємо вагомий підстави пов'язувати гребениківську культуру Одещини з Балканами. Ймовірно, гребениківські пам'ятки залишили протонеолітичні мігранти, які в другій половині VII тис. BC (cal.) просунулися з Балкан через Нижнє Подунав'я у Північно-Західне Надчорномор'я.

Слідом за протонеолітичними носіями гребениківських традицій на південний захід України з Нижнього Подунав'я рухалася людність культур балкано-дунайського походження Протокриш, Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Боян, Гумельниця, Кукутені-Трипілля (рис. 1, 2). Остання з румунської Молдови сягнула Київського Подніпров'я і знаменувала собою перемогу відтворювального господарства на Правобережній Україні та у Середньому Подніпров'ї.

З IV—III тис. до н. е. вплив Балкан на Південно-Західну Україну слабшає у зв'язку з експансією у регіон найдавніших скотарів зі сходу України та

Нижнього Подніпров'я (Новоданилово, Нижня Михайлівка, ямники, катакомбники, Бабине, Сабатинівка, Білозірка) (рис. 3). З кінця II тис. до н. е., незважаючи на потужні хвилі кочовиків зі сходу, у Південно-Західній Україні знову посилюються балкано-дунайські впливи. Конкретним їх проявом, за даними археології, є інфільтрація, чи розселення, фракійських племен з Нижнього Подунав'я та Трансільванії (культури Ноа, Гава-Голігради, фракійський гальштат, Чорнолісся), грецька колонізація, римська, візантійська та османська експансії пізньоантичної доби та середньовіччя. Наголосимо на тривалому протистоянні у Північно-Західному Надчорномор'ї балкано-дунайських впливів степовим євразійським, яке тривало з IV тис. до н. е. до кінця середньовіччя і було пов'язано з хвилями скотарського населення, що просувалися степами зі сходу на захід (рис. 1, 3).

Південно-східна, або євразійська, степова провінція, судячи з наявних археологічних матеріалів, почала формуватися разом із південно-західною балкано-дунайською наприкінці мезоліту з просуванням на Донбас із південного сходу носіїв традицій пам'яток типу Платівський Став (рис. 2), які є локальним проявом нижньоволзької мезо-неолітичної культурної спільноти. Яскравий приклад такої індустрії, яка має аналогії у матеріалах сіроглазівської культури Нижнього Поволжя та на Північному Кавказі, маємо з пониззя Сіверського Дінця та на нижньому Дону (Цыбрий, Горелик 2004). Зазначимо впливи на Східне Надазов'я ракушечнорацької неолітичної культури.

Наступною віхою формування провінції є становлення у VI тис. BC спільноти Маріуполь—С'єзже. Цікаво, що остання утворилася за участю мігрантів із Балтійського регіону, про що свідчить масивний північноєвропеїдний антропологічний тип похованих у численних могильниках маріупольського типу в межиріччі Дніпра і Дону. Пізніше ця степова лінія розвитку була представлена нижньомихайлівською та середньо-стогівсько-хвалинською спільнотами, в межах яких сучасні дослідники виділяють кілька споріднених локальних культур (стогівська, квітнянська, скелянська та ін.). Ці ранньоскотарські енеолітичні єдності формувалися у VI—IV тис. BC у степах та лісостепах між нижнім Дніпром та Доном. У III тис. BC. на їх основі зароджується ямна культурна єдність, людність якої розселяється як на схід аж до Алтаю, де виникає похідна від неї афанасівська культура, так і степами на захід аж до басейну р. Тиса (рис. 3). Археологічні дані свідчать, що скотарський світ євразійських степів розвивався разом зі скотарством як окремою галуззю первісної економіки у межиріччі Дніпра і Дону, звідки шляхом ямної експансії поширився на всю степову смугу Євразії.

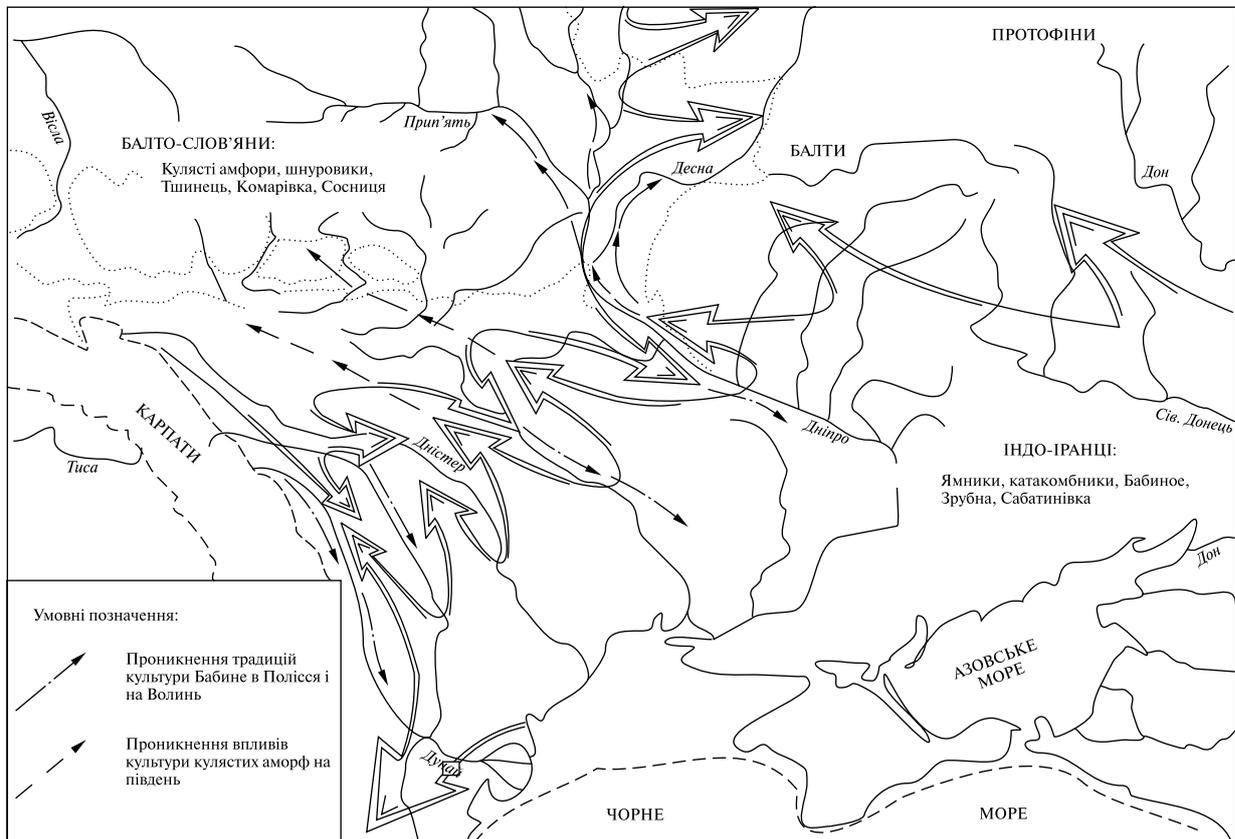

Рис. 5. Міграційні процеси на території України за доби бронзи у III—II тис. до н. е.

Після ямників степами зі сходу України на захід просувалися носії культур катакомбної, Бабіне, Сабатинівка, Білозірка (рис. 5). Є дані про участь сабатинівських племен в експансії на Балкани і навіть Анатолію та Близький Схід (відома за історичними джерелами «навала народів моря») (Клочко 1990). Далі євразійська культурно-історична провінція України проявляється у формі розселення іраномовних скотарських племен — кімерійців, скіфів, сарматів. Вторгнення готів із Балтії у Надчорномор'я у II—III ст. н. е. — свідчення складних процесів взаємодії різних провінцій первісної України. З початком середньовіччя зі сходу на захід українськими степами просувалися орди тюркомонголів: гуннів, аварів, болгар, хазарів, угрів, печенігів, торків, половців, татаро-монголів.

Таким чином, південно-східна, або степова, євразійська культурно-історична провінція України, за даними археології, почала формуватися наприкінці VII тис. BC і проіснувала у формі кочових скотарських суспільств та Кримського ханства до XVIII тис. н. е. Її економічною основою були різні форми відгінного, а пізніше кочового скотарства. Виокремлення скотарства в окрему галузь первісного господарства відбувалося у V—III тис до н. е. в межиріччі Дніпра і Дону, що зумовило формування згаданої культурно-історичної провінції євразійського степу.

Як зазначалося, її зародження пов'язано з появою у степах та лісостепах між Дніпром і Доном маріупольської, середньостогівської, нижньомихайлівської, ямної культурних спільнот, які уособлюють становлення найдавніших скотарських суспільств зі специфічною культурою, способом життя і ментальністю. Їм властива важлива, якщо не провідна, роль скотарства, мобільність, колісний транспорт, соціальна диференціація, патріархальність, войовничість, курганний поховальний комплекс, сакралізація війни, культу верховного бога-воїна і пастуха, зброї, коня, бика, вогню, сонця-колеса тощо.

У IV—III тис. до н. е. цей сформований на базі найдавнішого скотарства у степах Східної Європи праіндоєвропейський культурний комплекс був розповсюджений першими скотарями з Дніпро-Донського межиріччя по всьому євразійському степу, а пізніше і за його межі (Шрадер 1886; Child 1925, Sulimirski 1968; Gimbutas 1970; Mellary 1989; Залізник 1994, с. 89—99; 1998, с. 248—265; 1999, с. 97—135; Zaliznyak 1997, р. 117—125; 2005; Павленко 1994). Значну роль у його поширенні відіграли ямні племена, які зі Східної України розселилися степовим коридором далеко на захід аж до осередку степів у Середньому Подунав'ї у долину Тиси та на схід до Алтаю, де виникла похідна від них афанасіївська культура (рис. 3).

Пізніше індоєвропейські степовики поширили свій скотарський культурно-господарський комплекс, мову та ментальність далеко за межі євразійського степу — у Центральну Азію, Індію, Іран, на Балкани, в Анатолію, Центральну та Західну Європу. У III тис. до н. е. їхній скотарський спосіб життя переймають народи алтайської мовної сім'ї Центральної Азії (тюрко-монголи). Їх невинний рух степами на схід протягом усього середньовіччя (як, до речі, і їхніх попередників — іраномовних скіфів та сарматів) пояснюється пошуками скотарями кращих пасовиськ. Якість останніх безпосередньо залежить від кількості опадів, яка суттєво збільшується в євразійських степах у напрямі зі сходу на захід. Додатковим стимулом для експансії степовиків у Європу протягом останніх трьох тисячоліть були зумовлені кочовим способом життя специфічні стосунки войовничих кочовиків з осілим населенням, суттєвими складовими яких був збір данини та грабунок осілих землеробів.

Отже, формування в степах та лісостепах Південно-Східної України господарсько-культурного типу відгінних пастухів перетворило регіон на потужний центр етно- та культурогенезу. Українські степи та лісостепи за доби енеоліту — бронзи були джерелом потужних етнокультурних імпульсів, що поширювалися на великі обшири Європи та Західної Азії і були пов'язані з формуванням східної та південної гілок індоєвропейської мовної сім'ї (рис. 3, 5). Південь України на той час став батьківщиною ірано-аріїв, індо-аріїв, впливав на формування фракійців, греків, індоєвропейців анатолійської мовної групи.

Характер контактів культурно-історичних провінцій України

Провінції первісної України не були сталими, перебували в постійному розвитку, змінюючись внутрішньо і територіально під впливом міграційних потоків із Центральної Європи, Подунав'я чи євразійських степів. Додаткового драматизму історичним процесам на теренах первісної України надавали складні взаємодії її провінцій (рис. 1, 5).

Три культурно-історичні провінції не варто розглядати спрощено як своєрідні коридори для міграцій через Україну з-поза її меж. Наприклад, євразійська степова провінція — це яскраве культурно-історичне явище світової історії, яке саме фактично народилося разом зі скотарством у межах Південно-Східної України, а саме в Дніпро-Донському межиріччі. Як зазначалося, саме звідси найдавніші скотарі IV—III тис. до н. е. розселилися степами та лісостепами Євразії, поширюючи свою індоєвропейську культуру та мову (рис. 3).

Міграційні потоки в Україну з-поза її меж мали різну силу та інтенсивність. Очевидно,

блискавична експансія була більше властива кочовикам степу. Прибалтійські та балкано-дунайські впливи частіше поширювалися в процесі поступової інфільтрації на землі сусідів чи колонізації придатних для цього малозаселених земель. Значна їх частина лише досягла кордонів зазначених провінцій України, не проникаючи далеко на їх територію. Наприклад, просування протогерманських племен ясторфської культури на схід через Польщу, за наявними даними, зупинилося на Західному Бузі. Південно-східний кордон неолітичної культури Криш сягнув середнього Дністра, а далі на схід, у Побужжі, поки що простежено лише кришські впливи. Нижньоволзька мезо-неолітична культура спільнота представлена в Україні лише на сході Донбасу усього кількома пам'ятками типу Платівський Став.

Судячи з даних археології, прибульці у багатьох випадках розселилися лише на частині території трьох зазначених провінцій. Так, у межах балтійської провінції первісної України, яка охоплює Полісся, Волинь та Верхнє Подністров'я, багато культурних явищ західного походження поширилося лише в межах північного заходу регіону і не відомі в Східному Поліссі чи на Київщині (культура лійчастого посуду, Лужиця, Ясторф, Пшевор, Вельбар). Лише в східній частині українського степу були розповсюджені такі культурні явища, як Платівський Став, Маріуполь, Середній Стіг, Покровська культура. Незначно просунулися в Україну такі прояви балкано-дунайського неоліту, як культури Криш, Боян, Гумельниця.

На українських теренах існували і суто місцеві культурні явища, пам'ятки яких не відомі на сусідніх територіях. Наприклад, культура Кукрек розвивалася суто в межах України протягом кількох тисячоліть із початку мезоліту до раннього неоліту включно, лишивши десятки яскравих пам'яток на території від узбережжя Гірського Криму на півдні до Чорнобиля на півночі.

Проте частина міграційних потоків на територію України була настільки потужною, що охоплювала не лише всю відповідну культурну провінцію, а виходила далеко за межі України на сусідні території. Так, через усю північ України просувалися міграційні хвилі носіїв традицій культур Лінгбі, Свідер, Кудлаївка, Яніславиця, кулястих амфор, шнуровиків, Тшинець. Глобальний масштаб мали численні міграції скотарських племен зі сходу на захід, починаючи з ямників III тис. до н. е.

Балкано-дунайські впливи на Україну сягали свого піку кілька разів, зокрема, в часи розселення людності Кукутені—Трипілля, інфільтрації фракійців початку I тис. до н. е. (Чорнолісся), греко-римської колонізації та османської експансії. Під час інтенсивного просування скотарів

степами на захід вплив Балкан на Україну послаблювався, а часом взагалі припинявся. Так було в енеоліті—бронзі під час експансії індоєвропейських скотарів степами у Подунав'я, на Балкани та в Анатолію (рис. 3, 5). Складається враження своєрідної «пульсації» кордонів окремих провінцій, значною мірою зумовленої хвилями розселення носіїв різних культурних традицій.

Навіть найпотужніші міграційні потоки, сягнувши відповідної культурно-історичної провінції України, набували тут специфічних культурних форм. Так, у Північно-Західній Україні лінгбійські мігранти з Балтії започаткували своєрідні свідерську та красносільську культури. Пізніше носії мезолітичних традицій Дювенсі із заходу сформували кудлаївську культуру, а яніславицькі мігранти — пам'ятки типу Рудий Острів Київського Полісся. Потік шнуровиків із Центральної Європи набув місцевих форм городцько-здовбицької, стжижовської, середньодніпровської культур Північної України. Польський Тшинець, просунувшись на північний захід України, трансформувався у Комарівку Верхнього Подністров'я та Сосницю Подесення. Милоград у Київському Подніпров'ї набув форми підгірцівського локального варіанта. Кукутенські колоністи на Правобережній Україні започаткували низку споріднених культур трипільської культурної спільноти. Принесені зі сходу скіфська та сарматська культури на території України набули своєрідних місцевих форм, утворивши велику кількість локальних варіантів культури. Внаслідок контактів готських переселенців із Балтії з місцевим населенням під римським впливом виникла яскрава черняхівська культурно-історична спільнота, потужний вплив якої у пізньоримський час відчувався далеко за межами України. Оригінальними культурними явищами території України є низка ранньослов'янських культур I тис. н. е. (Зарубинці, Київська, Пеньківка, Корчак, Лука-Райковецька, Роменці), носії яких розселилися далеко за межі регіону.

Немає потреби продовжувати перелік подібних прикладів, які свідчать про складність функціонування зазначених культурно-історичних провінцій України, яке не зводилося до простої зміни культурних традицій, принесених періодичними хвилями мігрантів з-поза меж регіону. Прийшли традиції синтезувалися з місцевими, утворюючи неповторні культурні комплекси, які, у свою чергу, взаємодіяли з сусідами.

Самі кордони провінцій не були сталими і «пульсували» залежно від міграційних та складних культурно-історичних процесів, що відбувалися в регіоні. Наприклад, балтійські впливи у фінальному палеоліті та мезоліті поширювалися в Україні переважно в межах Поліської низовини з її чіткими природно-ландшафтними кордонами

(культури Лінгбі, Свідер, Красносілля, Кудлаївка, Яніславиця). Внаслідок потужних міграцій в енеоліті—бронзі кордон культур центральноєвропейського кола помітно посунувся на південь і проходив Правобережжям приблизно по лінії Кам'янець-Подільський — Вінниця — Канів — Переяслав. Цього рубежу з північного заходу сягають носії культур лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецько-комарівської. Цікаво, що у той самий час за доби бронзи до цього кордону з півдня підступили культури євразійського степу — ямна, катакомбна, Бабине, зрубна, Сабатинівка (рис. 5).

Центрально-Східна Європа, євразійський степ та Східне Середземномор'я за доби бронзи (III—II тис. до н. е.) були ареною потужних міграцій, пов'язаних із розселенням індоєвропейських народів. Не оминули ці процеси і територію України. На північний захід країни просувалися з Центральної Європи далекі пращури германських, балтських, слов'янських народів (культури лійчастого посуду, кулястих амфор, шнуровики, Тшинець). З Південно-Східної України степами і лісостепами Євразії розселялися ямники, катакомбники та їхні нащадки, зрубники, сабатинівці (рис. 3). На думку більшості індоєвропейців, вони були пращурами ірано-аріїв, індо-аріїв, а також відіграли певну роль у формуванні індоєвропейських народів Анатолійського півострова, фракійців Подунав'я, а можливо, й еллінів Балкан.

Активізація центральноєвропейського та надчорноморського масивів праіндоєвропейців призвело, по-перше, до тимчасового послаблення балкано-дунайських впливів на територію України, а по-друге, до тісних контактів і навіть зіткнення південної степової провінції із північною балтійською у лісостепах України (рис. 5).

Пік експансії степовиків на північ пов'язують із розселенням у XVIII—XVI ст. до н. е. носіїв бабинської культури. Характерна для неї багато-пружкова кераміка поширилася не лише в усьому степу та лісостепу України і Молдови, але й проникла далеко на північ — Волинь, у Київське Полісся, на нижню та середню Десну і навіть нижню Прип'ять (рис. 5). Взагалі євразійська культурно-історична провінція, яка в енеоліті лише зароджувалася, фактично охоплюючи лише межиріччя Дніпра та Дону, в бронзову добу надзвичайно розширює свої кордони на більшу частину євразійського степу та лісостепу. Сталося це, як зазначалося, і за рахунок балкано-дунайської провінції первісної України, яка після дезинтеграції Трипілля, судячи з археологічних матеріалів, на певний час фактично припинила своє функціонування (рис. 3, 5). Адже у III—II тис. до н. е. степовики Надчорномор'я активно просувалися у правобережний лісостеп,

на нижній Дунай, Балканський півострів, в Анатолію. Як зазначалося, степи півдня України у той час були джерелом потужних етнокультурних імпульсів на значні території Євразії. Лише з кінця епохи бронзи балкано-дунайські впливи на Україну стають усе відчутнішими, спочатку у формі фракійської інфільтрації (Гальштат, Чернолісся), а потім греко-римської колонізації.

Степовий коридор, що тягнеться лівим берегом Дніпра з Надазов'я аж до гирла Десни, спричинив домінування впливів євразійського степу на Лівобережній Україні. Правобережний лісостеп здавна був зоною контактів трьох культурно-історичних провінцій. З початку бронзи до пізнього середньовіччя північну його частину населяли різні носії культурних традицій північно-західного походження. На південь від зазначеної лінії Кам'янець-Подільський—Вінниця—Канів—Переяслав домінували культурні явища євразійського степу. В Молдові, на нижньому та середньому Дністрі, відчувалися балкано-дунайські впливи (рис. 1).

Утім варто ще раз наголосити, що кордони провінцій були умовними і неодноразово порушувалися експансією з боку сусідів. Досить нагадати потужне розселення індоєвропейських степовиків доби бронзи степами Північно-Західного Надчорномор'я у Подунав'я, на Балкани, поширення кулястих амфор басейнами річок Прут та Серет на південь Молдови та в правобережний лісостеп (Szmyt 2001, р. 171), експансію бабинців далеко на північ на землі пізніх шнуровиків (рис. 5). Зустрічний рух народів балтійської та степової надчорноморської провінцій первісної України відбувався долинами рік, що з'єднували Північний Захід країни з Надчорномор'ям, наприклад переселення готів із Балтійського Помор'я через Волинь долиною Південного Бугу в Надчорномор'я. Цікаво, що опинившись у Надчорномор'ї на шляху потужних міграцій євразійських степовиків, готи під тиском гуннів були змушені рухатися степовим коридором на захід у Подунав'я і далі в Європу.

Магістральними шляхами поширення культурних традицій із півночі на південь і навпаки були долини великих рік — Сіверський Донець, Дніпро, Буг, Дністер, Прут та їх вододіли. Річковими долинами здавна відбувалися поступові інфільтрації та інтенсивні міграції населення, що нерідко приводило до проникнення носіїв традицій однієї культурної провінції на територію сусідньої (рис. 1, 5). Так, наприкінці мезоліту яніславицька людність із Київського По-лісся долиною Дніпра досягла Надпоріжжя і навіть басейну Сіверського Дінця (рис. 2), де сприяла становленню донецької археологічної культури. Про це свідчить поширення характерних для балтійського мезоліту яніславицьких вістер не лише у Поліссі, а й Надпоріжжі та на

Дінці, а також притаманного для Балтії масивного вовнизького антропологічного типу, який домінує у могильниках маріупольського типу VII—V тис. до н. е.

Ще глибшу міграцію із верхньої Вісли долиною Дністра в Гірський Крим на рубежі палеоліту та мезоліту здійснили мисливці свідерської культури. Носії різних культурних явищ басейну верхньої Вісли з Сандомирської котлини долиною Сяну просувалися на верхній Дністер і навіть далі — в Молдову. Слідом за свідерцями цим шляхом пройшли носії традицій лінійно-стрічкової кераміки, лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецької, лужицької, пшеворської та інших культур.

Можливо, у VII тис. до н. е. долинами Пруту та Дністра на північ просувалися з Нижнього Подунав'я носії протонеолітичної відтискної техніки обробки кременю гребениківської культури. На користь цього свідчать подібні гребениківським пам'ятки типу Раделичі на верхньому Дністрі. Не можна виключати, що ці мігранти досягли Сандомирської котлини, де могли вплинути на формування яніславицької культури.

Скотарі з Надчорномор'я у різний час також рухались уздовж Дністра, але у зворотному північно-західному напрямі, часом сягаючи Посяння та Люблінщини. Проте просувалися вони, швидше за все, не долиною Дністра, а так званим татарським шляхом — буго-дністровським вододілом, що переходив у Подільську височину. Саме цим шляхом очевидно сягали території Південно-Східної Польщі впливи з Надчорномор'я, які польські дослідники пов'язують із ямниками, кімерійцями, скіфами, сарматами та середньовічними степовиками.

Варто зазначити, що популярна у 1950—1970 рр. версія експансії войовничих носіїв «курганної культури» (ямники, катакомбники) зі степів Східної Європи у північно-західному напрямі через Україну на територію Польщі й далі в Центральну Європу не підтверджується сучасними дослідженнями. Якщо степовики Надчорномор'я і впливали на Центральну Європу в часи зародження тут культур шнурової кераміки, то відбувалося це не через Польщу, а степовим коридором, що тягнеться з Надчорномор'я на захід долиною Дунаю (рис. 3). Не заперечуючи спорадичні проникнення надчорноморських степовиків доби бронзи у північно-західному напрямі (рис. 1, 5), зазначимо відсутність археологічних слідів їх масової міграції через Західну Україну на територію Польщі.

Певною мірою осторонь від усіх цих інтенсивних культурно-історичних процесів, пов'язаних із різнонаправленими переселеннями різних первісних народів, стояв крайній північний схід України, передусім басейни Сейму та середньої Десни.

Тут здавна мешкали автохтони Східної Європи — фінські племена, археологічним відповідником яких у V—IV тис. до н. е. був неоліт ямково-гребінцевої кераміки. Потужна міграція індоєвропейських племен із Центральної Європи (кулясті амфори, шнуровики, Тшинець) сягнула через Південне Полісся та Волинь Середнього Подесення (рис. 1, 5). Локальними проявами цих культурних явищ на сході Полісся були середньодніпровська та сосницька культури доби бронзи, носії яких витіснили протофінський ямково-гребінцевий неоліт із басейнів Сейму та середньої Десни. У той самий час на протофінів із півдня тисла людність ямної, катакомбної, бабинської, зрубної культур. Наприкінці бронзової доби протофіни залишили північний схід України, де поширилися спочатку мар'янівська, потім бондарихінська, а за раннього заліза юхнівська культури. Сучасні дослідники схиляються до балтської належності їх носіїв, які, ймовірно, генетично пов'язані з людністю середньодніпровської та сосницької культур доби бронзи (рис. 5).

Отже, три головні культурно-історичні провінції України, зародившись у фінальному палеоліті, мезоліті та неоліті, функціонували протягом усієї подальшої історії України (рис. 1). У кожному історичному епоху вони набували власних їм форм, зберігаючи сталий напрям культурно-історичних зв'язків. Наприклад, у розвиненому середньовіччі північно-західні зв'язки балтійської провінції проявилися у формі експансії скандинавських варягів, Литви та Польщі на Русь-Україну. Балканські зв'язки України за доби середньовіччя спочатку мали форму візантійських впливів, які трансформувалися в турецьку експансію. Євразійську степову провінцію у XV—XVIII ст. уособлювало Кримське ханство та ногайська орда, які здійснювали численні грабівницькі походи в Україну, досягаючи через її територію Кракова і Любліна.

Сталість і тривалість функціонування згаданих культурно-історичних провінцій України зумовлена геополітичною позицією останньої на карті Європи. Україна розташована в зоні контакту трьох потужних центрів етнокультуротворення Євразії — центральноєвропейського, євразійського, степового та балкано-дунайського. Етнокультурні потоки з північного заходу, південного заходу та сходу здавна визначали культурно-історичні процеси в регіоні, які певною мірою вплинули і на формування сучасного цивілізаційного вибору України.

Самюель Хантінгтон у відомій книзі «Війна цивілізацій» відніс Україну до країн, розташованих на порубіжжі двох цивілізацій, — західнохристиянської, або європейської, та східнохристиянської, або євразійської, за термінологією російських геополітиків. Учений не звернув уваги на ще один цивілізаційний кордон, що проходить через південь України, зокрема Крим, — кордон із мусульманським світом. Напрошується висновок, що сучасна геополітична позиція України на межі європейської, євразійської та мусульманської цивілізацій зумовлена різними напрямками культурно-історичних зв'язків трьох згаданих провінцій України з первісних часів.

Іншими словами, в основі складної картини культурних процесів на теренах як первісної, так і сучасної України лежить тривала взаємодія трьох основних культурно-історичних провінцій регіону, які почали формуватися ще у фінальному палеоліті та мезоліті 12—9 тис. років тому. Різна культурно-історична спрямованість цих трьох великих частин стародавньої та середньовічної України в наш час трансформувалася в сучасну геополітичну позицію держави Україна, яка, декларуючи європейський вибір, має давні історичні зв'язки зі східними сусідами та країнами Середземномор'я.

Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк). — М., 1966. — 180 с.
Даниленко В.Н. Неолит Украины. — К., 1969.

Залізняк Л.Л. Рудоострівська мезолітична культура // Археологія. — 1978. — № 25. — С. 12—21.

Залізняк Л.Л. Мезолітичні культури Українського Полісся і їх місце в європейському мезоліті // Первобытная археология: поиски и находки. — К., 1980. — С. 109—124.

Залізняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. — К., 1989. — 182 с.

Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994. — 254 с.

Залізняк Л.Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — 307 с.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт Північного-Заходу Східної Європи. — К., 1999а. — 284 с.

Залізняк Л.Л. Первісна історія України. — К., 1999б. — 263 с.

Залізняк Л.Л. Заселення півночі Східної Європи за даними археології // Етнічна історія народів Європи. — К., 2000. — Вип. 5. — С. 4—9.

Залізняк Л.Л. Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу // Археологія. — К., 2001а. — № 4. — С. 119—125.

Залізняк Л.Л. Культурно-історичні зв'язки Полісся і проблема його неолітизації // Od neolitizacji do początku epoki brązu. — Poznań, 2001б. — С. 15—28.

Залізняк Л.Л. Шпанська культура: реальність і фантазії // Кам'яна доба України. — К., 2002. — Вип. 1. — С. 121—131.

- Зализняк Л.Л. «Передісторія України...». Десять років по тому // Кам'яна доба України. — К., 2004. — Вип. 5. — С. 121—131.
- Зализняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України // Кам'яна доба України. — К., 2005. — Вип. 8.
- Клочко В.І. Народи моря та Північне Надчорномор'я // Археологія. — 1990. — № 1.
- Максимов Є.В. Етногенез слов'ян у світлі археологічних джерел України III—I тис. до н. е. // Археологія. — 1994. — № 4.
- Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994. — 399 с.
- Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1982. — 173 с.
- Станко В.Н. К проблеме сложения гребениковской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1986.
- Станко В.Н. Культурно-исторический процесс в мезолите Северо-Западного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 5—17.
- Цыбрик А.В., Горелик А.Ф. Новые материалы из бассейна Нижнего Дона // Российская археология. — 2004. — № 1. — С. 64—76.
- Шрадер О. Сравнительное языковедение и первобытная история. — СПб., 1886.
- Childe G. The Aryans: A Study of Indo-European Origins. — New York, 1926.
- Gimbutas M. «The Kurgan culture» // Actes du VII CIPP. — Prague, 1970.
- Karmanski S. Donja Branjevina: A Neolithic settlement near Deronje in the Vojvodina (Serbia). — Edited by P. Biagi // Quaderno. — Trieste, 2005. — № 10. — 308 p.
- Mallory J.P. In search of the Indo-Europeans: language, archaeology and myth. — London, 1989.
- Paunesku A. Les industries lithiques du neolithique ancien de la Roumanie et quelques considerations sur l'inventaire des cultures du Neditique moyen de cette contrec // Chipped stone industries of the Early Farming cultures in Europe. — Warsaw university, 1985. — S. 75—94.
- Perles C. Les industries du neolithique «preceramique» de Grece: nouvelles etudes, nouvelles interpretations // Chipped stone industries of the Early Farming cultures in Europe. — Warsaw University, 1985. — S. 19—40.
- Sulimirski T. Corded ware and globular amphorae northeast of the Carpathians. — London, 1968.
- Zaliznyak L.L. R. Rimaintiene as a founder of the periodization of the final palaeolithic of North-West Eastern Europe // Lietuvos archeologija. — 2000. — № 19. — С. 31—45.
- Zaliznyak L.L. The primary population of East European North according to archaeology data // The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia IV. — Oulu, 2002. — P. 301—317.
- Zaliznyak L.L. Ukraine and the Problem of the Indo-European Original Motherland // Arkhaeology in Ukraine. — Kyiv; Ostin, 2005.

Одержано 28.12.2005

Л.Л. Зализняк

КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРОВИНЦИИ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ В ПЕРВОБЫТНУЮ ЭПОХУ

Географическое положение Украины обусловило существование на ее территории с доисторических времен трех исторических провинций с разными направлениями культурных связей. Начиная с финального палеолита по средневековье включительно Северо-Западная Украина (Полесье, Вольтинь, Прикарпатье) развивалась под мощным воздействием Балтии и Центральной Европы. Носители культур Балкан и Подунавья оказывали влияние на юго-запад страны (Северо-Западное Причерноморье, Поднестровье). Степи и лесостепи Юго-Восточной Украины с энеолита до конца средневековья были заселены племенами подвижных и воинственных скотоводов евразийских степей. Рассмотрены общие вопросы формирования и развития балтийской, балкано-дунайской и евразийской степной культурно-исторических провинций юго-запада Восточной Европы в первобытную эпоху.

L.L. Zaliznyak

CULTURE AND HISTORY PROVINCES OF THE TERRITORY OF UKRAINE IN PREHISTORY EPOCH

The geographical situation of Ukraine stipulated for the existence on its territory from the Prehistoric period of three historical provinces each of which has diverse ways of cultural relations. From Final Paleolithic epoch till the Middle Ages inclusive the North-Western Ukraine (Polissya, Volyn region, Prykarpattia) developed under the strong influences of Baltic region and Central Europe. Balkans and Danube region influenced over the South-West of a country (North-West of the Black Sea coast, Dnister basin). The steppe and forest-steppe of South-Eastern Ukraine from Eneolithic epoch to the end of Middle Ages have been inhabited by mobile and martial nomads and cattle-breeders of Eurasian steppes. The general questions of forming and development of Baltic, Balkan-Danubian and Eurasian-Steppe cultural and historical provinces of South-West of Eastern Europe in Prehistoric epoch.

СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ НАСЕЛЕННЯ ЯМНОЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОСТІ: ПОГЛЯДИ НА ПРОБЛЕМУ

Статтю присвячено огляду основних позицій і підходів до розв'язання проблеми соціальної структури населення ямної культурно-історичної спільності (КІС). Окреслено перспективи дослідження цієї теми в майбутньому.

З моменту відкриття В.О. Городцовим пам'яток ямної КІС і до середини минулого сторіччя питання про соціальну структуру населення, що їх залишило, не поставало. Відбувався процес нагромадження та обробки матеріалу, ще не було розроблено методів отримання соціально значущої інформації з археологічних джерел, та й сам «ямний» матеріал виглядав настільки блідим і недиференційованим, що й мови не могло бути про соціальну реконструкцію структури сус-пільства, що його залишило. Було висловлено лише думку про відсутність майнової диференціації та суспільну організацію стадії материнського роду (Круглов, Подгаецкий 1935, с. 141, 145).

Припущення про наявність достатньо розвинутої суспільної організації у племен ямної КІС виникло в руслі індоевропейських студій, коли матеріали щодо зазначеної КІС опинились у полі зору дослідників цієї проблеми. Так, М. Гімбутас вважала, що племенам ямної КІС була притаманна розвинена суспільна організація, імовірно, патріархального типу (Gimbutas 1956, p. 79).

Ця гіпотеза дістала підтвердження під час дослідження унікальних матеріалів Михайлівського поселення у 1952—1955 рр. Потужність оборонних споруд, працёмісткість окремих житлових комплексів, знахідки кам'яних булав дали підстави говорити про майнову диференціацію, існування великих племінних об'єднань із потужними та розвиненими стаціонарними центрами на чолі з племінною верхівкою, складну соціальну організацію, що відповідала стадії патріархату (Лагодовська, Шапошникова, Макаревич 1962, с. 181—182).

Пожвавленню досліджень суспільного устрою ямної КІС у 1970-х рр. сприяв, зокрема, розвиток загальнотеоретичної бази соціальних реконструкцій в археології (Binford 1972, p. 208—243; Массон 1976). Була проголошена можливість реконструкції різних соціально-демографічних структур стародавніх суспільств — сім'ї, общини, племені — на матеріалах поселень та статевно-вікової і соціальної структури поховальних пам'яток (Массон 1976, с. 110—

111, 128—130, 162—164). В основу реконструкцій соціального устрою населення за матеріалами поховальних пам'яток було покладено принцип обсягу працевитрат, що полягає у створенні поховальної споруди, особливостях обряду, інвентарю та маркуванні соціального статусу похованого.

Крім того, поштовхом до розробки питань соціальної структури ямної КІС стало збільшення кількості розкопаних пам'яток за рахунок новобудовних експедицій. Зокрема, були відкриті поховання із рештками возів та іншими ознаками, що одразу ж отримали, з-поміж іншого, і соціальне трактування (Массон 1976, с. 175), а також цілі центри, у яких концентрувалися подібні поховання (насамперед йдеться про кургани біля станиці Ново-Титаровська Краснодарського краю (Козенкова 1973)).

Реконструкцію соціальної структури ямної спільноти дослідники здійснювали з різних позицій, переважно виходячи із загальноісторичних і стадіальних міркувань. Так, М.Я. Мерперт у своїх працях, розглядаючи питання про напівкочовий або навіть кочовий спосіб життя, реконструює для ямних племен суспільну організацію патріархального типу та наявність міцних, хоча й тимчасових, союзів — достатньо сильних для здійснення експансії у густозаселений землеробами Балкано-Дунайський регіон та до далеких обширів азійських степів. Дослідник припустив наявність у структурі племінних об'єднань «ямників» звичайної для таких суспільств тріади — народних зборів, ради старійшин, військових вождів (Мерперт 1978; 1982). На відміну від М.Я. Мерперта, В.В. Циміданов вважає, що для деяких ямних суспільств більш характерним був не військовий, а аристократичний шлях політогенезу (Циміданов 1990).

На сьогодні існування знаті та родоплемінної аристократії у племен ямної КІС визнають усі науковці. Авторитетним є погляд О.Ю. Кузьміної, згідно з яким давньоямне суспільство мало трирівневий поділ, характерний для індоіранської традиції (рядові общинники, жерці та воїни) (Смирнов, Кузьміна 1977, с. 55—56). Також дослідники виділяють прошарки ремісників із різним суспільним статусом (Моргунова 1992,

с. 8—9; Синюк 1992; Марина 1998, с. 54—55) та залежних людей (Васильев 1980, с. 55—56; Плешивенко 1996, с. 95).

Водночас дослідники наголошують, що соціальна та ідеологічна диференціація у носіїв ямної КІС стримувалась економічними факторами і могла не супроводжуватись майновим розшаруванням (Массон 1976, с. 168; Кузьмина 1977, с. 42; Бунятян 1999, с. 171, 180).

У наукових працях поширений підхід, згідно з яким окремі види інвентарю та особливості поховального обряду розглядаються як показники соціальної значущості похованого, належності його до певної соціальної групи з підвищеним статусом (вождів, жерців, воїнів тощо). Зокрема, соціальне навантаження, на думку дослідників, мають поховання з елементами портретування обличчя померлого — розфарбованими черепами (Шапошникова, Фоменко, Довженко 1986, с. 20, 35; Генінг 1990; Тесленко 1996) та «масками» (Марина 1998, с. 53—54; Плешивенко 1996, с. 95), янками від жердин у поховальній камері (Іванова 2001), рештками возів (або глиняними модельками транспортних засобів чи їх елементів) (Гудкова, Черняков 1981, с. 49; Генінг 1990; Іванова, Цимиданов 1993, с. 23—24; Агульников 2002, с. 93), поховання зі скіпетрами та булавами (Марина 1981), кам'яними сокирами (Ковалева 1989), металевими речами (Васильев 1980; Черных 1995, с. 41; Тесленко 1998, с. 35; Марина 1998) тощо.

В археологічному середовищі розгорнулася дискусія щодо значення поховань у кам'яних ящиках. Так, А.О. Щепинський вважав, що такі поховання належать до виділеної ним на матеріалах Криму кемі-обінської культури (Щепинський, Черепанова 1969, с. 323—325; Шапошникова, Фоменко, Балущин 1977; Ковпаненко, Бунятян, Гаврилюк 1978). Інша позиція полягає у неможливості відриву поховань у кам'яних ящиках від пам'яток ямної КІС відповідних територій (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 22—24) та соціальному їх трактуванню (Іванова 2001а; Тоцев 2002).

Ще один підхід до розгляду проблеми соціальної структури давніх суспільств полягає у застосуванні формалізовано-статистичних методів (Формализованно-статистические... 1990), за допомогою яких намагались виділити соціальні групи ямного населення. Першою із таких праць можна вважати статтю Н.Д. Довженко та М.О. Ричкова (Довженко, Рычков 1988), в якій дослідники визначили лише один соціальний критерій — працевитрати на спорудження поховального комплексу (могили, кам'яного закладу та кургану), зведені до єдиної системи підрахунку. За цією ознакою ямні поховання, включені у вибірку, було розділено на 3 групи:

першу — за обсягом працевитрат до 500 м³; другу — від 500 м³ до 2000 м³; третю — понад 2000 м³, які було зіставлено з брахманами, кшатріями та вайш'ями. Про неправомірність такого прямого зіставлення та методу механічного підсумовування кількісних ознак, які не можуть слугувати чіткими показниками соціальних верств, писалося вже неодноразово (Ковалева 1989, с. 14; Моргунова 1992, с. 15; Пустовалов 2000, с. 159; Іванова 2001а, с. 54; Богданов 2004, с. 140—141). Відмова ж від використання у класифікації інвентарю виглядає немотивованою, адже інвентар, якого в ямних похованнях хоч і виявлено мало, тим більше може мати соціальне навантаження.

Іншу спробу інтерпретації соціальної структури ямної КІС для конкретної локальної групи (Нижньої Наддніпряни) уже з урахуванням кількості та якості інвентарю зробив В.В. Генінг (Генінг 1990). У результаті проведеного аналізу ним було виділено 5 соціальних груп, I і II з яких дослідник співвідніс із рядовими общинами, III — з головами великих патріархальних родин, IV — зі старійшинами або вождями окремих общин, а V — з вождями племінних об'єднань, яких автор не вважає військовими. Проте малий обсяг тез конференції не дав змоги В.В. Генінгу розгорнути аргументацію та ширше показати принципи розподілу поховань за категоріями.

Найбільш повно питання соціальної організації для локальної (Північно-Західне Причорномор'я) групи ямних пам'яток розглядає у своїх працях С.В. Іванова (Іванова 2001а). Дослідниця реконструює соціальну структуру ямного населення регіону, залучаючи до аналізу різні категорії інвентарю та особливості поховального обряду. Аналізуючи поховання цього регіону, вона виділяє дві групи комплексів із інсигніями влади: поховання з возами або їх частинами та з цілими провушними сокирами. Авторка зазначає, що поховання з возами загалом характеризуються більшою кількістю працевитрат. У цих похованнях знайдено здебільшого срібні прикраси, наявні металеві ножі. Натомість комплекси з сокирами містять переважно прикраси з міді, а виявлені в них ножі-кінджали виготовлено з кременю. Відсутні поховання дітей із сокирами. Серед поховань із возами домінують комплекси I обрядової групи (кістяки, зібгані на спині), у той час як для поховань із сокирами більш притаманним є розташування померлого з нахилом ліворуч або на лівому боці. Зважаючи на це, С.В. Іванова робить висновок про існування в регіоні потестарної системи, можливо, на рівні співплемінності, із двома нерівноправними та різними за етнічною належністю категоріями правителів, представлени-

ми, відповідно, похованнями з візками та провушними сокирами.

Майже повна відсутність зброї у могилах правителів та знаті, а також наявність практики успадкування соціального статусу (дитячі поховання з соціально значущим інвентарем, у тому числі з візками) дає дослідниці підстави припускати аристократичний шлях політогенезу і невійськовий характер влади в такому суспільстві. Цей погляд, як уже було зазначено, поділяють і В.В. Генінг та В.В. Циміданов.

Цей висновок викликає певні заперечення з огляду на воєнізований характер суспільства у степових скотарів, де кожен чоловік був одночасно й воїном, про що пише власне і С.В. Іванова (Іванова 2001а, с. 241). Крім того, як зазначає С.Ж. Пустовалов, сокири, які С.В. Іванова виділяє як атрибути влади, є символами військової влади, адже сокири цього типу в катакомбній спільноті використовували саме як зброю (Пустовалов 2000, с. 159). Отже, можливо, поховання з провушними сокирами маркують носіїв військової влади, що вже засвідчує достатньо складний соціальний устрій ямного суспільства з розділенням владних функцій серед членів його верхівки, якщо, звичайно, не розводити ці дві категорії «знаті» в часі. Так, С.Ж. Пустовалов вважає більш вірогідним не повну одночасність виділених груп, а поступовий перехід владних функцій від одного соціального організму, виділеного С.В. Івановою, до іншого, а на заключному етапі — відсутність самостійної владної організації (Пустовалов 2000, с. 162). У будь-якому разі верхівка скотарського суспільства (чи її частина) мала виконувати певні військові функції, поєднуючи їх із іншими, як це притаманно інституту вождівства за даними етно-графії. З приводу відсутності у могилах «знаті» зброї можна зазначити, що й серед рядових ямних могил зброя теж трапляється вкрай рідко навіть на тлі малої кількості інвентарю загалом, і це зважаючи на вищенаведене твердження про воєнізований характер скотарського рядового населення. Можливо, це пояснюється тим, що у ямному соціумі зброя не входила до складу традиційного поховального інвентарю, як і до престижного речового супроводу, оскільки належала до побутової сфери всього дорослого чоловічого населення. Престижнішим вважався, зокрема, металевий інвентар. Утім потрібно зазначити й про побутування думки щодо неординарності суспільного стану похованих зі стрілами для пізньонеолітичного та ямного періодів (Ковалева 1987, с. 89, 130).

Звичайно, посилення акценту на військовій функції верхівки суспільства, як і підвищення статусу цієї функції залежить від стабільності становища навколо і всередині даного суспіль-

ства (мирний час / агресія). Цілком логічно припустити, що протягом існування ямної КІС ситуація змінювалася. Якщо вважати поховання з сокирами за тенденцією пізнішими, ніж поховання з возами, то можна зробити висновок про дестабілізацію ситуації навколо ямних племен на пізнішому етапі їх існування.

Аспект динаміки в часі соціальної структури ямної КІС привертав увагу дослідників, зважаючи на тривалий час панування ямного обряду в надчорноморських степах (Мерперт 1974, с. 74—83; Мэллори 1994). Відповідно, за такий проміжок часу соціальна структура суспільства, та й не тільки вона, мала змінюватися неодноразово. Ситуація ускладнюється тим, що всі наявні хронологічні схеми розвитку ямної культури викликають певні сумніви у дослідників. Зміни у часі поховального обряду носіїв ямної КІС простежуються лише на рівні загальних тенденцій.

Особливо розходяться думки науковців із приводу змістовного навантаження пози похованих та їх орієнтації за сторонами світу. Ці ознаки у деяких працях проходять як хронологічні (Николова 1992), а в інших вважаються етнічними або більш дрібними — родовими (Массон 1976, с. 163; Рычков 2002, с. 59). Зокрема, С.В. Іванова не враховує у своєму дослідженні фактора хронології, наголошуючи на тому, що у Північно-Західному Причорномор'ї на певному (пізньому) етапі всі три етносоціальні групи з різними позиціями кістяка співіснують, хоча й визнає першість в освоєнні цієї території за населенням, що залишило по собі поховальні пам'ятки із зібганими на спині кістяками (Іванова 2001, с. 58).

Існує кілька позицій щодо динаміки у часі соціальної структури ямної КІС. Так, деякі дослідники вважають, що соціальне розшарування зменшується на останньому етапі існування ямного населення. Доказом цього можна вважати динаміку у часі якості та кількості інвентарю у похованнях та розмірів поховальних камер (Щепинский, Черепанова 1969, с. 43). Інші науковці дотримуються думки, що суттєва соціальна стратифікація з'являється лише наприкінці існування спільноти (Марина 1981; Моргунова 1992, с. 15; Давня історія України 1997, с. 347). Судячи з усього, такі погляди поділяє і С.В. Іванова, зважаючи на її припущення щодо співіснування всіх трьох елементів реконструйованої нею соціально-потестарної структури саме на пізньому етапі існування ямної КІС у Північно-Західному Причорномор'ї (Іванова 2001а, с. 58, 159). Також існує гіпотеза, що на пізніх етапах свого існування населення ямної КІС увійшло як неповноправний прошарок до суспільної структури катакомбної спільноти (Пустовалов 1995).

Проте навіть без урахування хронології (що на даному етапі, як уже було зазначено, досить складно) дослідження соціальної структури ямної КІС становить неабиякий інтерес, адже виявлена соціальна стратифікація доводить функціонування протягом певного часу окремих угруповань із вищим соціальним статусом. Соціальна ситуація, звичайно, варіювала і, відповідно, залишаються питання, як цей «верхній» прошарок змінювався з часом, а також, як окремі групи, що відрізняються своїм соціальним статусом від рядових поховань цього суспільства, співвідносяться між собою (синхронні чи діахронні).

Звичайно, розглядаючи соціальну структуру, потрібно враховувати і територіальний фактор, адже величезна територія поширення ямного поховального обряду не була монолітною за рівнем розвитку та його динамікою.

Територіально різні дослідники виділяють кілька соціальних центрів КІС. С.Ж. Пустовалов, зокрема, нараховує три таких осередки: Північно-Західне Причорномор'я, де зафіксовано 17 поховань із візками та близько 20 поховань із сокирами, Правобережжя Нижньої Наддніпряни та Передстеп (15 візків та одиничні поховання з сокирами), а також територія поширення новотитарівської культури, де виявлено найбільшу кількість поховань із візками — 118 (Пустовалов 2000, с. 162).

М.О. Рычков присвятив кілька праць питанню виділення умовних центрів етнічних угруповань носіїв ямної культури, якими вважали регіони з найбільшою концентрацією населення, культових споруд і найпомітнішим соціальним

розшаруванням суспільства (Рычков 1994; 2002). Основним таким центром він вважає межириччя Південного Бугу та нижнього Дніпра, а також припускає наявність інших осередків як для західніших територій (одного — для Дністро-Дунайського межириччя, Молдови та Румунії, іншого — для Болгарії), так і для східніших (на р. Молочна в Криму, в районі р. Орель чи в середній течії Сіверського Дінця і в районі нижнього Дону чи Кубані) (Рычков 2002, с. 62—63). Звичайно, маємо говорити і про приуральський центр, для якого Н.Л. Моргунова реконструювала передкласовий рівень суспільних відносин (Моргунова 1992, с. 18).

Стислий огляд історіографії питання соціальної структури племен ямної КІС дає змогу зробити низку висновків. Так, більшість дослідників визнає існування у ямного населення досить розвиненого для тієї епохи соціального устрою. У численних працях розглянуто ознаки, за якими можна виділити соціально нестандартні поховання. Виділено соціальні центри, де суспільний розвиток відбувався швидшими темпами, зроблено спроби визначитися з динамікою розвитку соціальної структури цього суспільства (швидше, суспільств) у часі, дискутуються шляхи їх політогенезу. Створено схеми соціальної структури для локальних варіантів ямної КІС (В.В. Генінг, С.В. Іванова). Видається перспективним подальше використання вже відпрацьованих методів обробки інформації (зокрема формалізовано-статистичних) і для інших територій поширення ямної КІС та інтерпретація їх результатів на основі етнографічних даних.

- Агульников С.М. Погребения «аристократии» ямной культуры из кургана 10 у пос. Тараклия // Северное Причерноморье: от энеолита к античности. — Тирасполь, 2002. — С. 88—98.
- Богданов С.В. Эпоха меди степного Приуралья. — Екатеринбург, 2004. — 286 с.
- Бунятян К.П. Давне населення України. — К., 1999. — 228 с.
- Васильев И.Б. Могильник ямно-полтавкинского времени у с. Утевка в Среднем Поволжье // Археология восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1980. — С. 32—58.
- Генинг В.В. О социальной структуре ямного населения Нижнего Поднепровья // Проблемы первобытной археологии Нижнего Поднепровья: Тез. докл. конф. — Херсон, 1990. — Ч. 1. — С. 44—46.
- Гудкова А.В., Черняков И.Т. Ямные погребения с колесами у с. Холмское // Древности Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981. — С. 38—50.
- Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — 559 с.
- Довженко Н.Д., Рычков Н.А. К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К., 1988. — С. 27—40.
- Іванова С.В. Погребения с отверстиями от жердей в ямной культуре Северо-Западного Причерноморья // Археология. — 2001. — № 2. — С. 83—93.
- Іванова С.В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. — Одесса, 2001а. — 244 с.
- Іванова С.В., Цимиданов В.В. О социологической интерпретации погребений с повозками ямной культурно-исторической области // Археологический альманах. — Донецк, 1993. — Вып. 2. — С. 23—24.
- Ковалева И.Ф. История населения пограничья лесостепи и степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите — бронзовом веке: Рукопись дис. ... д-ра ист. наук. — Днепропетровск, 1987. — 609 с.
- Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). — Днепропетровск, 1989. — 89 с.

- Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге. — К., 1978. — С. 7—132.
- Ковпаненко Г.Т. Фоменко В.М. Похоронения доби неоліту — ранньої бронзи на правобережжі Південного Бугу // Археологія. — 1986. — Вип. 55. — С. 10—24.
- Козенкова В.И. Новые материалы по бронзовому веку в Западном Предкавказье // КСИА. — Вып. 134. — С. 60—67.
- Круглов А.П., Подгаецкий Г.Е. Родовое общество степей Восточной Европы // ИГАИМК. — 1935. — Вып. 119. — 176 с.
- Кузьмина Е.Е. Распространение коневодства и культя коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов Старого Света // Средняя Азия в древности и средневековье. — М., 1977. — С. 28—52.
- Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.І. Михайлівське поселення. — К., 1962. — 246 с.
- Марина З.П. Некоторые аспекты социальной структуры и идеологии древнеямного общества // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. — Днепропетровск, 1981. — С. 66—71.
- Марина З.П. Погребения ямной культуры Днепропетровского Левобережного Предстепья с изделиями из металла // Проблемы археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1998. — Вип. 1. — С. 47—57.
- Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л.: Наука, 1976. — 191 с.
- Мерперт Н.Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. — М.: Наука, 1974. — 152 с.
- Мерперт Н.Я. О племенных союзах древнейших скотоводов Восточной Европы // Проблемы советской археологии. — М., 1978. — С. 55—63.
- Мерперт Н.Я. Энеолит Юга СССР и евразийские степи // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 321—331.
- Моргунова Н.Л. К вопросу об общественном устройстве древнеямной культуры (По материалам степного Приуралья) // Древняя история населения волго-уральских степей. — Оренбург, 1992. — С. 5—27.
- Мэллори Д. Курганы и социальная структура населения эпохи ранней бронзы // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э. — Тирасполь, 1994. — С. 86—89.
- Николова А.В. Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1992. — 21 с.
- Плешивенко А.Г. Курганы села Малокатериновка. — Запорожье, 1996. — 113 с.
- Пустовалов С.Ж. О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам // Древности степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1995. — Вып. 5. — С. 21—32.
- Пустовалов С.Ж. Етносоціальна характеристика ямного суспільства Північного Причорномор'я // Наук. зап. — 2000. — Вип. 18 (ювілейний). — С. 156—165.
- Рычков Н.А. Пространственная структура населения ямной культуры // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э. — 1994. — С. 89—91.
- Рычков Н.А. Об условных центрах носителей ямной культуры // Северное Причерноморье: от неолита к античности. — Тирасполь, 2002. — С. 42—66.
- Синюк А.Т. Древние погребения мастеров по изготовлению каменных наконечников стрел в степном Приднью // Древняя история населения волго-уральских степей. — Оренбург, 1992. — С. 43—63.
- Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Ф. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических данных. — М., 1977. — 82 с.
- Тесленко Д.Л. Ритуальные раскраски черепа в погребениях ямной культуры // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей: Тез. докл. конф. — Донецк, 1996. — Ч. 1. — С. 28—30.
- Тесленко Д.Л. Ямные погребения Днепровского Надпорожья и Правобережного Предстепья с металлическими изделиями // Проблемы археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1998. — Вип. 1. — С. 27—37.
- Тоцев Г.Н. О находках и культурной принадлежности крымских стел эпохи неолита—бронзы // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2002. — Вип. 10. — С. 23—33.
- Цимиданов В.В. Общества южнорусских степей эпохи бронзы: пути политогенеза // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: Тез. докл. — Луганск, 1990. — С. 117—119.
- Черных Л.А. К вопросу о сфере применения втульчатых топоров неолита — средней бронзы из памятников Северного Причерноморья // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тез. докл. — Харьков, 1995. — С. 40—42.
- Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Балушкин А.М. Курганная группа близ с. Старогорожена // Древности Поингуля. — К., 1977. — С. 99—145.
- Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант) // САИ. — К., 1986. — Вып. В1-3. — 160 с.
- Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. Северное Присивашье в V—I тыс. до н. э. — Симферополь, 1969. — 328 с.
- Формализованно-статистические методы в археологии. — К., 1990. — 304 с.
- Binford L.R. An archaeological perspective. — 1972.
- Gimbutas M. The Prehistory of Eastern Europe. Bulletin of the American School of Prehistorical Research. — 1956. — Bull. 20.

Одержано 28.12.2005

Ю.В. Ушкова

СОЦИАЛЬНЫЙ СТРОЙ НАСЕЛЕНИЯ ЯМНОЙ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЙ ОБЩНОСТИ: ТОЧКИ ЗРЕНИЯ НА ПРОБЛЕМУ

Краткий обзор историографии вопроса социальной структуры племен ямной культурно-исторической общности (КИО) позволяет отметить, что в основном исследователи признают наявность достаточно развитого для той эпохи социального строя у ямного населения. В многочисленных трудах рассмотрены признаки, по которым можно выделить социально нестандартные погребения. Исследователями выделены социальные центры, в которых социальное развитие происходило быстрее, предприняты попытки определить динамику развития социальной структуры данного общества (скорее, обществ), дискутируются пути их политогенеза. Созданы схемы социальной структуры для локальных вариантов ямной КИО (Нижнее Поднепровье — В.В. Генинг, Северо-Западное Причерноморье — С.В. Иванова). Перспективным представляется дальнейшее использование уже отработанных методов обработки информации (в частности формализованно-статистических) и для других территорий распространения ямной КИО, а также интерпретация их результатов на основе этнографических данных.

Yu. V. Ushkova

THE SOCIAL ORDER OF THE HABITANTS OF YAMNA CULTURAL AND HISTORICAL COMMUNITY: THE VIEWPOINT ON THE PROBLEM

The short review of the historiography of the topic of social structure of the tribes of Yamna cultural and historical community (CHC) shows that most of the scholars admit the existence of social structure of Yamna population developed enough as for the epoch. Numerous publications cover the examination of the features which enable to single out socially unusual burials. The scholars point on the social centres where the social development was more dynamic, try to define the dynamics of the development of the social structure of the society, or more precisely, the societies, dispute the ways of their polytogenesis. The schemes of social structure for local variants of Yamna CHC are worked out (for the Lower Dnipro River region by V.V. Gening, for the North-Western Black Sea region by S.V. Ivanova). The further use of already proved methods of data processing, for instance formalized and statistics method, for other territories of spread of Yamna CHC and interpretation of their results basing on the ethnographical data seem to be perspective.

О.Є. Кислий

ОСНОВНІ РИСИ КАМ'ЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ СХІДНОГО КРИМУ¹

У статті підсумовано результати вивчення пам'яток типу поселення Кам'янка Східного Криму. Показано шляхи формування і розвитку кам'янської культури, а також її особливості.

Кримські пам'ятки епохи бронзи типу Кам'янки викликають зацікавленість дослідників у зв'язку з низкою археологічних проблем півострова: датування і співвідношення культур ранньої і середньої бронзи, виокремлення кримського варіанта катакомбної культури, його видозмін на пізніх етапах розвитку, взаємозв'язків населення Східного Криму в першій половині —

середині II тис. до н. е. з ближніми й далекими сусідами, пошуком традицій автохтонного населення, що можуть сягати на Боспорі античного часу (Масленников 2001, с. 293—294 та ін. тощо). На сьогодні багато особливостей культури населення Криму, що в археології характеризуються насамперед матеріалами поселень, можуть бути описані передусім завдяки кам'янським поселенням. Ці само пам'ятки залучають і для всебічного висвітлення ситуації переходу між двома різними періодами епохи бронзи у цілому (Отрощенко 2001, с. 45 та ін.).

Думка про можливість виокремлення на основі поселень прибережної смуги (здебільшого дослідження поселень Чалки та Планерське) окремої

¹ Із доповненнями ця стаття дублює публікацію: Кислий А.Є. Каменская культура Восточного Крыма // Наук. праці Запоріж. держ. ун-ту. — 2000. — Вип. 9.

культури виникла у дослідників (П.М. Заболоцький, О.М. Бадер, О.Я. Брюсов) ще в 30—40 рр. минулого століття (Брюсов 1948, с. 7—8).

У 1952—1953 рр. В.Ф. Гайдукевич незабаром після розвідок В.В. Веселовим кількох поселень східної частини Керченського півострова (Веселов 1957, с. 36) почав планомірні розкопки на Кам'янці. Віктор Францевич гадав, що поселення дасть відповіді на актуальні питання кімерології. У середині 1950-х рр. І.Т. Круглікова запропонувала найвичерпнішу для того часу характеристику відомих уже пам'яток цієї групи й опублікувала висновки за результатами власних розкопок. Частину пам'яток вона вважала кімерійськими (Кімерик, Чалки, Глейки, Планерське I) і відносила їх до катакомбної культури (Круглікова 1955, с. 74).

Дослідження В.Д. Рибалової дали змогу широко представити поселення Кам'янка на північно-східній окраїні Керчі (розкопки 1956—1959, 1961—1962 і 1965 рр.) як одну із яскравих пам'яток епохи бронзи Північного Причорномор'я і датувати його рубежем XV—XIV — початком XIII ст. до н. е. У 1960—1970 рр. з огляду на актуальність вивчення різних проявів культури багатопружкової кераміки дослідники акцентували свою увагу на пізніх етапах побутування Кам'янки. В.Д. Рибалова наголошувала, що за-пропоновані нею датування безпосередньо залежать від прийнятих тоді дат Бородінського скарбу і пізніших пам'яток (Рибалова 1974, с. 48—49). Разом із тим дослідниця сподівалася знайти ранні (пов'язані з північно-кавказькою культурою) шари поселення, щоб скласти уявлення про культуру в цілому (Кислий 2000, с. 205). Визначаючи Кам'янку як особливу пам'ятку культури багатопружкової кераміки, вона виділяє у її матеріальній культурі риси, подібні до катакомбної та зрубної культур, аналогії — у матеріальній культурі Північного Кавказу і нижнього Дону. Проте, на думку дослідниці, Кам'янка не цілком тотожна Лівенцівській фортеці, насамперед за такими ознаками, як відсутність посуду з різко розчленованим біконічним корпусом і багатих орнаментальних мотивів. За В.Д. Рибаловою, Кам'янка — «пам'ятка досить своєрідного, змішаного ... варіанта культури багато-пружкової кераміки, що живиться різноманітними міграціями населення, причому особливістю є також те, що на місці існували сприятливі умови для розвитку рибальства і пасушого скотарства» (Рибалова 1974, с. 45). Як у процесі діяльності експедиції під керівництвом В.Д. Рибалової, так і після публікації її праці з підсумків розкопок, поселення було еталонною пам'яткою, з якою порівнювали результати, отримані на інших об'єктах (Лесков и др. 1962, с. 265; Лесков 1970, с. 12; Колотухин 1983, с. 281 та ін.).

В.Д. Рибалова у своїй праці обґрунтовано вводить поняття «поселення кам'янського типу в Криму» (Рибалова 1974, с. 42). Ми наголошуємо на цих моментах, тому що до авторитету дослідниці часто звертаються, іноді витлумачуючи опубліковане нею дещо однобоко. Сьогодні очевидно, що вигляд Кам'янки й усіх інших поселень цієї культури не «визначають матеріали, характерні для культури багатопружкової кераміки» (Колотухин 1996, с. 67), як культури «бабинських» поселень. Пружкова орнаментация незалежно від типології кераміки — це єдине, що формально поєднує різні явища, причому сам стиль пружкової орнаментации у цих випадках різний. Цей факт уже аналізувався (Братченко 1985, с. 461—462), і його не можна не враховувати, даючи сучасні характеристики.

Експедиції Керченського музею (1980—1985) (Кислий 1987), а потім Кримської філії ІА НАН України (1994—1997; 2001) простежили й вивчили на Кам'янці найдавніші горизонти культурних утворень, що характеризуються підвищеною кількістю кераміки катакомбного вигляду, знахідкою у шарі молоточкоподібної шпильки, а також житлами полегшеної конструкції округлої форми, оточеними кільцеподібними рівчачками для відводу зливних вод. Біля входу в житло із завітрянного боку рівчачки були незамкнутими, тут зазвичай була розташована й вогнищева яма. Виявлено сліди дерев'яних стовпів, що входили до конструкції основи житла. Кільцеподібні кам'янські рівчачки нагадують підкурганні рівчачки навколо катакомбних поховань. За традицією, з південного боку — найбільш захищеного від різких вітрів — також є прохід (Генинг и др. 1989, с. 28, рис. 3, 1). Схожі рівчачки є серед дренажних систем катакомбного поселення Матвіївське I (Никитин 1989, с. 139). Зрозуміло, що тут ми маємо справу з дуже давньою традицією спорудження тимчасових легких жител рухливими скотарями, протокошовиками. Певний час подібні будівлі існували й на Кам'янці (Кислий 2002, с. 110—117).

Значним успіхом у дослідженні культури стали розкопки поселення Планерське I В.О. Колотухиним (1978) та Г.М. Тошевим (1986—1987). На цьому поселенні також було відкрито нижній горизонт культурних відкладень із молоточкоподібними шпильками, аналогічний кам'янському. Нижня межа пам'яток типу Кам'янки визначалася з XVII ст. до н. е. (Кислий 1983; Колотухин 1983, с. 281), далі наголошувалося, що початковий етап існування кам'янських пам'яток може бути синхронізовано зі значним періодом катакомбної культури (Кислий 1990, с. 22), що, на нашу думку, підтверджує весь комплекс знахідок.

С.Н. Братченко, підбиваючи підсумки з вивчення пам'яток типу Кам'янки в Криму і Лівен-

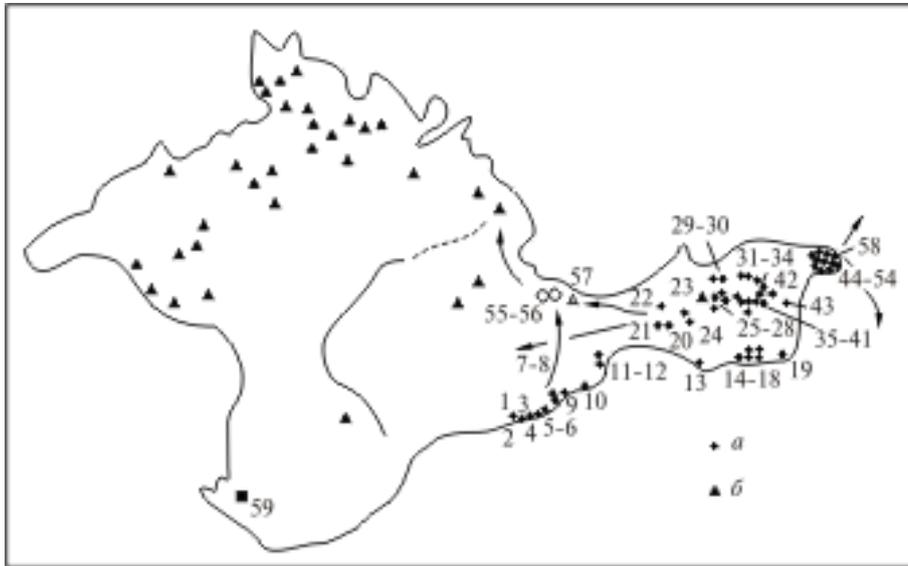

Рис. 1. Пам'ятки кам'янської (а) та катакомбної (б) культур Криму: 1 — Капсель; 2 — Алчак Кая; 3 — Меганом; 4 — Сонячна Долина; 5—6 — Чалки I, II; 7, 8 — Планерське I, II; 9 — Тиха Бухта; 10 — Орджонікідзе; 11—12 — Феодосія I, III; 13 — Чауда; 15—18 — Кімерик I, II, Кончак, Кояшське, Опук; 19 — Яковенкове; 20—21 — Ерофіїве I, II; 22 — Бранне поле; 23 — Красна Гірка; 24 — Кірове; 25—28 — Ленінське, Слюсареве I, II, III; 29—30 — Зелений Яр I, II; 31—34 — Белінське I, II, Лібкнехтовка I (Тасунове), II; 35—41 — Миколаївка I, II, Новоселівка (Фонтани), Горностаївка I, II, III (Реп'євка), Сазонівка; 42 — Андріївка Південна; 43 — Приозерне; 44—54 — Кам'янка I, III, Маяк I, II, Глейки I, Глазівка (Бакси), Темір Гора, Юркіне I, II, III, IV; 55—56 — Шубіне, Орехівка; 57 — Красно-вка; 58 — Глазівка II. *Неопубліковані дані розкопок та розвідок:* 3, 12, 31, 46, 48, 53, 57, 58 — О.Є. Кислого; 9 — С.Г. Колтухова; 14—16 — В.К. Голенко; 27, 29, 34—40, 42, 52 — Л.Г. Мацкевого; 44 — О.Є. Кислого, О.В. Куликова; 49—51 — В.В. Веселова. Стрілками показано напрямки контактів

цівської фортеці на нижньому Дону, обґрунтовано визначив на їх основі окремий культурний тип, що за своєю матеріальною культурою повністю не відповідає ні катакомбній, ні північнокавказькій, ні культурі багатопружкової кераміки (Братченко 1985, с. 458). Завдяки виокремленню кам'янсько-лівенцівської групи пам'яток з'явилася можливість подальшого цілеспрямованого вивчення у межах Північного Кавказу — нижньо-го Дону і Східного Криму загальних культурних процесів. Незабаром виявилось, що між Лівенцівською фортецею і кам'янськими поселеннями немає повної тотожності, насамперед у хронології, тому що Лівенцівка не дає таких ранніх матеріалів, як Кам'янка, Слюсареве, Планерське та ін. (Кислий 1990, с. 20—21).

Г.М. Тощев чітко виокремив знахідки нижнього шару Планерського і безпосередньо співвідніс їх із катакомбною культурою (Тощев 1990, с. 117), що виявилось дуже важливим. Тепер вивчення хронології кам'янських пам'ятників увійшло у фазу, зворотну тій, що мала місце в 1960—1970 рр.: В.Д. Рибалова, акцентуючи увагу на подібності матеріальної культури поселення Кам'янка із сабатинівською і зрубною культурами, виділяла «слабко виражений» горизонт пізньої бронзи, на початку 1990 рр. — акцентція зворотна.

На нашу думку, повністю прив'язувати кам'янські пам'ятки лише до добре відомих реалій, ігноруючи своєрідність цього культурного утво-

рення, означало б утрату важливої ланки у вивченні епохи бронзи регіону. Природно й закономірно простежити «панкатакомбні» традиції на поселеннях, досить віддалених від основного ареалу поширення власне катакомбних пам'яток. Також логічно, що пізні етапи життя досліджуваних поселень привнесли додатково нові (зрубно-сабатинівські) риси у матеріальну культуру. Актуальним залишається виокремлення на рубежі катакомбної і зрубної культур пам'яток багатопружкової кераміки. Проте це не означає, що всі об'єкти мають прилаштуватися під готову схему.

Розглянемо ситуацію із поширенням у Криму основних груп пам'яток першої половини II тис. до н. е., використовуючи для порівняльного аналізу опубліковану карту-схему розміщення катакомбних пам'яток (Тощев 1990, с. 119, рис. 1). На цій схемі не зазначено кілька катакомбних поховань Керченського півострова, однак вона і не покликана показувати всі окремі могили і як випадкова вибірка може відображати щільність поширення катакомбних пам'яток у Криму (рис. 1).

Основні центри життєдіяльності власне катакомбного населення — Північний, Північно-Західний і далі Центральний Крим — діаметрально протилежні східному й південно-східному розміщенню основних пам'яток кам'янської культури. Навіть поділяючи погляд про значну

рухливість «катакомбників», неперспективною буде реконструкція їх поховальної культури в одному місці, а культури поселень — в іншому. Ймовірно, у частини носіїв пізньоямної і катакомбної культур могли з'явитися потреби й можливості більш осілого життя, відмінного від основної маси населення. Подальші особливості розвитку залежали від того, наскільки осіле населення втрачало або зберігало колишні зв'язки й культуру і в цілому було самостійним. Частина осілого населення доби середньої бронзи в нових умовах розвитку, переймаючи риси суміжних культур і виробляючи свої, не могла не відрізнятись від основної маси населення, яке прийнято називати катакомбниками, що і доводить картографування й реальність поділу кам'янських і катакомбних пам'яток. У кам'янського населення не простежено однобічної прихильності ні до катакомбної, ні до культури багатопружкової кераміки Криму. Інша справа — катакомбні стоянки передгір'я та степу. Їх наявність цілком узгоджується з відомою для протоковиків схемою кочувань і осідань на землю з появою такої можливості (История... 1988, с. 225 та ін.).

Для пізньокатакомбного часу характерна поява невеликих стоянок зі слабко вираженим культурним шаром і порівняно великих поселень практично на всій території поширення культури: на півночі, у Полтавській обл., — стоянки с. Більск та ін., на південному заході — Південне Побужжя, на сході — Подоння (Никитин 1989). У Криму нечисленні стоянки відомі біля Сиваша (Тургенська — Кирк-Бель) і в центральній частині, у передгір'ї (Кам'янка біля Сімферополя, Курське I, II та ін.)². Наявність на півдні України поселень, значних за площею, але з малопотужним шаром, свідчить, що в районах зосередження катакомбних поховальних пам'яток формувалися об'єднані осілі центри культури³, які спочатку склалися із кількох сезонних стоянок. Імовірно, такі осередки мог-

² Місцезнаходження поселень Більск автору показав Б.А. Шрамко; Кирк-Бель, Кам'янка — розвідки О.В. Джанова; Курське I, II — розвідки автора.

³ Зауважимо, що, виокремлюючи локальні варіанти катакомбної чи навіть самостійних культур, не можна не звернути увагу на специфічний характер поселень катакомбного часу. Більшість із них периферійні щодо основного ареалу розповсюдження культури або ж розміщені в таких місцях, де через сприятливі природні умови концентрувались і змішувались більш ранні та більш пізні культури. Звідси багато інновацій у поселенських матеріалах. Очевидно, частина з них і за часом, і за матеріальною культурою власне катакомбні, інші, враховуючи тенденцію розподілу катакомбної культури на окремі, слід класифікувати як пам'ятки новоутворених спільнот.

ли існувати на півночі, у передгір'ях Криму, а також у верхів'ях Донузлава.

Кам'янська культура представлена:

- порівняно щільно розміщеними приморськими поселеннями: Юркіне I—IV, Глейки, Маяк I, II, Кам'янка, Кімерик, Чауда, Чалки, Алчак, Меганом, Орджонікідзе та ін. (рис. 1);
- серією невеликих степових поселень біля стародавніх доріг і водних джерел: Єрофееве, Ленінське, Слюсареве, Миколаївка, Горностаївка, Кірове та ін.;
- нечисленними стоянками, пов'язаними, ймовірно, із сезонним відгінним скотарством: Белінське, Темір-гора, Зелений Яр.

Територія кам'янської культури досить компактна. Найбільш яскраві пам'ятки розташовані біля східного і південно-східного узбережжя, поблизу великих стародавніх лиманів і водотічних у давнину балок, що відкриваються до моря (Кам'янка I, II, Алчак-Кая, Глейки I, II, Маяк I, II, Чалки I, II, Меганом, Планерське, Кімерик, Феодосія). По мірі просування в степ на захід і північ, навіть у межах Керченського півострова, вони втрачають окремі свої характерні риси, що відчувається на таких пам'ятках, як Белінське, Глазовка, почасти Планерське I.

У межах північного узбережжя Керченського півострова кам'янських пам'яток практично немає. Це пояснюється умовами гідрографії дна Азова у давнину (низини із заболоченими ділянками біля дельт Дону й Кубані (Зенкович 1958, с. 193)), відсутністю зручних виходів до морського узбережжя. Очевидно, ця територія була багата на корм для худоби — неподалік розташовувалися великі заплавні луки, зручні для сезонного вигулу тварин (звідси звичайні невеликі стоянки північної частини Керченського півострова), але в цілому була осторонь від основних доріг. Ланцюжок поселень у середній частині півострова, ймовірно, був пов'язаний не лише із вигідним місцем проживання, але й із стародавніми дорогами, що вели до найзручніших переправ на ближні землі Передкавказзя і далеких територій, про що свідчить знахідка рогового дископодібного псалія із шипами на поселенні Кам'янка. Контакти між береговими пунктами могли здійснюватися під час каботажного плавання. Вперше таке припущення висловив ще О.Я. Брюсов (Брюсов 1948, с. 7).

Звертає на себе увагу скупченість поселень біля «Керченського рогу» на північно-східній окраїні півострова (рис. 1). Тут закінчувалися степові шляхи і починалися водні. Поселення Кам'янка, розташоване безпосередньо перед спуском до морської заплави, довгий час відіграло роль великого перевалочного пункту поблизу переправ. Саме тут були найзручніші спуски до моря, точніше, до численних обмілин

стародавньої Керченської протоки, уздовж яких проходили переправи. Крім того, неподалік поселення були виходи прісної води⁴, де тепер стоїть степова криниця. Північніше й південніше від Кам'янки місцевість досить пересічена, тому і до сучасної переправи ґрунтова дорога йде через поселення. Відповідно до карт Керч-Єнікальського градоначальства середини й кінця ХІХ ст. пряма ґрунтова дорога з Керчі на схід йшла через Кам'янку повз степову криницю. Аналогічну за напрямом дорогу античного часу відкрито у верхніх шарах Кам'янського поселення (Кислий 1996), тому природним є припущення, що і Кам'янка епохи бронзи розташовувалася безпосередньо біля дороги. Цим пояснюється винятково тривале, навіть на тлі інших кам'янських поселень, існування пам'ятки. У цьому контексті знахідка дископодібного псалія вже не здається випадковою.

У 1981 р. поблизу поселення Глейки І (крайній східний пункт півострова), на високому мисі над морем досліджено багаття з рештками кераміки кам'янського типу. За своїм місцем розташування таке довготривале багаття не могло бути звичайним вогнищем, очевидно, воно відіграло роль маяка. Цілком імовірно, що тут для підтримки вогню на відкритій площадці застосовували самородну нафту, джерела якої є поблизу.

За щільністю і характером поширення досліджувані пам'ятки можна порівняти з поселеннями античного часу Боспору. Частина кам'янських поселень перекрито рештками античних городищ, що підтверджується знахідками (Лєсков 1961, с. 258; Масленников 1995, с. 61). Цікавим є збіг висновків А.М. Лєскова і Н.Я. Мерперта (наведені у роботі О.О. Масленникова), які переважну більшість знахідок ранніх епох із античних поселень датують першою половиною — серединою II тис. до н. е. і рідко — кінцем доби бронзи. Багато подібних матеріалів, представлених О.О. Масленниковим для аналізу, на нашу думку, можна зіставити з часом існування кам'янської культури. Відповідно, кам'янські поселення уздовж узбережжя розташовувалися ще компактніше. Розриви в лінії прибережних поселень біля Феодосійської і Керченської заток свідчать, що в першій половині II тис. до н. е. тут могли бути великі ділянки заболоченої суші.

Перехід через водні перешкоди Боспору на сході й «ворота» Керченського півострова на заході відігравали особливу роль у далеких контактах кам'янського населення. Розглядаючи карту (рис. 1), побачимо, що найзручніший шлях із Керченського півострова на північ проходив уздовж узбережжя Азова. У цьому ж напрямі в

обхід незручностей пересіченої місцевості повинна була пролягати дорога з півдня — з далеких гірських і передгірських поселень через Планерське і безпосередньо з району Феодосії. У такому випадку район на північ і північний захід від сучасних селищ Владиславівка і Кіровське був місцем хоч і не постійних, але частих і регулярних контактів різних груп населення. Для розуміння їх особливостей важливою знахідкою стало поховання ливаря в катакомбному похованні біля с. Краснівка, розташованому в контактній зоні, і його інтерпретація як покажчика традиційних зв'язків між районами Прикубання — П'ятигорська і Подніпров'я через територію Східного Криму (Нечитайло и др. 1985, с. 85—86). Цілком можливо, що вже в ранньокатакомбний час, яким датують краснівське поховання, тут, на злитті доріг, міг бути пункт, де працювала майстерня ливаря. Неподалік відкрито невеликі стоянки катакомбного часу — Орехівка й Шубіне. Ще дві майстерні ливарів пізнішого часу розташовувалися на крайньому сході: на поселеннях Глейки і Кам'янка, де виявлено уламки тиглів (Братченко 1985, с. 461). У 1995 р. на поселенні Глейки, порівняно багатому на знахідки з бронзи (тесло костромського типу, чотиригранне в перетині шило), знайдено рештки невеликої ллячки з часточками запеченого бронзолivarного шлаку.

Отже, картографування показує територіальну цілісність ареалу поширення пам'яток кам'янського типу, певну закономірність їх географічного розташування й зменшення щільності розміщення поселень у разі віддалення від основних центрів культури.

Чи підтверджуються ці особливості під час аналізу кераміки — наймасовішого матеріалу? Слідом за С.Н. Братченком для зручності порівняння виділимо основні групи посуду (Братченко 1976, с. 124).

І група: горщики переважно вертикальних або близьких до них пропорцій із розтрубною шийкою і підбіконічними чи округлими боками. До цієї групи належать порівняно невеликі посудини, аналогічні тим, що знаходять у похованнях культури багатопружкової кераміки, зрубної культури, а також великі корчагоподібні заввишки близько 50 см.

II група: посуд здебільшого горизонтальних пропорцій із прямою або злегка розширеною догори шийкою. Тулуб переважно округлий, але можливі варіації — аж до аналогій до першого типу, що зазначає і С.Н. Братченко.

Лівенцівсько-каратаєвська група пам'яток, безумовно, за матеріальною культурою виглядає більш цілісною, ніж кам'янська (див. таблицю). Її формування почалося набагато пізніше, коли тип горщиків із S-подібним різко зламаним

⁴ Висновок палеогеографа К.К. Шиліка.

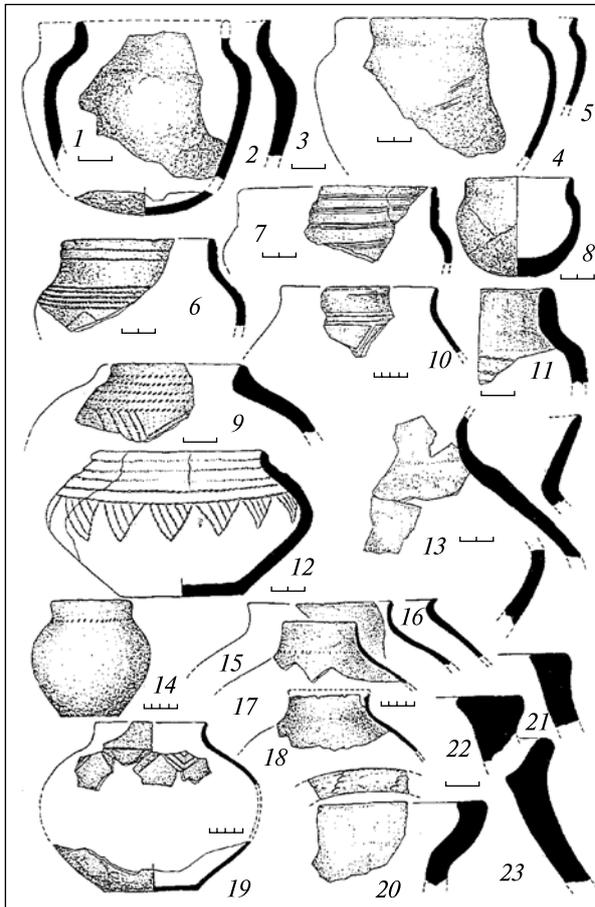

Рис. 2. Кераміка кам'янських поселень: 1—2 — Кам'янка, нижній горизонт; 4—7, 12, 15—19 — Кам'янка, верхній горизонт; 3, 10, 13 — Планерське, нижній горизонт; 11 — Планерське, верхній горизонт; 8, 20, 22 — Слюсареве; 9, 21, 23 — Алчак-Кая; 14 — Маяк; 19 — Кам'янка, фонди Ермітажу, шифр К-58/152, 191

профілем уже утвердився, а інші впливи були мінімальними. С.Н. Братченко вважає, що кераміка Лівенівської фортеці фактично не знала впливу пізньокатакомбних традицій, а також виключає значні взаємовпливи Лівенцівки-Каратаєвого та інших культур (Братченко 1976, с. 136). Керамічний комплекс кам'янських пам'ятників дуже синкретичний і містить традиції не лише катакомбної культури у верхніх і нижніх шарах, але й пережиткові ознаки ямної, компоненти північнокавказьких, прикубанських і кримської катакомбних культур, культури багатопружкової кераміки і, як уже зазначалося, зрубно-сабатинівські риси.

Природно, що кераміка Лівенцівської фортеці переважно належить до першого типу, тоді як на кам'янських пам'ятках вона становить менше ніж 50 % (див. таблицю). До того ж, за цією ознакою найближчими до лівенцівсько-каратаєвських поселень Кам'янка і Маяк є пам'ятки біля переправ через протоку. На більшості кримських поселень пружкова орнаментация кераміки не настільки яскрава й багата, як у Лівенцівці, де близько 50—60 % орнаментальних композицій виконувалися за допомогою пружків. На цих розбіжностях наголошувала і В.Д. Рибалова. С.Н. Братченко звернув увагу на бідність орнаментации кам'янсько-лівенцівських пам'яток, що містила значну кількість простих елементів візерунка, — прокреслені лінії, наколи стеблом, пальцеві защепа (Братченко 1985, с. 461—462). Отже, можна досить обґрунтовано вбачати в пам'ятках типу Кам'янки і Лівенцівки певну спільноту, що особливо відчутно на пізніх етапах їх розвитку,

Пам'ятка	Кількість екз.	Форма посуду, %			Орнаментация посуду, %		
		тип I	тип II	інші типи	орнаментована кераміка	з цієї кількості — пружком	пружковий орнамент — від усієї кількості посуду
Кам'янка	741	45	45,4	9,6	55	33	18
Маяк	297	46	42	12	55	36	16
Алчак	276	34,8	47,2	18	78	49	39
Планерське	262	23,7	51,6	24,7	88	74	64
Слюсареве	101	19,8	67,3	12,9	63	41	23
Чалки I	69	18	64	18	—	—	—
Кірове	35	11,4	77,2	11,4	—	—	—
Лівенцівська фортеця	337	Основна маса кераміки	Менш поширений	—	50	50—60	25—30

Примітка. Використано матеріали з розкопок поселень: Кам'янка — 1952—1985 рр., включаючи колекції Ермітажу (Санкт-Петербург) і Керченського заповідника; Планерське I — 1978 р. (звіт про розкопки) і 1986—1987 рр. (колекції музею Запорізького держуніверситету); Чалки — 1948 р. (колекція Історичного музею, Москва), 1965 р. (Ермітаж), 1985 р. (Керченський заповідник); Кірове (колекція ІА НАН України); Маяк — 1981—1982 рр.; Слюсареве — 1993 р.; Алчак-Кая — 1985—1986 рр. (колекції Керченського і Судакського заповідників); Лівенцівська фортеця, за С.Н. Братченко (Братченко 1985, с. 461)⁵.

але закономірним є також виокремлення територіально зумовлених розбіжностей.

Останнім часом стало очевидно, що внаслідок свого унікального розташування на етнокультурній карті Криму кам'янські пам'ятки увібрали й зберегли дуже ранні риси, пережиті як реліктові ще ранньокатакомбними культурами (Кислий 1990, с. 21). Імовірно, контактна зона кам'янців і катакомбників — східно-кримське передгір'я і «передворття» Керченського півострова — була місцем проживання останніх представників пізньоямного та кемі-обінського населення, що просунулося зі степів у передгірські райони (Щепинский 1983, с. 38, 50) і на схід півострова. Східна частина Криму, ближче до протоки, також зберігала рештки культури населення типу Глейки II, участь якого у формуванні кам'янської культури і подальші контакти зумовили той найдавніший «фон» матеріальної культури кам'янців, що містить зразки посуду раннього вигляду і молоточкоподібні шпильки. Кераміка грубого гатунку і тонкостінні посудини, іноді підлисковані, із високо піднятим, різко окресленим профілем плічок і округлим дном відомі з нижніх і верхніх шарів Кам'янки, Планерського, а також із поселень Маяк і Слюсареве. Деякі посудини прикрашено візерунками шнурового штамп (рис. 2, 1—8, 11). В оригінальних формах кераміки кам'янської культури відбився процес змішування різних традицій, у тому числі й тривале збереження компонентів культур ранньобронзового періоду. Не дивно, що В.Д. Рибалова в пошуках аналогій кам'янським посудинам у Криму здебільшого звертається до катакомбних поховань, а іноді й до ямних (Рыбалова 1974, с. 24—25, 27, виноски). Як бачимо, навіть за даними літератури минулих років дуже складно дійти висновку, що вигляд кам'янських пам'яток визначають матеріали культури багатопружкової кераміки, не спростовуючи раніше викладеного різними дослідниками.

На нашу думку, проблему, що постала у зв'язку зі знахідкою молоточкоподібних шпильок на поселеннях Кам'янка і Планерське у комплексі з дуже ранніми і дещо пізнішими матеріалами, можна розв'язати шляхом вивчення особливостей і своєрідності кам'янської культури, що тривалий час існувала паралельно з іншими культурами. Штучне розчленування знахідок на ранні й пізні *post factum* лише через те, що для інших територій їх взаємоіснування не звичне, призводить до безвихідної ситуації.

Пам'ятки кам'янської культури набувають більш чіткого катакомбного забарвлення в міру просування на захід і в райони відкритого степу, в чому можна вбачати не лише територіальні, але й хронологічні розбіжності (Кислий 1990,

с. 21). Відповідно, найранішими є поселення з найбільшим відсотком кераміки II типу: Кірове, Слюсареве (степові пам'ятки, що дають 67—77 % посуду з прямою шийкою й округлим тулубом), далі — Чалки, Планерське I, Алчак-Кая (західні пам'ятки містять 64—47 % такої кераміки). Проте знахідки з нижніх шарів Кам'янки (65 % кераміки II типу) свідчать, що й у східній частині ареалу поширення культури відбувались процеси активного залучення найдавніших мешканців півострова до єдиної системи господарювання. У цілому й нижні, й верхні горизонти Кам'янки і Планерського містять дуже ранню за своїм виглядом кераміку, переважно подібну до кераміки з катакомбних поховань (рис. 2, 6, 7, 11, 12, 14). У верхніх шарах Планерського, нібито «некатакомбних» (якщо катакомбним на поселенні вважати лише нижній шар (Тоцев 1990, с. 117)), виявлено посуд яскравого катакомбного вигляду, в тому числі зі шнуровим і гусеничним орнаментами (рис. 2, 11). Поселення Кам'янка основного, верхнього, горизонту завжди давало аналогічні й часом ще яскравіші знахідки (рис. 2, 6, 7), причому, зауважимо, подібні є й у колекції Ермітажу з розкопок 1950—1960 рр. (ДО-59, № 397; ДО-61, № 56 та ін.). Утім усе-таки на кам'янських пам'ятках (і у верхніх, і в нижніх шарах) зразки орнаментативної шнуровим штампом поодинокі.

Отже, катакомбне підґрунтя кам'янських пам'яток очевидне. Проте кам'янська кераміка відображає єдину лінію розвитку з поступовим зменшенням кількості круглобокого посуду з різноманітними за формою вінцями — прямими і відігнутими — і збільшенням витягнутого посуду, тричасткового профілю з пружковою, прокресленою чи виконаною наколами орнаментативною. Згодом змінюється зональність орнаментованої частини посуду. Орнамент, що займав на горщику шийку, плічка, боки (рис. 2, 6, 7, 9, 12, 19), залишився лише у вигляді однокладового орнаменту на боках або плічках, іноді під вінцем (рис. 2, 14, 17, 18).

Знахідки з нижнього шару Планерського I нечисленні, але і вони показують, що в той час, як і на Кам'янці, використовували різноманітний посуд, у тому числі із високою розтрубною шийкою і пружковою орнаментативною (рис. 2, 10, 13). Цікаво, що крім характерних відігнутих вінців у колекції із нижнього шару Планерського виявлено форми посуду з досить виразним різким зламом тулуба в середній частині, а також товсті фрагменти стінок, що тоншають при переході до вигину на шийку зі збереженням своєрідного уступу (рис. 2, 13), що чітко зафіксовано і на Кам'янці.

Останнім часом В.О. Колотухін дуже коректно зауважує, що матеріали нижнього горизонту Планерського (розкоп 1 його розкопок 1978 р.)

усе ж видаються катакомбними, а «відсутність хронологічного стику між двома комплексами є очевидною, і багатопружкова атрибуція ранніх матеріалів не без суперечностей» (Колотухин 2003, с. 50). Отже, ми вкотре стикаємося з проблемою невдалої назви «культура багатопружкової кераміки», на чому постійно наголошують дослідники (Отрощенко 2001, с. 81). По-перше, ніхто ніколи не відносив нижній горизонт Планерського до культури багатопружкової кераміки. Йдеться про окреме культурне явище з незначними варіаціями у розумінні О.Є. Кислого чи Г.М. Тошева. До того ж, «відсутність хронологічного стику» не може бути очевидною з багатьох причин. Так, матеріали розкопу 2, що, за словами В.О. Колотухіна, «класично» багатопружкові, в *абсолютно переважній більшості* дають форми кераміки, похідні від катакомбної, чи просто продовжують нижній горизонт поселення Планерське. Для того щоб переконатися у цьому, досить переглянути звіт В.О. Колотухіна за 1978 р. (Колотухин 1979, рис. 101—105). Дослідник писав, що хоча *орнамент кераміки* із розкопу 1 і видається йому пізньокатакомбним, але в тих самих штиках є уламки багатопружкового посуду, «характерного для розкопу 2 і поселення Кам'янка у Східному Криму» (там само, с. 39). Звичайно, можливе «механічне змішування» матеріалів (Колотухин 2003, с. 50), однак на поселенні Кам'янка також простежується ця традиція і не лише на керамічному матеріалі. Ще на польових матеріалах 1980 р. доведено, що будуючи житло верхнього горизонту, кам'янци детально враховували планіграфію будівель нижнього горизонту, зокрема вхід до жител різних горизонтів, а також сміттєві ями розташовували в одному місці (Кислий 2002, с. 114). У випадку із кам'янською культурою ці деталі дають змогу дослідникам, які займаються проблемою переходу від ранньої до середньої бронзи, вивчати регіональні особливості періоду трансформацій.

Проте керамічний комплекс Планерського I не є абсолютним аналогом Кам'янки. Так, вплив катакомбної культури на Планерське з самого початку його існування був більш значним, ніж на деякі інші поселення культури. Кераміка Планерського, у тому числі й рання, більш багата за декором — 88 % посуду орнаментовано, 74 % з якого прикрашено валиком, проти 55 і 33 % відповідно на Кам'янци (див. таблицю). Навіть порівняно з близькими за часом і територіально поселеннями Алчак-Кая і Слюсаревим (63 і 78 % орнаментованої кераміки) Планерське виглядає яскравіше. Як було зазначено, на Кам'янци, Глейках, Маяці I і II виявлено менше посудин горизонтальних пропорцій. Зауважимо, що ця різниця в керамічному комплексі пам'яток, що порівню-

ються, може виглядати ще різкіше, тому що до III типу посуду із Планерського (24,7 %) (див. таблицю), крім інших форм (миски, банки тощо), належать посудини маловиразних форм із невисоким вінцем — сплосченим зверху або різко відігнутим, заокругленим. Імовірно, багато таких посудин мали округлий тулуб.

На поселенні Планерське посуд катакомбного вигляду, як правило, більш багато орнаментований саме пружковим орнаментом, іноді у сполученні з прокресленим, рідше — шнуровим. Тут не знайдено посуду із закраїнами — внутрішніми виступами на шийці для утримання кришки, відомими у різних варіаціях (виступи біля краю вінця і на вигині шийки, з отворами, не суцільні по колу, а лише ділянками і т. д.) на всіх інших планомірно розкопаних пам'ятках кам'янської культури (рис. 2, 18, 23). Також не виявлено характерних посудин бахмуцько-донецьких варіацій із прямою або злегка відхиленою середньо-високою шийкою й округлими, на 1/3 висоти горщика, піднятими плічками (рис. 2, 14). На поселеннях Кам'янка й Маяк такі посудини переважно не мають пружкової орнаментативної рідко трапляються, тоді як їх близькі аналоги в донецькій катакомбній культурі різноманітно орнаментовані, у тому числі й пружком, і «належать до найбільш розповсюдженого» посуду нижньодонських пам'яток (Братченко 1976, с. 36).

Крім того, своєрідність Планерського виявляється у тому, що це поселення не можна назвати ані глибинним, ані степовим, хоча воно й розташоване на відстані від узбережжя моря. У колекції знахідок із Кам'янки, Маяка, Глейок, Алчак Каї багато рибальських грузил, здебільшого зроблених із морської гальки. На поселенні Алчак Кая біля стіни одного з жител в акуратно викопаній ямці розміром 0,3 × 0,3 м, завглибшки 0,5 м виявлено скарб із 13 грузил характерної підовальної форми з виїмками для прив'язування. Ці грузила, мабуть, використовували в конструкції однієї, досить великої рибальської снасті. Одне грузило походить із поселення Слюсареве (Яковенко 1967). Під час розкопок Планерського I таких знахідок не зафіксовано. Імовірно, це поселення пов'язувало широкий світ степів, жителів передгір'я та прилеглого узбережжя моря, де повинні були розташовуватися поселення-супутники, що може слугувати поясненням, чому мешканців самого Планерського так мало цікавили морські промисли. Нарешті, Планерське вирізняється більш великими і потужними порівняно з іншими кам'янськими поселеннями кам'яними спорудами.

Звичайно, проводячи аналогії між кам'янською культурою й культурами Північного Кавказу й нижнього Дону, з вищезазначених причин

спочатку більшу увагу звертали на подібність варіантів кераміки саме першого типу, прикрашеної переважно пружковим орнаментом. Потім з'ясувалося, що кераміка з наліпною орнаментациєю входить не лише до складу комплексів культури багатопружкової кераміки, але й катакомбних культур, а серед розмаїтості форм виділяється ріпоподібний посуд, який є сполучною ланкою у типології кераміки двох регіонів. Кам'янська кераміка близька не стільки до класичної ріпоподібної, скільки до окремих форм батуринського варіанта катакомбної культури (рис. 3). З іншого боку, до ріпоподібного посуду Східного Криму ближча не північнопричорноморська кераміка (Матвіївка—Південний Буг, Богданівка—Присамар'я), а саме степова прикубанська — з досить широкою горловиною, роздутим тулубом, присадкувата, зі сплюсненим широким дном. Цей момент певною мірою розділяє Кам'янку і Штурмове, представлені посудини з якого вузькодонні, з добре профільованою придонною частиною, що ближче до форм Присамар'я. Зазначимо, що, відповідно до звіту О.Я. Савелі (Савеля 1981), один із горщиків із Штурмового, уламок якого перекривав поховання людського черепа в іншому горщику, мав бортик-виступ при переході від шийки до тулуба. Ця деталь нагадує аналогічні особливості кам'янської кераміки (рис. 2, 13). У звіті також зазначено факт зв'язку виявленого керамічного матеріалу з Кавказом, що, на нашу думку, важливо.

За матеріалами степової кримської катакомбної культури, аналогії ріпоподібному посуду поки не виразні. З Прикубанням у кам'янської кераміки збігаються також прийоми обробки поверхні. Деякі посудини згаданих форм із Алчака і Кам'янки підлисковані (рис. 2, 17), що спостерігається також у степах Прикубання (Трифонов 1991, с. 142, 154, 157). Імовірно, звідти ж походять найближчі аналогії ріпоподібним горщикам із внутрішньою закраїною — упором для кришки (Марковин 1960, с. 36, рис. 7, 37). На наш погляд, у Східному Криму ця деталь різноманітніша і простежується чіткіше (рис. 2, 18, 20, 23). Характерним є оформлення країв вінець товстостінних великих посудин зі Слюсарєвого, Кам'янки, Алчака, Планерського: нависання «комірцем» зовні (верхній шар) чи сплюснення зверху з нависанням усередину або одночасно й назовні (нижній шар) (рис. 2, 21, 22).

Ще одна група посуду, близька до прикавказьких, — циліндрошій корчаги з більше або менше відігнутими вінцями і «стягнутою» горловиною — відома як на сході (Кам'янка), так і на заході (Алчак Кая) ареалу поширення кам'янської культури (рис. 3, 5, 6). Посуд із поселення Кам'янка, як правило, прикрашено наколами, насічками або прорізним орнаментом, а з посе-

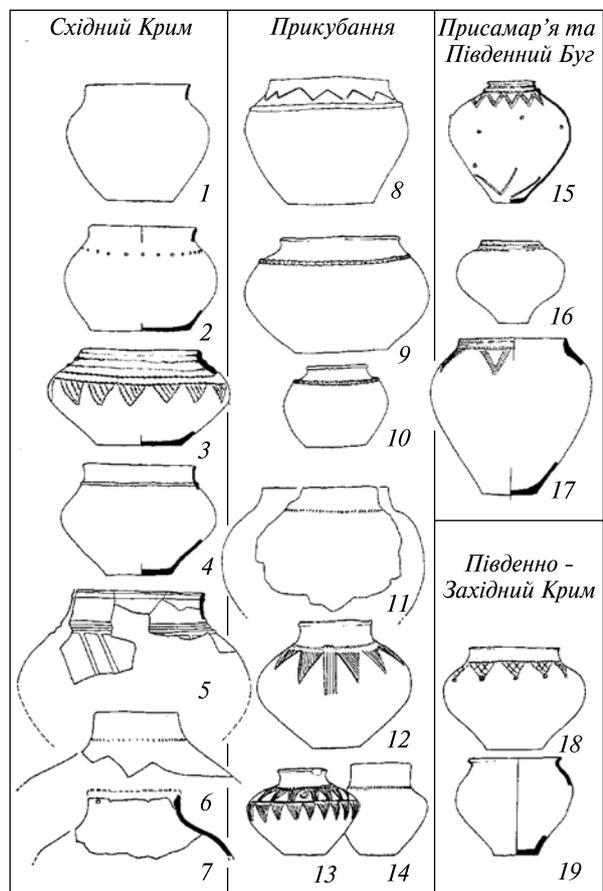

Рис. 3. Кераміка ріпоподібних та близьких типів Східного Криму: 1, 6, 7 — Кам'янка; 2—4 — Алчак Кая; Прикубання: 8—9 — ст. Анапська; 10 — Армавір; 11—12 — ст. Новокорсунська; 13—14 — Армавір; Присамар'я: 15—16 — Богданівка; Південного Бугу: 17 — Матвіївка; Південно-Західного Криму: 18—19 — Штурмове

лення Алчак — трикутниками, виконаними наліпленими пружками. Зовнішня поверхня виробів чорного або сірого кольору, іноді заліскована (рис. 2, 17, 18). Подібний посуд із Прикубання (Трифонов 1991, с. 142, рис. 20, 40, 42) виявлено у похованнях пізнього періоду розвитку місцевої катакомбної культури, датованої XVII—XV ст. до н. е. Власне, зазначені ріпоподібні горщики складають інвентар середнього й пізнього (за В.А. Трифоновим) етапів цієї самої культури (Там само, с. 142, рис. 20, 26, 38, 41, 50). Таким чином, з огляду на різноманітні типи катакомбноподібного посуду кам'янських поселень, який переважає, найбільш повні й чіткі аналогії знаходимо на сході й північному сході, а не на заході — в Криму.

Імовірно, тут потрібно говорити не просто про односторонні впливи, а про взаємовпливи. Зважаючи на розташування кам'янських поселень, мешканці сприймали різноманітні традиції, але в силу особливостей життєдіяльності (приміром, освоєння моря) їх культура не могла не бути привабливою для власне степовиків.

Залишається нез'ясованим питання щодо

ранньої традиції побутування на кам'янських поселеннях посуду S-подібного профілю, як правило, без різкого зламу тулуба і пишного пружкового орнаменту. Цілком імовірно, що цим елементом кам'янську культуру могли збагатити саме північно-східні зв'язки. Одна з найцікавіших аналогій — із посудом бахмутського типу — показує напрям контактів, де звичайною є кераміка струнких пропорцій. Це райони поширення середньодонської катакомбної культури. Саме округлість корпусу більшості кам'янських посудин I типу (див. таблицю), у тому числі «втягнутих», змушує звернути увагу також на північнокавказьку культуру степового Прикубання, для якої така кераміка характерна на всіх етапах розвитку (Марковин 1960, с. 120, рис. 50, 3, 4, 18, 28) і є продовженням традицій, можливо ще майкопських, прикрашати (порівняно рідко) посуд вертикальних пропорцій зі звуженим дном одним пружком біля основи шийки (Днепровский 1991, с. 7, рис. 3, 7).

С.Н. Братченко зауважив такий, на перший погляд, анахронізм: на бахмутському посуді уперше з'являється пружковий пасок в основі шийки — орнаментальний прийом, дуже поширений в епоху пізньої бронзи (Братченко 1976, с. 60). Кам'янська кераміка також має подібну орнаментацию, яка на бочкоподібному посуді закономірно переростає у дуже близьку зрубно-сабатинівській (Гершкович и др. 1989; Кислый 1991, с. 109, рис. 2, 2, 8). Отже, кам'янські пам'ятки, поряд із пам'ятками культур Подоння й Прикубання, належать до території досить раннього побутування кераміки S-подібного профілю. У поширенні цієї традиції відомо роль зіграли контакти з Доном та Кубанню, а також водними шляхами через Керченську протоку.

Ймовірними є подальші підтвердження того, що жителі кам'янських поселень були знайомі з більш віддаленими землями, ніж території, що безпосередньо прилягають до Східного Криму. Це доводить не лише кераміка певних типів, яка вводить досліджувані пам'ятники до кола культур, що активно сприймали різноманітні нововведення, але й інші знахідки.

У 1981 р. на поселенні Кам'янка виявлено знаряддя для обробки шкіри — скам'янілу стулку мушлі *Carbicula* із нанесеними по краю зубчиками. Виріб досить звичний для поселень епохи бронзи, але незвичною виявилася сама раковина молюска, не поширеного в акваторії Керченської протоки. Це давній вимерлий прісноводний вид, що жив у гирлах великих рік Північно-Західного Причорномор'я, швидше за все, в гирлі Дунаю⁵. Якщо знахідки ріпоподібного посуду в Подніпров'ї і Південному Побужжі безпосередньо пов'язані з подібною керамікою Північного Кавказу (Марина и др. 1989,

с. 51; Никитин 1989, с. 140), то, можливо, шляхи її розповсюдження збігалися з тими, якими, але у зворотному напрямі, в Кам'янку потрапила стулка мушлі. Відомо, що пересування із Криму в райони пониззя Дніпра — Південного Бугу в певний період II тис. до н. е. було полегшене наявністю сухопутного мосту від Бакальської коси до Джарилгачу (Невесский 1967, с. 227). Звідси чіткі «інгульські» мотиви на катакомбній кераміці, як-от «амфорка» з пружками із с. Далеке (Колтухов и др. 1994, рис. 48, 3) Північно-Західного Криму.

Рідкісна знахідка з Кам'янки — роговий дископодібний псалій із шипами — застосовували, як це надійно встановлено завдяки синташтським комплексам (псалії, кінські кістяки, колісниця), в упряжі під час спорядження бойових колісниць. Зрозуміло, що за звичайних обставин або у випадку мирних взаємин потреба в таких виробках була мінімальною. До того ж, дископодібні псалії — досить складні й дорогі вироби, які у побуті, зазвичай, заміняли більш простими пристосуваннями. Можна погодитися з висновком, що широке застосування колісниць (для території Північного Причорномор'я це стає все очевиднішим фактом) потребувало стандартизації виробів, високопрофесійної майстерності, певного рівня організації виробництва, можливих в умовах системи господарювання близькосхідних рабовласницьких держав. Крім того, колісниця застосували у випадку кон-фліктів, принаймні між рабовласницькими державами й союзами племен Близького Сходу, що консолідувалися (Кожин 1985, с. 176—177).

Отже, маємо протиріччя: з одного боку, передбачається, що джерела інновацій у використанні коня й колісниць мали бути в степах, а з іншого — усе замикається на близькосхідних цивілізаціях. Це протиріччя усувається, якщо сприймати культури північнопричорноморських степів епохи бронзи не якимись надзвичайно розвиненими і не примітивними, а саме такими, якими є більшість культур протококівницького світу (Кислый 2002а, с. 272—282).

Типологічна близькість металевих, кістяних і рогових дископодібних псаліїв із Сирії, Гази, Мікен і Північного Причорномор'я є прямим свідченням уніфікації і стандартизації виробів на дуже широких просторах Євразії. Навряд чи це було б можливо, якби протококівницький світ Північного Причорномор'я не потребував нововведень. Імпульси до виробництва псаліїв певного типу, якщо вони йшли зі степу і були підкріплені високорозвиненим виробництвом

⁵ Визначення кандидата біологічних наук, завідувача відділу Азово-Чорноморського НДІ рибного господарства й океанографії О.Г. Рубінштейна (м. Керч).

Близького Сходу, не згасаючи з XVII до XIV ст. до н. е. (Черняков 1983, с. 33), не могли реалізуватися без прямих контактів населення. Досить могутні, конструктивно складні оборонні спорудження Лівенцівки й Каратаєвого, вали на Кам'янці, відзначені В.В. Веселовим (Рыбалова 1974, с. 19), — факти такого стану суспільства, за якого воно було здатне консолідуватися для ефективних бойових дій. Разом із тим наявні дані про життєдіяльність близькосхідних протоковиків (у тому числі відповідно до книг Старого Заповіту) з їх тимчасовими перекочівками, періодичними осіданнями на землю, зміною напрямів діяльності (мирна праця, грабунки, оборона і напад), плавленням міді й литтям виробів у напівстаціонарних умовах табірного життя радикально нічим не відрізняються від даних про племена Північного Причорномор'я. Матеріальна культура власне кочівників пустель і напівпустель Близького Сходу виглядає досить бідно (Вулли 1986, с. 78—79). Основна розбіжність — рівень активного контакту з розвиненими містами-державами Сходу. Проте саме типологія дископодібних псаліїв показує, що цю останню умову войовничі степовики з Північного Причорномор'я переборювали неодноразово.

Яку роль у таких подіях могли відігравати жителі селищ типу Кам'янки? Чітку типологію дископодібних псаліїв із датуванням етапів їх розвитку запропонувала О.Є. Кузьміна. Утім позиція авторки типологічної схеми в одному питанні здається не зовсім логічною. Якщо дослідниця погоджується з тезою більшості науковців щодо близької подібності кістяних із шипами і литих близькосхідних псаліїв (Кузьміна 1980, с. 16), то незрозуміло, чому останні виокремлено із запропонованої типології? І.Т. Черняков зазначив безпосередній типологічний взаємозв'язок без опосередкованих варіантів кам'янського і близькосхідних псаліїв (Черняков 1983, с. 40, рис. 3, 8, 22). У випадку датування псалія із Гази XVII ст. до н. е. (там само, с. 33) кам'янську знахідку можна порівнювати з ними також і за часом найранніших із потенційно можливих контактів. Цього не виключає і схема О.Є. Кузьміної, але з паралельним раннім датуванням псалія із поселення Баланбаш абашівської культури. Щодо останнього є певний сумнів. Грунтуючись на типології дослідниці, а також з огляду на пізніше датування абашівських старожитностей в особливостях баланбашівського псалія можна вбачати дериваційні елементи, які визначили варіантність псаліїв типу Утевки й Кондрашівки, а також абашівських із виступними трикутними планками (Кузьміна 1980, с. 16).

Судячи зі знахідок дископодібних псаліїв, Кавказ певною мірою залишався осторонь взаємодій північних степів і Сходу так само, як

Рис. 4. Поселення Кам'янка у системі контактів територій, де було знайдено дископодібні псалії із шипами, а також близькі аналогії: 1 — Газа; 2 — Рас Шамра; 3 — Каковатос; 4 — Мікени; 5 — Тосег; 6 — Фюзешабонь; 7 — Вагіна; 8 — Трушешти; 9 — Кирломанешти; 10 — Монтеору; 11 — Ульмени; 12 — Кам'янка; 13 — Трахтемирове; 14 — Поляни; 15 — Кондрашівка; 16 — Отрожка; 17 — Староюр'єве; 18 — Суруш; 19 — Утевка; 20 — Баланбаш; 21 — Тавликаєве IV; 22 — Алакуль; 23 — Синташта; 24 — Тасті Бутак; 25 — Петрівка IV; 26 — Новонікольське. Стрілками показано напрямки контактів

і території на південь від Дунаю не здаються за результатами картографування цих знахідок проміжною ланкою між півднем Східної Європи й Середземномор'ям (Чередниченко 1976, с. 147—148). Очевидно, Кавказ був особливим світом у відносинах зі степовиками, жителями північніших або східніших територій. Крім того, Кавказ виробляв свої оригінальні типи металевих псаліїв.

Для з'ясування ситуації, що склалася з поширенням дископодібних псаліїв, застосуємо геополітичний аналіз (рис. 4). З огляду на вище-зазначені фактори взаємозв'язків поселень Керченської протоки з Подонням, де виявлено серію знахідок дископодібних псаліїв, Подніпров'ям і Передкавказзям, а також фактор зміни гідрографії Північно-Західного й Східного Криму, відсутність зручних місць для поселень/стоянок на протилежному Кам'янці кавказькому березі протоки одержимо картину перетинання (доцентровості) багатьох взаємодіючих саме в Східному Криму. З урахуванням мінусових «мертвих зон» Кавказу, Південного Подунав'я і Фракії, моменту посиленого, так званого гравітаційного тяжіння Близького Сходу виходить, що поселення Кам'янка розташовано практично в центрі реконструйованих подій.

Відкритим залишається питання про походження кам'янського типу. Зважаючи на добру археологічну обстеженість території Керченського півострова, можна припустити, що кам'янський обряд поховань був безкурганним, але

зберігав деякі риси катакомбного. З огляду на це цікавим є ґрунтовий катакомбний могильник Штурмове під Севастополем (Савеля і др. 1990, с. 59), який хоча й територіально далекий від кам'янської культури, пов'язаний із нею хронологічно, а також низкою спостережень. Так, за словами В.Д. Рибалової, на північний захід від поселення Чалки під горою на плато до розбивки винограднику спостерігалися кам'яні кромлехи, пов'язані, відповідно до знахідок підйомного матеріалу, із можливим могильником кам'янського типу. Проте у цілому необ'язно зважати на можливість простої стадіальної подібності: кераміка зі Штурмового ще більше, ніж до кам'янської, подібна до кераміки з пізньокатакомбних поселень Південного Бугу й поховань Присамар'я. Очевидно, що кам'янська культура має якесь відношення до виявлених курганних поховань Керченського півострова у кромлехах (Отрошенко 2001, с. 108). Окремі знахідки кам'янських поховань у тій місцевості — Іллічівка (Корпусова і др. 1999, с. 42—49), Аджимушкай, Акташ, де незвично було б бачити великі кам'янські поселення, але де є стоянки кам'янської культури (III тип поселенських пам'яток), ще раз доводять, що власне могильник цієї культури ще не знайдено, отже, процеси перехідного часу, появу рухомого й активного щодо етногенезу населення вивчати досить важко.

Г.М. Тощев і О.Я. Савеля інтерпретують Штурмове і як власне кам'янсько-лівенцівський могильник, який за низкою ознак можна зіставити з похованнями пізньокатакомбного типу (Савеля і др. 1990, с. 60), і як пам'ятку з «власне катакомбними рисами» й елементами, що пізніше розвинулися «...у пам'ятках кам'янської групи», оскільки воно багато в чому однотипне з нижнім шаром Планерського (Савеля і др. 1992, с. 127). Саме така характеристика Штурмового й визначає єдність Планерського — від верхнього шару до нижнього. У результаті Г.М. Тощев (Тощев 1996, с. 80) дійшов висновку, що Планерське, як і кам'янські пам'ятки в цілому, належать до однієї культури з чіткими катакомбними традиціями.

Отже, і територіально, і за своєю матеріальною культурою, і за способом життєдіяльності населення, яке залишило пам'ятки типу Кам'янки, було окремим культурним утворенням, генетичні зв'язки якого сягають щонайменше культур ранньокатакомбного часу. До того ж катакомбну культуру традиційно вважають спільністю з низкою самостійних культурних утворень. У пізньокатакомбний час населення кам'янських поселень вступає у коло відносин, що, розвиваючи старі традиції, простиралася до районів Близького Сходу. Причому саме кам'янське поселення в силу свого особливого географічного розташування відіграло роль форпосту і перевалочного пункту. Порівняна бідність

матеріальної культури у цьому випадку не дивна, адже аналогічна ситуація характерна для усього світу культур, близьких до протоковітницьких II тис. до н. е., незважаючи на їх рівень контактів із провідними центрами цивілізації.

Катакомбне підґрунтя простежується на всіх кам'янських пам'ятках, але характер їх культурних нашарувань не дає підстав для поділу на суто катакомбні чи виключно багатопружкові. Стійкість і своєрідність характеру кам'янської культури визначили її хронологічні межі: ми дотримуємося раніше висловленої думки, що протягом тривалого часу вона співіснувала з катакомбною культурою і зникла в період припинення активних контактів через протоку — у XV—XIV ст. до н. е.⁶

Характерні риси кам'янської культури:

- її можна розглядати як давню місцеву культуру, що поєднувала кілька світів і традицій — мешканців Криму, Подніпров'я, Подоння, Північного Кавказу, Північно-Західного Причорномор'я;

- населення будувало житла та споруди, максимально пристосовані до потреб часу та середовища існування, — легкої конструкції, не заглиблені або вкрай незначно заглиблені в землю з кам'яним обкладенням знизу, навіси на стовпах; споруджувало (можливо, вперше в Криму) досить потужні підпірні стінки й еспланади на схилах (Кислий 1991, с. 106—109), а ймовірно, і захисні споруди;

- поселення були розташовані біля доріг і водних (морських) шляхів і характеризувалися досить розвинутою культурою моревикористання, розвитком землеробства й скотарства;

- у цій культурі своєрідно консервувалися риси катакомбної культури, навіть ямної, кеміобінської та типу Глейок II у час появи пам'яток культури багатопружкової кераміки;

Найхарактерніша форма керамічних посудин — округлобока. При цьому посуд горизонтальних пропорцій часто мав різко відхилені вінця, а посуд вертикальних пропорцій — бочкоподібний тулуб. Від культури багатопружкової кераміки кам'янську культуру відрізняє нечисленність горщиків чітко зламаною профілю, бідність орнаменталізації, зокрема і пружкової, наявність заліскованої кераміки, оригінальні форми посуду, що є трансформацією традицій катакомбних чи, значною мірою, самобутніх, таких як керамічні форми з внутрішнім виступом.

Вдячний В.Д. Рибаловій, В.О. Колотухіну, Г.М. Тощеву, Л.Г. Мацькевому, С.Г. Колтухову, В.К. Голенко за надану можливість працювати з матеріалами їхніх досліджень.

⁶ Зазначимо, що існує нагальна потреба у створенні проекту системного відбору матеріалів різних культур енеоліту—бронзи України для палеомагнітного датування й опрацювання отриманих результатів.

- Братченко С.Н.* Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — К., 1976.
- Братченко С.Н.* Каменско-ливенцовская группа памятников // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1.
- Брюсов А.Я.* Экспедиция ГИМ 1948 г. Отчет // Архив ИА РАН. — Д. 214.
- Веселов В.В.* Стоянки эпохи бронзы на Керченском полуострове близ поселков Каменка, Глейки, Маяк // История и археология древнего Крыма. — К., 1957. — С. 35—38.
- Вуллс Л.* Забытое царство. — М., 1986.
- Генинг В.В., Корпусова В.Н.* Археологические памятники Крымского Присивашья. Курганы у с. Богачевка. — К., 1989.
- Гершкович Я.П., Кислый А.Е.* О некоторых особенностях керамики каменско-ливенцовской культурной группы: Тез. докл. семинара «Проблемы охраны и использования памятников археологии в Донбассе». — Донецк, 1989. — С. 46.
- Днепровский К.А.* Серегинское поселение эпохи средней бронзы // Древности Северного Кавказа и Причерноморья. — М., 1991. — С. 3—7.
- Зенкович В.П.* Берега Черного и Азовского морей. — М., 1958.
- История Древнего Востока.* — М., 1988. — Ч. 2.
- Кислый А.Е.* Работы Керченского историко-археологического музея // Археологические открытия 1981 г. — М., 1983. — С. 298.
- Кислый А.Е.* Раскопки поселений Камянка и Алчак-Кая // Археологические открытия 1985 г. — М., 1987. — С. 328.
- Кислый А.Е.* Некоторые особенности строительной техники и особенности среды обитания в эпоху средней бронзы // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1991. — Вып. 2. — С. 105—110.
- Кислый А.Е.* Поселения моряков XVII—XV вв. до н. э. в Восточном Крыму // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских Древностей: Материалы междунар. конф. — Донецк, 1996. — Ч. 1. — С. 53—55.
- Кислый А.Е.* Каменская культура Восточного Крыма // Наук. праці Запоріж. держ. ун-ту. — 2000. — Вып. 9. — С. 205—227.
- Кислый А.Е.* Жилища разных горизонтов поселения Каменка и вопросы относительной хронологии // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2002. — Вып. 10. — С. 110—117.
- Кислый А.Е.* Восточное Средиземноморье и Крым во II тыс. до н. э.: параллели // Крымский архив. — Симферополь, 2002а. — Вып. 8. — С. 272—282.
- Кислый А.Е.* Об относительной хронологии каменско-ливенцовских памятников. Тез. докл. всесоюз. семинара «Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности». — Запорожье, 1990. — С. 21—22.
- Кожин П.М.* К проблеме происхождения колесного транспорта // Древняя Анатолия. — М., 1985.
- Колотухин В.А.* Отчет об археологических раскопках в зоне строительства водовода Феодосия — Судак в 1978 г. — Симферополь, 1979.
- Колотухин В.А.* Многослойное поселение в Юго-Восточном Крыму // СА. — 1983. — № 1. — С. 270—281.
- Колотухин В.А.* Горный Крым в эпоху поздней бронзы — раннем железном веке. — К., 1996.
- Колотухин В.А.* Поздний бронзовый век Крыма. — К., 2003.
- Колтухов С.Г., Кислый А.Е., Тоцев Г.Н.* Курганные древности Крыма. — Запорожье, 1994.
- Корпусова В.Н., Ляшко С.Н.* Погребение эпохи бронзы с глиняными модельками колес у с. Ильичево в Крыму // Старожитності Північного Причорномор'я і Криму. — Запорожье, 1999. — Вып. 7. — С. 42—49.
- Кругликова И.Т.* Поселения эпохи бронзы и раннего железного века в Восточном Крыму // СА. — 1995. — № 24. — С. 74—92.
- Кузьмина Е.Е.* Еще раз о дисковидных псалях евразийских степей // КСИА АН СССР. — 1980. — Вып. 161. — С. 8—21.
- Лесков А.М.* Об остатках таврской культуры на Керченском полуострове // СА. — 1961. — № 1. — С. 258—261.
- Лесков А.М., Збеневич В.Г.* Археологические разведки на Керченском полуострове в 1959 году // Археология и история Боспора. — Симферополь, 1962. — Вып. 2. — С. 265—267.
- Лесков А.М.* Кировское поселение // Древности Восточного Крыма. — К., 1970.
- Марина З.П., Феценко Е.Л.* Новые погребения манычского типа в Днепровском Левобережье // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1989. — С. 50—60.
- Марковин В.И.* Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы. — М., 1960.
- Масленников А.А.* Каменные ящики Восточного Крыма. — М., 1995.
- Масленников А.А.* Варвары, греки и Боспор Киммерийский до Геродота и при нем // Древности Боспора. — М., 2001. — Вып. 4. — С. 291—324.
- Невесский Е.Н.* Процессы осадкообразования в прибрежной зоне моря. — М., 1967.
- Нечитайло А.Л., Рунич А.П.* Новое звено в системе контактов Украины и Кавказа в эпоху бронзы // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1985. — С. 72—89.
- Никитин В.И.* Матвеевка I — поселение катакомбной культуры на Южном Буге // СА. — 1989. — № 2. — С. 135—140.
- Отроценко В.В.* Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001.

- Рыбалова В.Д.* Поселение Камянка в Восточном Крыму // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. — 1974. — Вып. 16. — С. 19—49.
- Савеля О.Я.* Отчет Севастопольской охранно-новостроечной археологической экспедиции о полевых исследованиях в 1981 г. в зоне новостроек // Научный архив ИА НАН Украины. — 1981/147. — № 20290.
- Савеля О.Я., Тоцев Г.Н.* Могильник Штурмовое каменско-ливенцовского типа в Крыму. Тез. докл. семинара «Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности». — Запорожье, 1990. — С. 59—60.
- Савеля О.Я., Тоцев Г.Н.* Могильник Штурмовое эпохи средней бронзы // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1992. — Вып. 3. — С. 122—127.
- Тоцев Г.Н.* Катакомбные памятники Крыма // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1990. — Вып. 1. — С. 116—127.
- Тоцев Г.Н.* Культуры эпохи бронзы крымского полуострова // Северо-Восточное Приазовье в системе Евразийских древностей: Материалы междунар. конф. — Донецк, 1996. — Ч. 2. — С. 79—81.
- Трифонов В.А.* Степное Прикубанье в эпоху энеолита — средней бронзы // Древние культуры Прикубанья. — Л., 1991. — С. 92—166.
- Чередниченко Н.Н.* Колесницы Евразии в эпоху средней бронзы // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976.
- Черняков И.Т.* Древнейшие металлические псаии позднебронзового века в Северном Причерноморье // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — К., 1983. — С. 32—46.
- Щепинский А.А.* Красные пещеры. — Симферополь, 1983.
- Яковенко Э.В.* Отчет об археологических работах // Научный архив ИА НАН Украины. — 1967/32-а.

Одержано 19.04.2005

А.Е. Кислый

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ КАМЕНСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВОСТОЧНОГО КРЫМА

Еще в 30—40 гг. прошлого века исследователи (П.М. Заболоцкий, О.М. Бадер, О.Я. Брюсов), познакомившиеся с памятниками каменского типа (более позднее определение В.Д. Рыбаловой), считали возможным говорить об отдельной археологической культуре. С.Н. Братченко объединял в единую группу каменско-ливенцовские поселения Крыма и нижнего Дона. Накопление полевых материалов и их анализ (В.Д. Рыбалова, В.А. Колотухин, А.Е. Кислый, Г.Н. Тоцев) послужили основой для изучения своеобразия процессов развития местного населения Восточного и Юго-Восточного Крыма в XVIII—XV вв. до н. э. Керамические комплексы свидетельствуют о связях каменской культуры с катакомбной, а также о переживании традиций периода бытования ямной и кемпи-обинской культур, близости культуры многоваликовой керамики; находки в целом свидетельствуют о разнонаправленных контактах, что совпадает с концепцией формирования подвижного социума культуры многоваликовой керамики.

О.Е. Kislyi

MAIN FEATURES OF THE KAM'JANSKE CULTURE IN THE EASTERN CRIMEA

As early as in the 1930-40s the researchers (P.M. Zabolotskiy, O.M. Bader, O.Ya. Bryusov) who took a closer look at the Kam'janske type monuments (later definition by V.D. Rybalova) could refer to an individual archaeological culture. S.N. Bradchenko combined Kam'janske-Liventsovo settlements of Crimea and Lower Don River Region into one group. Accumulation of field materials and their analyses (V.D. Rybalova, V.A. Kolotukhin, A.E. Kislyi, G.N. Toshchev) formed a basis for the study of the variety of processes of development of local population at the Eastern and Southeastern Crimea in the XVIII-XV cc. BC. Ceramics assemblages speak in favor of ties between the Kam'janske culture and the catacomb culture, as well as of surviving traditions dating from the time of the Pit Grave and Kemi-Oba cultures, similarity of the poly-cordon ceramics culture; the finds as a whole testify to diverse contacts what agrees with the concept of formation of a mobile society of the poly-cordon ceramics culture.

ДО ПИТАНН ПРО ЧАС ЗАСНУВАННЯ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

У статті на основі новітніх датувань археологічних матеріалів обґрунтовано перегляд гіпотези про заснування Херсонеса у другій половині VI ст. до н. е. та запропоновано нову дату в межах першої чверті V ст. до н. е.

Вивчення старожитностей Херсонеса Таврійського розвивається настільки стрімкими темпами, що історію грецької колонізації Південно-Західної Таврики за останні 15 років практично було повністю переписано. Загальновідомо, що запропонована дата заснування Херсонеса у 422—421 рр. до н. е. (Schneiderwirth 1882, s. 16) упродовж кількох десятиріч сприймалася як аксіома (детальніше див.: Виноградов, Золотарев 1998, с. 41). Проте наявність на пам'ятці знахідок, які навіть на початку XX ст. датувалися раніше за-значеного часу, була очевидною. Отже, не випадково, що перша спроба пояснити цей факт тимчасовою корабельною стоянкою, яка передувала заснуванню Херсонеса (Ростовцев 1918, с. 80—81), була предметом тривалої дискусії (Гриневич 1928; Жебелев 1930; Тюменев 1938). Проте, незважаючи на всі намагання дослідників, єдиного погляду на інтерпретацію ранньої кераміки не було досягнуто. Нові спроби аргументованих пояснень наявності в Херсонесі матеріалів, раніших за останню чверть V ст. до н. е., знову почали активно обговорюватися лише в 1970-х рр. Як витікає із дискусії, її учасники розуміли, що проблема не обмежується вивченням речового матеріалу, а міцно пов'язана з широким колом питань колонізації регіону.

Полемізуючи з С.О. Жебелевим про те, що знахідки іонійської кераміки в Херсонесі є нечисленними, Г.Д. Белов зауважив, що після відкриття раннього некрополя на Північному березі, їх кількість значно збільшилася, і ці фрагменти дають змогу стверджувати про наявність іонійської факторії, яка передувала дорійському Херсонесу (Белов 1972, с. 23). До ранньої кераміки зверталася А.А. Зедгенідзе, яка проаналізувала чорнота червонофігурний аттичний посуд та виділила екземпляри пізньоархаїчного часу. На думку дослідниці, цей посуд є слабким доказом стаціонарного життя на пам'ятці, до того ж його могли використовувати в побуті одночасно із основною масою кераміки IV ст. до н. е. Отже, на відміну від Г.Д. Белова, вона вважала, що ці фрагменти не підтверджують гіпотезу про більш раннє виникнення поліса (Зедгенідзе 1979, с. 30).

© А.В. БУЙСЬКИХ, 2006

Новий етап у вивченні колекції ранньої херсонеської кераміки пов'язаний з ім'ям М.І. Золотарьова. Його дослідження різних видів ранньої привезеної із Середземномор'я керамічної продукції (Золотарев 1993; Zolotarev 1996, p. 311—317) лягли в основу серії спільних праць із Ю.Г. Виноградовим (Vinogradov, Zolotarev 1990, p. 85—119; Виноградов, Золотарев 1998, с. 36—46; 1999, с. 91—129). Автори на підставі керамічних матеріалів і серії остраконів неодноразово уточнювали свою гіпотезу, згідно з якою Херсонес заснували гераклеоти разом із делосцями на початку останньої чверті VI ст. до н. е. (Виноградов, Золотарев 1998, с. 37). Поштовхом до цієї події стало «очищення» Делоса афінським тираном Пісістратом, в результаті якого частина населення втратила свої домівки й вимушена була шукати притулку на чужині (Виноградов, Золотарев 1998, с. 41).

Останнім часом гіпотеза Ю.Г. Виноградова — М.І. Золотарьова дістала подальшого розвитку у І.С. Сурикова, який деталізував час активності Пісістрата на Делосі в межах його третьої тиранії — серединою 40-х рр. VI ст. до н. е. Автор констатував: оскільки цю подію зафіксовано в археологічному «літопису» Херсонеса, її слід визнати визнаною «історичною реальністю» (Суриков 2002, с. 73—74; 2006, с. 48—53).

Проте, були спроби й альтернативної аргументації. Зокрема, на попередньому хронологічному рубежі — не раніше останньої чверті V ст. до н. е. — наполягає Дж. Хайнд, який для доказів також залучив археологічні джерела, але обмежився переліком давно відомих фактів. До того ж, у інтерпретації цих фактів було допущено відверті помилки (Hind 1998, p. 141—146). Його гіпотезу, в тому числі хронологічні побудови, було розкритиковано (Виноградов, Золотарев 1999, с. 129, прим. 159). Свої погляди на проблему раннього Херсонеса виклав і С.Ю. Саприкін. Дослідник відніс заснування міста до кінця першої третини V ст. до н. е. та пов'язав його з колонізаційною діяльністю Ольвії (Saprykin 1998, p. 227—248). Отже, маємо ще одну дату заснування Херсонеса.

Ознайомлення з останніми працями дає змогу дійти висновку, що археологічна сторона

сприймається в них як цілком непохитний постулат, який переходить як вирішальний аргумент із однієї публікації в іншу, в той час коли історична реконструкція має ґрунтуватися на реальних археологічних фактах. Таку ситуацію, швидше за все, можна пояснити тим, що ніхто зі згаданих авторів не працював із археологічним матеріалом, на який вони посилалися, повністю довіряючи висновкам археологів. Проте саме ці висновки, як впливає із майже 80-десятирічної дискусії, є дуже суперечливими. Найдетальніше основні хронологічні репери із урахуванням праць попередників майже п'ятнадцять років тому визначив М.І. Золотарьов. Саме йому належить висновок про те, що Херсонес було засновано в останній чверті VI ст. до н. е., а створення культурного шару збігається із часом появи перших поховань на території міського некрополя та припадає на першу чверть V ст. до н. е. (Золотарев 1993, с. 19).

Тим часом археологічна наука не стоїть на місці — постійно уточнюються датування та центри виробництва різноманітних категорій археологічних матеріалів, передусім амфорної тари і столового посуду. Заснування Херсонеса є непростю проблемою, оскільки ця пам'ятка ще й досі не дає закритих археологічних комплексів раннього часу, а відповідно, й синхронних будівельних. Розв'язання цієї проблеми можливе, оскільки сучасна антична археологія володіє значною інформацією про ранні культурні нашарування, комплекси та керамічні колекції з інших північнопричорноморських центрів. Отже, нагромадження нових матеріалів на одних пам'ятках змушує по-новому інтерпретувати вже відомі матеріали з інших. Очевидно, що перегляд атрибуцій та датувань ранніх херсонеських матеріалів та приведення їх у відповідність до сучасних є важливим завданням, тому що лише вони можуть реально підтвердити чи спростувати гіпотезу про заснування Херсонеса у другій половині VI ст. до н. е.

Зауважимо, що важливість встановлення якомога точніших археологічних датувань добре розумів і М.І. Золотарьов. Він проаналізував речові знахідки згідно з двома основними категоріями — амфорами та східногрецьким столовим посудом (у Херсонесі його визначають як «іонійський»). Дослідник справедливо зазначив, що сліди постійного життя на будь-якому давньогрецькому поселенні передусім необхідно встановлювати за знахідками масового амфорного матеріалу, в якому доставляли життєво необхідні продукти споживання — олію і вино (Виноградов, Золотарев 1999, с. 105). З цих позицій і розпочнемо ревізію археологічних датувань.

Керамічну тару представлено археологічно цілими формами, великими фрагментами та профільними частинами амфор із різноманітних центрів, серед яких кількісно переважає о. Хіос. Усі фрагменти хіоських амфор, насамперед вінця та горла, було справедливо віднесено до першої половини V ст. до н. е. (Золотарев 1993, с. 115), причому окремі з них (Золотарев 1993, табл. XV, 5; XVIII, 4, 5), на нашу думку, можуть бути датовані й третьою чвертю цього сторіччя (пор.: Монахов 2003, табл. 7). В іншій публікації зазначено, що знайдені в Херсонесі хіоські амфори належать до II—IV типів за класифікацією В. Грейс — І.Б. Брашинського та датуються другою половиною VI — третьою чвертю V ст. до н. е. (Виноградов, Золотарев 1999, с. 105). Проте в І.Б. Брашинського ранній тип хіоських пухлогорлих амфор має два варіанти — ранній та пізній, причому ранній варіант, датований у межах останньої чверті VI ст. — 480 р. до н. е., характеризується додатковим пофарбуванням тулубів, ручок, вінець, а також знаками-дипінти у вигляді кружків і хрестів (Брашинский 1980, с. 15—16). Жоден із фрагментів хіоських амфор із Херсонеса не має додаткового пофарбування, що красномовно свідчить про їх датування лише після 500 р. до н. е. (пор.: Монахов 2003, табл. 4—6; Рубан 1982 — після 490 р. до н. е. — типи II, IIIa).

До першої половини V ст. до н. е. віднесено профільовані частини амфор, визначених як продукція Самоса (Золотарев 1993, с. 15—16). Під час паралельної публікації матеріалів раннього некрополя ці фрагменти також було віднесено до самоського виробництва або кола Самоса (Монахов, Абросимов 1993, с. 122, табл. 1, 2—3) того самого часу. В останній типологічній класифікації центром виробництва цих амфор визначено Мілет та залишено без змін їх датування в межах першої половини V ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 34—35, табл. 19, 2, 4; 20, 3).

Тим само часом датовано фрагменти червоноглиняних лесбоських або кола Лесбоса амфор із конічною ніжною. Проте, на наш погляд, цілий екземпляр без ніжки (Золотарев 1993, с. 16—17, табл. XIX) не належить зазначеному центру (центрам). Кінцем VI — початком V ст. до н. е. датовано амфору, визначену як продукцію одного з іонійських центрів (Золотарев 1993, с. 17—18, табл. XVIII, 2). Утім, зважаючи на креслення, саме цю форму було визначено як «протофасоську» з тим само датуванням (Монахов, Абросимов 1993, с. 120—121, табл. 1, 1). У деталізованій типології амфорної тари хронологічну групу цієї амфори було залишено без змін (Монахов 2003, табл. 24, 3), що нам здається неправильним. Цю амфору на складній профільованій ніжці було співвіднесено з посудинами третьої серії даного типу, які з-поміж інших

морфологічних ознак мали горла конічної форми (Монахов 2003, с. 40). Проте амфори, виділені в п'яту серію (датовуються першою половиною — серединою V ст. до н. е.), що втілюють подальший розвиток цього типу, за морфологічними ознаками набагато ближчі до херсонеської амфори — коротке циліндричне горло та подібні пропорції конічного тулуба (Монахов 2003, табл. 26).

Із вищезазначеного випливає, що жодний із перелічених ранніх типів амфор, відомих у Херсонесі, не датується раніше першої чверті V ст. до н. е., причому основна частина відомих амфор, у тому числі й тих, що походять із раннього некрополя, датується в межах першої половини цього століття. Цей висновок дуже важливий, оскільки під час останньої узагальнювальної ревізії ранніх матеріалів, що походять із херсонеських міських некрополів, нижній хронологічний рубіж амфорної тари було традиційно віднесено до кінця VI ст. до н. е. (Стоянов 2004, с. 12).

Ситуація, що склалася з хронологією амфор, змусила нас переглянути й деякі інші положення, виведені раніше на підставі іонійської кераміки, інформація про значну кількість якої у Херсонесі постійно переходить із однієї праці в іншу. Дотепер беззаперечним авторитетом у цьому питанні користуються праці Г.Д. Белова, в яких на рівні знань того часу узагальнено свідчення про іонійський імпорт до Херсонеса (Белов 1962, с. 119—120; 1972, с. 17). Наступною працею, присвяченою значному масиву іонійської кераміки, була збірка, укладена М.І. Золотарьовим (Золотарьов 1993).

Ознайомлення зі згаданими публікаціями і керамікою, що зберігається в Національному заповіднику «Херсонес Таврійський», викликало низку суттєвих запитань. Перше і найголовніше: чи можна однозначно стверджувати про іонійське походження цієї кераміки та які критерії її виділення із загального масиву? Цілком очевидно, що Г.Д. Белов не мав на меті такого завдання. Саме завдяки цьому, як нам здається, в ранньому некрополі на Північному березі разом із матеріалами першої половини IV ст. до н. е. наявний привізний іонійський посуд (Белов 1962, с. 119—120), дотепер не відомий у жодному центрі Північного Причорномор'я.

Наявність великої кількості кераміки іонійського походження, яку імпортували до міста протягом тривалого часу (до середини IV ст. до н. е. включно), стала ще однією беззаперечною аксіомою в археології Херсонеса (Золотарев 1996, с. 38). На хронологічне протиріччя висновків Г.Д. Белова першою звернула увагу А.А. Зедгенідзе. Вона зауважила, що час існування найранішої кераміки з некрополя на Північному бе-

резі було встановлено в межах першої половини — кінця V ст. до н. е., в той час як сам некрополь віднесено до кінця V—IV ст. до н. е. (Зедгенідзе 1979, с. 27). М.І. Золотарьов дещо змінив хронологію іонійської кераміки і верхню хронологічну межу її існування визначив уже другою чвертю V ст. до н. е. (Золотарев 1993, с. 14). Практично до аналогічного висновку дійшли також С.Ю. Монахов та Е.М. Абросимов (Монахов, Абросимов 1993, с. 139).

М.І. Золотарьов врахував також і проблему відбору кераміки, залучивши до аналізу лише фрагменти, які давали змогу відновити форму посудини та надійно визначалися як іонійські (Золотарев 1993, с. 7). Очевидно, що основним показником слугували орнаментальні мотиви у вигляді смужок «тьмяним лаком різноманітних відтінків» (1993, с. 10). Цей критерій загалом надійний, проте, як буде доведено нижче, не є універсальним. Загалом М.І. Золотарьов мав рацію щодо обраної методики класифікації керамічних фрагментів. Частина матеріалів дійсно належить продукції іонійських центрів. Проте лише частина.

Основною перешкодою для правильної атрибуції кераміки, на нашу думку, є відсутність сучасної узагальнювальної праці, присвяченої вивченню простого столового посуду Херсонеса, в тому числі й місцевого виробництва. Зокрема, на прикладі Ольвії відомо, що в другій половині IV ст. до н. е. місцеве керамічне виробництво імітувало форми та простий за художніми засобами малюнок у вигляді смужок та зигзагів. Було спеціально наголошено, що йдеться не про звичайне для елліністичної епохи відродження архаїчних мотивів, а про продовження більш раннього виробництва, яке почалося ще з часу використання в Ольвії привізного іонійського посуду (Кніпович 1940, с. 165). Т.М. Кніпович зауважувала, що залежно від умов випалу покриття на черепку набуває блиску «глазурі». Дослідниця також запропонувала розділити ольвійську кераміку «іонійського типу з простішим розписом у вигляді поясків та смужок» на чаші та глечики.

Наше ознайомлення з керамікою Херсонеса, яку прийнято називати іонійською, дало серйозні підстави для спростування тези щодо наявності на пам'ятці значної кількості посуду, який традиційно вважають іонійським імпортом. Його не завжди можна візуально відрізнити лише за якістю лакоподібного покриття (особливо, коли йдеться про окремі фрагменти, а не цілі екземпляри) та глини, тому в деяких випадках форма цілих або археологічно цілих посудин надає додаткових аргументів для атрибуції. Таким чином, не слід пов'язувати з іонійським імпортом пізньоархаїчного часу такі форми як, наприклад, лагінос та унгвентарій зі смуж-

ками на тулубі або глечик із плющовим орнаментом на пологих плечах (Золотарев 1993, табл. I, 1, 3, 5). Усі вироби дійсно імпортовані, але в ранньоелліністичний час.

На окрему увагу заслуговує лекіф, що походить із так званого будинку Аполлонія у XIX кварталі на Північному березі. Г.Д. Белов знайшов йому аналогії серед смугастих арибаллічних лекіфів пізньоархаїчного часу, зокрема Березані (Капошина 1956, с. 233, рис. 13, 3), кінця VI — початку V ст. до н. е. (Белов 1972, с. 20, рис. 7). Подібним за орнаментом він вважав і синхронний березанському арибаллічний лекіф із некрополя Гермонасси (Гайдукевич 1959, с. 167, рис. 15, 1). Херсонеську посудину було знайдено з іншим, подібним за формою лекіфом, який також мав чорне лакове покриття (Белов 1962, с. 153, рис. 16, а). При цьому Г.Д. Белов зазначив, що ці форми є пізньою ремінісценцією згаданих іонійських лекіфів, оскільки предмети, виявлені разом із ними, не давали підстав для віднесення їх до архаїчного часу (Белов 1976, с. 20). З такою атрибуцією для першого лекіфа погодився й М.І. Золотарьов, проте понизив його нижню хронологічну межу до кінця VI — початку V ст. до н. е., тобто до того часу, від якого відмовився Г.Д. Белов (1993, с. 30—31, № 6).

Очевидно, немає сенсу розмірковувати на тему, як могли використовувати у побуті цілий лекіф протягом понад двох-трьох століть, оскільки керамічний комплекс будинку, де його було знайдено, датується III—II ст. до н. е. Форма посудини, особливо його верхньої частини, значно відрізняється від форми та орнаментативних типів пізньоархаїчних лекіфів із хвилеподібною орнаментативною, що були наведені Г.Д. Беловим як аналогії. До того ж їх було знайдено разом із флаконами з лаковим покриттям (Белов 1962, с. 153, рис. 17), які не належать до іонійського імпорту. Отже, форма всіх цих посудин, незважаючи на наявність лакоподібного покриття, не дає змоги датувати їх іншим часом, крім елліністичного.

Подібна ситуація спостерігається і з гідрією, розписаною смужками по тулубу та зигзагами на горлі, яку було виявлено в сімейному похованні на південній ділянці некрополя (Косцюшко-Валюжинич 1905, с. 107, рис. 47). М.І. Золотарьов знайшов їй аналогії в іонійській столовій амфорі з ольвійського некрополя, розписаній п'ятьма рядами хвилястих смужок на горлі та плечах (Золотарев 1993, с. 30). Ольвійська амфора (Фармаковский 1914, с. 18, рис. 22) дійсно належить до другої половини VI ст. до н. е. (пор.: третя чверть VI ст. до н. е. — Скуднова 1989, № 71). У цьому випадку подібність ґрунтується на використанні аналогічних орнаментальних мотивів. Морфологічні характеристики херсо-

неської гідрії, насамперед конусоподібна форма, не дають підстав датувати її кінцем VI ст. до н. е. Очевидно, тут знову може йтися про пізнішу імітацію іонійської кераміки.

Крім того, як і у випадку з лекіфом із будинку Аполлонія, слід припускати набагато триваліше існування гідрії. Незважаючи на те, що гідрію, уже з відбитими ручками, було використано як поховальну урну, інша урна з тієї самої сімейної могили — червонофігурний кратер — датується початком IV ст. до н. е. (Гриневич 1959, с. 119; Стоянов 2005, с. 40). Безумовно, в могили могли класти речі, що були виготовлені раніше та вийшли з ужитку на час поховання — така практика була поширеною і загальновідомою. Поховання в одній сімейній могилі також могли бути різночасовими. Проте незважаючи на те, що випадки тривалого використання сімейних гробниць у херсонеському некрополі доримського часу відомі, зокрема в підстінному склепі № 1012 (Стоянов 2004а, с. 122—130), прикладів застосування інвентарю з інтервалом понад сто років дотепер не зафіксовано.

Усе вищезазначене стосується і глечиків з двома чи трьома смужками по тулубу під ручками (Белов 1972, рис. 5, 6; Монахов, Абросимов 1953, № 57). Аналогічний декор є дуже популярним мотивом у кераміці місцевого херсонеського виробництва вже не пізніше другої половини IV ст. до н. е. та охоплює значну частину елліністичного періоду (Zolotarev 2005, fig. 9—12; 14, 6). На нашу думку, глек із перевитою ручкою також не належить до іонійського імпорту (Белов 1976, с. 119, рис. 11, 6). Тут доречно згадати про знахідки поховальних урн — гідрій із перевитими ручками та врізним хвилястим орнаментом із поховань кінця IV ст. до н. е. в некрополях Херсонеса (Щеглов 1975, рис. 2; 3, 1, 3—4) та Керкінітиди (Щеглов 1975, рис. 3, 2; Кутайсов, Ланцов 1989, с. 6—7, № 36, рис. 8, 2; Кутайсов 2004, рис. 115, 2), які справедливо віднесено до продукції місцевих керамічних майстерень.

Крім глеків, лакоподібні смужки містили чаші, на які першим звернув увагу Г.Д. Белов (1972, с. 21, рис. 9), а значну кількість увів у науковий обіг М.І. Золотарьов, який називав їх (слідом за Г.Д. Беловим) «чашами-киліками» (Золотарев 1993, с. 44—45). Така атрибуція видається не зовсім точною, оскільки терміном «іонійський килік» визначають широковідомий тип східногрецького посуду, поширеного наприкінці VII — початку VI ст. до н. е. (Vallet, Villard 1955, p. 14—34; Thalmann 1977, № 46—80; Isler 1978, p. 77—81; Schlotzhauer 2000, s. 413—415). Ймовірно, лише один із фрагментів згаданих чаш (Золотарев 1993, № 7) дійсно можна віднести до категорії пізніх іонійських киліків або їх імітацій.

Некоректно виглядає й паралель між глибокими чашами з петлеподібною ручкою або без ручок, прикрашеними концентричними смугами зсередини та по зовнішньому краю (Белов 1972, с. 21, рис. 8, б, в), та знайденими на Березані глибокими киликами і чашами з розетами із цяток у центрі верхнього фризу (Капошина 1956, с. 227, рис. 5, 6; 9, 1—2). Цей відомий посуд, початок виробництва якого сягає ще кінця VII ст. до н. е., належить до першої половини — початку третьої чверті VI ст. до н. е. (Boardman, Hayes 1973, № 2009—2041). Між цими типами посуду та зазначеними херсонеськими екземплярами немає ані типологічного, ані хронологічного зв'язку. На жаль, ніхто з дослідників не переглядав це хибне твердження, навпаки, теза про виключно іонійське походження згаданих чаш із Херсонеса набула значного поширення.

Відносно ж херсонеських чаш із коричнево-червоним покриттям у вигляді окремих смужок слід зазначити, що серед них є також і форми, які, ймовірно, можна вважати місцевими ремінісценціями аттичних чорнолакових чаш. Цього висновку можна дійти, зважаючи на характерне профілювання відігнутого назовні вінчика і перетин вертикального бортика (Золотарев 1993, табл. IX, 3, 6; X, 1—3; пор.: Sparkes, Talcott 1970, №№ 759, 802, 806). Усі ці форми датуються в межах IV ст. до н. е. Близькі за формою чорнолакові чаші походять із керамічного комплексу ранньоелліністичної цистерни, дослідженої у 97 кварталі Херсонеса (Zolotarev 2005, fig. 6). На датування чаш зі смужками в межах усього класичного періоду опосередковано може вказувати і той факт, що в ранньоелліністичному комплексі споруди У-6 на поселенні Панське-1 знайдено один фрагмент подібної миски з лакоподібними смугами на зовнішній поверхні та всередині (Hannestad, Stolba, Nastrup 2002, В 143). Автори слушно визначили херсонеське походження чаші (Ibid., р. 141—142).

Окремо слід розглянути й численні чаші з круглою петлеподібною або трапецієподібною ручкою, розташованою в одній горизонтальній площині з краєм або вище від нього, та лакоподібними смугами зовні та всередині (Белов 1972, рис. 8, б, в; 9; Золотарев 1993, табл. VIII, II; IX, 1, 2, 4, 7, 8; X, 6—9). Не можна виключати, що такий посуд міг з'явитися ще в V ст. до н. е., повторюючи форму привізних іонійських виробів. За матеріалами Афінської агори, чаші зазначеної форми датуються останньою третиною V — останньою чвертю IV ст. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, № 765, 769).

Зважаючи на те, що кількість виявлених в Ольвії керамічних форм, прикрашених смужками червоно-коричневої фарби чи лаку, в культурних шарах та комплексах V ст. до н. е. неухиль-

но зростає, ми, спираючись на результати досліджень Ольвійської експедиції ІА НАН України останніх років, зокрема, й на власні спостереження, з усією відповідальністю можемо висловити припущення, що частина фрагментів, знайдених у Херсонесі, цілком могла належати імпорту з Ольвії та інших причорноморських центрів, наприклад, із сусідньої Керкінитиди чи Істрії. Безумовно, така пропозиція має бути обґрунтована результатами керамічних аналізів. Проте матеріали Ольвії, особливо V ст. до н. е., дають величезну кількість червоноглиняних чаш, тарілок, мисок, рибних блюв, лекан тощо з різноманітним набором концентричних смуг зовні та всередині у вигляді лакоподібного та фарбового покриття червоно-коричневих від-тінків. Те саме стосується і закритих форм, насамперед різноманітних глеків, які від привізного іонійського посуду другої половини VI — початку V ст. до н. е. відрізняються товщиною черепка, масивнішими формами, практично повною відсутністю варіантів у профілюванні кільцевих піддонів, вінець та ручок, якістю фарбового покриття, а також відсутністю додаткових фарб — білил та пурпуру.

Нині не викликає сумніву той факт, що появу подібної кераміки в Ольвії було інспіровано іонійським впливом. Цей посуд, на наш погляд, є тою ланкою, яка поєднала іонійську привізну кераміку пізньоархаїчного часу з елліністичною керамікою місцевого виробництва, про існування якої так прозорливо писала свого часу Т.М. Кніпович. Звісно, проблема місцевого керамічного виробництва Ольвії також потребує нового сучасного дослідження. Наші багаторічні спостереження щодо ранніх керамічних комплексів дають змогу говорити про наявність місцевого керамічного виробництва в Ольвії не пізніше третьої чверті VI ст. до н. е. (Буйських 2004; 2005)¹. Зазначимо, що візуально ольвійську кераміку іонійського типу практично неможливо відрізнити від аналогічного херсонеського посуду, який увели в науковий обіг Г.Д. Белов (Белов 1976, рис. 5, 8, 9, 11) та М.І. Золотарьов (Золотарев 1993, табл. XI—XII). Проте стосовно Херсонеса ця проблема ускладнюється необхідністю з'ясувати питання, чи то був імпорту з інших причорноморських центрів, чи, можливо, це початок власного керамічного виробництва.

Проте із зазначеного не випливає, що іонійського імпорту в Херсонесі немає. Іонійська кера-

¹ Сучасне вивчення початкового етапу місцевої розписної столової кераміки в Ольвії щойно розпочалося. На цю тему у вересні 2004 р. нами було прочитано доповідь у Бухаресті на міжнародному колоквиумі, присвяченому місцевому керамічному виробництву в Причорноморському регіоні.

міка зі смугами в керамічному комплексі Херсонеса, безумовно, є. І те, що М.І. Золотарьов звернув увагу на необхідність її детального вивчення, є його значною заслугою. Проблема в тому, що цієї кераміки набагато менше, ніж традиційно вважається, і вона належить до пізнішого етапу існування цього виду керамічного імпорту в Північному Причорномор'ї. Серйозного коригування потребують хронологічні репери, раніше розроблені для цієї кераміки. Нагадаємо, що Г.Д. Белов датував її V ст. до н. е. (Белов 1976, с. 23). Згідно ж із М.І. Золотарьовим, колекція іонійської кераміки з Херсонеса належить до останньої чверті VI — другої чверті V ст. до н. е. (Золотарев 1993, с. 14).

Ці розбіжності помітні на прикладі дискусії щодо хронології дворучних хіоських кубків, виділених з основного масиву херсонеської кераміки К.І. Зайцевою (Зайцева 1972, с. 91) та паралельно опублікованих Г.Д. Беловим (Белов 1972, с. 18). Найраніший із них, із відкритою ангобом поверхнею, двома смужками лаку зовні та розірваним лаковим покриттям усередині, було поставлено в один ряд із кубками кінця VI — початку V ст. до н. е. (Белов 1972, рис. 1). Проте в подальшому за реперну дату було прийнято лише нижню межу (Золотарев 1993, с. 68—69, № 198; пор.: Монахов, Абросимов 1993, с. 135). І ніхто не звернув уваги, що К.І. Зайцева, яка досліджувала динаміку форми зазначеного типу хіоських кубків із другої половини VI ст. до н. е., яким датувався і кубок із Тірітаки, залучений Г.Д. Беловим як аналогія, віднесла херсонеський кубок до класичної епохи, а саме, V ст. до н. е. (Зайцева 1972, с. 90—91).

Це припущення підтверджується при порівнянні профілів цих кубків (на рисунку М.І. Золотарьова (Золотарьова 1993, табл. XIV, 1) профілювання передано неточно, а криватура зовнішньої стінки в її нижній частині відсутня (правильне креслення див.: Монахов, Абросимов 1993, табл. 12, № 40)). Пізнішому часу, ніж кінець VI ст. до н. е., також відповідає не суцільне, а розірване покриття чорним лаком внутрішньої поверхні херсонеського кубка. Не випадково Р.В. Стоянов відніс цей кубок до часу «не пізніше початку V ст. до н. е.» (Стойнов 2005, с. 41). Можна нагадати й позицію Т.М. Кніпович, яку підтримали С.О. Жебелєв (Жебелев 1930, с. 158) та А.І. Тюменєв (Тюменев 1938, с. 249), згідно з якою цей кубок належить V чи, можливо, початку IV ст. до н. е.

Кінцем VI — початком V ст. до н. е. датовано аск, походження якого М.І. Золотарьов із деякими ваганнями пов'язував із о. Самос (Золотарев 1993, № 190, табл. I, 2), що, швидше за все, є даниною давній традиції, згідно з якою кільцеподібні аски пізньоархаїчного часу відносили до

самоської продукції (див., наприклад: Скуднова 1988, №№ 86, 122, 140, 142, 146, 158 та ін.). Ці та подібні аски, напевне, мають східногрецьке походження, проте пов'язувати їх лише з Самосом, звісно, не слід. Важливіше звернути увагу на форму херсонеського аска, який відрізняється від сплюснених асків другої половини VI ст. до н. е. та має видовжені пропорції, що може свідчити на користь його датування пізнішим часом, ніж кінець VI ст. до н. е.²

Основну частину привізної іонійської кераміки зі смугами (горло глечика з ребром під вінцем (Золотарев 1993, табл. V, 7; VIII, 3)) було правильно датовано М.І. Золотарьовим початком — першою половиною V ст. до н. е. Аналогічний глек із некрополя Ольвії віднесено до початку V ст. до н. е. (Скуднова 1988, № 118). До іонійського імпорту рубежу VI—V — початку V ст. до н. е. належить і фрагмент тонкостінної чаші, що є пізнім варіантом іонійських смугастих чаш (Золотарев 1993, № 178, табл. XIII, 9). Фрагменти лекан та їх кришок тяжіють до кінця пізньоархаїчного — початку ранньокласичного часу (Золотарев 1993, № 75—79).

Окрему групу становлять світильники із колекції іонійської кераміки Херсонеса, яким було присвячено окрему детальну публікацію (Журавлев, Хршановски 1999, с. 50—59). Незважаючи на наявність трьох світильників, датованих згідно з аналогіями в межах чи кінцем VI—V ст. до н. е., їх не можна вважати надійним хронологічним репером, принаймні в межах лише другої половини VI ст. до н. е. З Херсонеса походить також і значна серія теракот, найраніші з яких належать до першої половини V ст. до н. е. (Шевченко 1998, с. 67—68).

Отже, на нашу думку, іонійську смугасту кераміку, наявність якої у Херсонесі безумовна, насправді представлено на цій пам'ятці набагато меншою кількістю. Значна частина посуду з орнаментом у вигляді смужок, імовірно, належить локальним імітаціям привізної іонійської кераміки або, згідно з Т.М. Кніпович, кераміці іонійського типу. Який центр виробляв ці імітації — місцевий херсонеський чи будь-який інший причорноморський — це завдання для майбутніх досліджень. Поки ж очевидно, що в херсонеській колекції іонійського походження немає жодного фрагмента, який упевнено можна було б датувати останньою чвертю VI ст. до н. е. Ті ж фрагменти, які «заходять» у кінець VI ст. до н. е., мають верхню хронологічну межу в першій половині V ст. до н. е. Це означає, що іонійську кераміку зі смугами з Херсонеса, яку представ-

² Про динаміку форми асків другої половини VI — перших десятиріч V ст. до н. е. див. детальніше: Ильина 2000, с. 205.

лено найпізнішими типами існування цього виду столового посуду, наразі можна датувати лише в широких хронологічних межах початку — першої половини V ст. до н. е.

Цей висновок принципово важливий, оскільки в уяві абсолютної більшості дослідників ідея про домінування іонійської кераміки в ранньому Херсонесі є беззаперечною. Насправді, відсоток суто іонійської смугастої кераміки в Херсонесі зовсім не такий значний, як вважалося дотепер. Зважаючи на це, іонійську кераміку не можна залучати до аргументації про заснування Херсонеса у другій половині VI ст. до н. е. Очевидна її відсутність у похованнях раннього херсонеського некрополя.

Отже, для з'ясування реальної кількості кераміки архаїчного часу необхідно звернутися до аттичного розписного столового посуду, датування якого розроблено найдетальніше. Одним із найраніших є фрагмент дрібнофігурного *Vandur*, який був правильно співвіднесений із виробами майстра Тлесона (Зедгенідзе 1979, с. 27). Це означає, що верхня дата цього киліка обмежена 30-ми рр. VI ст. до н. е. Другий фрагмент — від кришки лекани із зображенням пантер і птахів — було віднесено до продукції керамічних майстерень Беотії та датовано третьою чвертю VI ст. до н. е. (Золотарев 1993, с. 19, т. XXI; Zolotarev 1996, р. 374, fig. 1). Незважаючи на те, що беотійське походження лекани видається дискусійним (Boardman, 1998, р. 204), саме ці два фрагменти можна дійсно датувати другою половиною VI ст. до н. е.

Усі ж інші фрагменти чорнофігурної аттичної кераміки датуються вже після VI—V ст. до н. е. З огляду на це показовою є дискусія щодо хронології чорнофігурних ваз майстрів *Beldam* та *Haimon*. Лекіфи майстерні *Beldam* А.А. Зедгенідзе датувала третьою чвертю V ст. до н. е. (Зедгенідзе 1979, с. 27, рис. 2, 4, 6). М.І. Золотарьов вважав, що ці вази та інші фрагменти посуду цих груп належать до кінця VI — першої чверті V ст. до н. е. (Золотарев 1993, с. 61). Проте діяльність цих майстерень охоплює усю першу половину V ст. до н. е., починаючи з 490 р. до н. е. (Boardman 1997, р. 149). Ця дата добре узгоджується з іншими фрагментами чорнофігурної аттичної кераміки з Херсонеса, які належать першій половині V ст. до н. е. Починаючи з середини цього сторіччя датуються і найраніші фрагменти аттичної червонофігурної кераміки (Зедгенідзе 1979, с. 27—28, рис. 2).

Ревізія найраніших керамічних матеріалів, що походять із Херсонеса, дає змогу зробити кілька принципово нових висновків та запропонувати для подальшого обговорення нові проблеми, пов'язані зі встановленням часу заснування Херсонеса Таврійського. Цілком очевид-

но, що, за винятком двох чорнофігурних фрагментів, у Херсонесі ще й досі не виявлено керамічних матеріалів, які можна було б надійно віднести до VI ст. до н. е. Не слід також залучати до хронологічних побудов і ті поодинокі фрагменти імпортного посуду, які датуються в межах першої половини VI ст. до н. е. та потрапили до колекції Херсонеського заповідника з приватних зібрань ще на початку XX ст., як це було зроблено із коринфським арибаллом «Лінійного стилю» (Vinogradov, Zolotarev 1990; Vinogradov 1997, taf. 21).

У хронологічних побудовах М.І. Золотарьова значну увагу було приділено динаміці формування керамічної колекції з огляду на досвід вивчення ранніх нашарувань інших північно-причорноморських античних центрів. Дослідник слушно зауважив, що між заснуванням пам'ятки та появою перших поховань на некрополі минуло близько 25—30 років, що приблизно відповідає життю одного (першого) покоління колоністів (Золотарев 1993, с. 19). Це дійсно так, проте спостереження над хронологією кераміки з некрополя дають змогу стверджувати, що найраніші поховання були здійснені тут не наприкінці VI — першій чверті V ст. до н. е., а не раніше другої чверті — ближче до середини V ст. до н. е. Відповідно, і відлік постійного життя на пам'ятці, на наш погляд, слід вести не з останньої чверті VI ст. до н. е. (не кажучи вже про третю чверть цього сторіччя), а не раніше першої чверті V ст. до н. е., можливо, після її середини. Саме цьому часу відповідає масова колекція, що містить керамічну тару, столовий посуд, посуд для приготування їжі та речі спеціального призначення — світильники, лекани, лекіфи, теракоти тощо.

Стосовно ж фрагментів чорнофігурних ваз, відокремлених від основної колекції, як мінімум, півстолітньою лакуною, то вони, дійсно, не визначають часу заснування міста. Не можна також слідом за А.А. Зедгенідзе стверджувати, що такий посуд використовували в побуті колоністи і в IV ст. до н. е. Зокрема, Борисфен та Ольвія дають виразні приклади окремих фрагментів, відокремлених від масової керамічної колекції, — не менше чверті сторіччя і не менше 35—40 років, відповідно (Ильина 2000, с. 201—202; 2004, с. 77—78). Масова колекція керамічних матеріалів із Борисфена бере свій початок після середини третьої чверті VII ст. до н. е. (Копейкина 1979, с. 106—107), в Ольвії — від рубежу першої — другої чвертей VI ст. до н. е. (Буйских 2004, с. 37). Крім того, загальновідомо, що друга половина VI ст. до н. е. і в Борисфені, і в Ольвії (і на Боспорі) забезпечена колосальною кількістю різноманітної керамічної продукції, представленою амфорною тарою,

розписним та простим столовим посудом із численних центрів Східного Середземномор'я та материкової Греції. Імпорт дуже швидко, принаймні через покоління, було підтримано місцевим керамічним виробництвом. Наразі про Херсонес нічого подібного стверджувати не можна.

Насамкінець зауважимо, що ми не мали на меті переглядати причини та характер заснування Херсонеса, а лише намагалися, спираючись на сучасні уявлення про ранні культурні нашарування та колекції раннього керамічного імпорту, що походять із інших центрів Північного Причорномор'я, показати, що відомі на сьогодні археологічні матеріали з Херсонеса не підтверджують гіпотези про його заснування ані в третій, ані в останній чвертях VI ст. до н. е. На нашу думку, говорити про наявність постійної життєдіяльності на території Херсонеса раніше середини першої чверті V ст. до н. е. навряд чи можливо.

Отже, в проблемі, про яку йдеться, не можна ставити крапку і вважати її остаточно розв'язаною. Питання про час заснування Херсонеса і причини, що зумовили цю подію, як і раніше,

лишаються відкритими. Крім того, результат нашої роботи свідчить про нагальну необхідність періодичної ревізії археологічних матеріалів, особливо тих, які пов'язані із визнанням реперних дат існування археологічної пам'ятки. Запропонована історична реконструкція стає історичною реальністю, коли вона підтримана об'єктивними археологічними даними. Звісно, не можна виключати, що і наш висновок із часом буде переглянuto, адже кожний польовий сезон приносить відкриття, які змушують дослідників коригувати гіпотези — свої і попередників³.

³ Уже після написання цієї статті ми ознайомилися зі «свіжою» колективною монографією «Греки та варвари Північного Причорномор'я у скіфську епоху» (СПб., 2005), в якій цілком справедливо було висловлено сумнів щодо відповідності археологічних джерел запропонованій даті заснування Херсонеса наприкінці VI ст. до н. е. Було наголошено на необхідності порівняння матеріалів Херсонеса з синхронними північнопричорноморськими пам'ятками (Рогов 2005, с. 147). Час, що минув, лише підтвердив необхідність такої роботи.

Белов Г.Д. Эллинистический дом в Херсонесе // ТГЭ. — 1962. — Т. 7. — С. 143—183.

Белов Г.Д. Ионийская керамика из Херсонеса // ТГЭ. — 1972. — Т. 13. — С. 17—26.

Белов Г.Д. Керамика конца V—IV веков до н. э. из некрополя Херсонеса // ТГЭ. — 1976. — Т. 17. — С. 112—122.

Брашинский И.Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V—III вв. до н. э. — Л., 1980.

Гриневиц К.Э. Херсонес Таврический. — Севастополь, 1928.

Гриневиц К.Э. Аттический краснофигурный оксибаф № 1517 из Херсонеса как датировочный термин для древнегреческой оборонительной стены // ХСб. — 1959. — Вып. 5. — С. 115—119.

Буйских А.В. О керамических комплексах VI в. до н. э. из Ольвии // БЧ. — 2004. — Вып. 5. — С. 36—42.

Буйских А.В. Новая землянка VI в. до н. э. в Ольвии: новый взгляд на старые проблемы // Боспорский феномен: проблема соотношения письменных и археологических источников. — СПб., 2005. — С. 183—186.

Виноградов Ю.Г., Золотарев М.И. Год рождения Херсонеса Таврического // ХСб. — 1998. — Вып. 9. — С. 36—46.

Виноградов Ю.Г., Золотарев М.И. Херсонес изначальный // Древнейшие государства Восточной Европы. 1996—1997. — 1999. — С. 91—129.

Гайдукевич В.Ф. Некрополи некоторых боспорских городов // МИА. — № 69. — 1959 — С. 154—238.

Жебелев С.А. Возникновение Херсонеса Таврического // ДАН. Серия В. — 1930. — № 9. — С. 157—162.

Журавлев Д.В., Хришиновски Л. Группа греческих светильников их Херсонеса // ХСб. — 1999. — Вып. 10. — С. 50—59.

Зайцева К.И. Кубки V—IV вв. до н. э. из Ольвии // ТГЭ. — 1972. — Т. 13. — С. 90—97.

Зеденидзе А.А. О времени основания Херсонеса Таврического // КСИА. — 1979. — Вып. 159. — С. 26—34.

Золотарев М.И. Херсонесская архаика. — Севастополь, 1993.

Золотарев М.И. О двух этапах строительства в Северо-Восточном районе Херсонеса в IV в. до н. э. // ХСб. — 1996. — Вып. 7. — С. 37—47.

Ильина Ю.И. О новых находках восточно-греческой керамики на острове Березань // ΣΥΣΣΙΤΙΑ. Памяти Ю.В. Андреева. — СПб., 2000. — С. 201—209.

Ильина Ю.И. Ранняя керамика из Ольвии // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. — СПб., 2004. — Ч. 2. — С. 75—83.

Капошина С.И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья // МИА. — 1956. — № 50. — С. 211—254.

Книпович Т.Н. Керамика местного производства из раскопа И // Ольвия. — 1940. — Т. 1. — С. 129—170.

Копейкина Л.В. Особенности развития Березанского поселения в связи с ходом колонизационного процесса: Материалы I Всесоюз. симпозиума по древней истории Причерноморья. Цхалтубо, 1977 // ПГКСВП. — Тбилиси, 1979. — С. 106—113.

Кутайсов В.А., Ланцов С.Б. Некрополь античной Керкинитиды. Каталог погребений. Препринт. — К., 1989.

Кутайсов В.А. Керкинитиды в античную эпоху. — К., 2004.

- Косцюшко-Валюжинич К.К.* Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 г. // ИАК. — 1905. — Вып. 16. — С. 37—110.
- Монахов С.Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье. — Москва; Саратов, 2003.
- Монахов С.Ю., Абросимов Э.Н.* Новое о старых материалах из херсонесского некрополя // АМА. — 1993. — Вып. 9. — С. 118—159.
- Рогов Е.Я.* Проблема основания Херсонеса // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. — СПб., 2005. — С. 146—148.
- Ростовцев М.И.* Эллинизм и иранство на Юге России. — Пг., 1918.
- Рубан В.В.* О хронологии раннеантичных поселений Бугского лимана (по материалам хиосских амфор) // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 96—113.
- Скуднова В.М.* Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988.
- Стоянов Р.В.* Некрополь Херсонеса Таврического V—I вв. до н. э.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук — ИИМК РАН. — СПб., 2004.
- Стоянов Р.В.* Хронология подстенного склепа 1012 // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. — СПб., 2004а. — Ч. 2. — С. 122—130.
- Стоянов Р.В.* Расписная и чернолаковая столовая керамика из некрополя Херсонеса Таврического V—I вв. до н. э. // БИ. — Вып. 8. — Симферополь; Керчь, 2005. — С. 39—53.
- Суриков И.Е.* О некоторых факторах колониационной политики Гераклеи Понтийской // Проблемы истории, филологии, культуры. — 2002. — Вып. 12. — С. 72—82.
- Суриков И.Е.* Черноморское эхо катастрофы в Сардах (Персидское завоевание державы Мермнадов и колониационная политика Гераклеи Понтийской) // Античная цивилизация и варварский мир. — М., 2006. — С. 47—72.
- Тюменев А.И.* Херсонесские этюды // ВДИ. — 1938. — № 2 (3). — С. 245—275.
- Фармаковский Б.В.* Раскопки в Ольвии // ОАК за 1911 г. — СПб., 1914. — С. 1—25.
- Шевченко А.В.* Культовые терракоты раннего Херсонеса (V — первая половина IV вв. до н. э.) // ВДИ. — 1998. — № 3. — С. 53—68.
- Щеглов А.Н.* Некрополь у Песочной бухты близ Херсонеса // 1975. — КСИА. — Вып. 143. — С. 109—116.
- Boardman J.* Athenian Black-Figure Vases. — London, 1997.
- Boardman J.* Olbia and Berezan: the Early Pottery // G.R. Tsetskhladze (Ed.). The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology (Historia Einzelschriften 121). — Stuttgart, 1998. — P. 201—204.
- Boardman J., Hayes J.* Excavations at Tocra 1963—1965. The Archaic Deposits II and Later Deposits. — London, 1973.
- Hannestad L., Stolba V.F., Hastrup H.B.* Black-Glazed, Red-Figure and Grey Ware Pottery // Hannestad L., Stolba V. F., Ščeglov A. N. (Ed.). Panskoye I. Vol. 1. — Aarhus, 2002. — P. 127—149.
- Hind J.* Megarian Colonisation in the Western Half of the Black Sea (Sister- and Daughter-Cities of Heracleia) // G.R. Tsetskhladze (Ed.). The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology (Historia Einzelschriften 121). — Stuttgart, 1998. — P. 131—152.
- Isler H.-P.* Samos: La ceramica arcaica // Les céramiques de la Grèce de l'est et leur diffusion en Occident. — Paris; Naples, 1978. — P. 71—84.
- Saprykin S.Y.* The Foundation of Tauric Chersonesus // G.R. Tsetskhladze (Ed.). The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology (Historia Einzelschriften 121). — Stuttgart, 1998. — P. 227—248.
- Schlottzauer U.* Die südionischen Knickrandschalen: Formen und Entwicklung der sog. Ionischen Schalen in archaischer Zeit // Krininger F. (Hrsg.). Die Ägäis und das Westliche Mittelmeer. Wien, 2000. — S. 407—416.
- Schneiderwirth H.* Das pontische Heraklea. — Heiligenstadt, 1882.
- Sparkes B.F., Talcott L.* Black and Plain Pottery of VIth-Vth Centuries B.C. // Athenian Agora — Vol. 12. — Princeton, 1970. — 470 p., 100 pl.
- Thalmann J.P.* Céramique trouvée à Amathonte // G. Gjerstad et. al. Greek Geometric and Archaic Pottery found in Cyprus. — Stockholm, 1977. — P. 65—86.
- Vallet G., Villard F.* Mégara Hyblaea V // MEFR 67, 1955.
- Vinogradov Ju.G.* Pontische Studien. — Mainz, 1997. — 703 s.
- Vinogradov J.G., Zolotarev M.I.* La Chersonèse de la fin de l'archaïsme // Le Pont-Euxin vu par les Grecs. — Paris, 1990. — P. 85—119.
- Zolotarev M.* Sur la chronologie de Chersonésos à l'époque archaïque // O. Lordkipanidzé, P. Lévêque (Ed.). Sur les traces des Argonautes. Actes du 6e symposium de Vani. — Paris, 1996. — P. 311—317.
- Zolotarev M.I.* A Hellenistic Ceramic Deposit from the North-eastern Sector of Chersonesos // V.F. Stolba, L. Hannestad (Ed.). Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400—100 BC. — Aarhus, 2005. — P. 193—216.

Одержано 07.03.2006

К ВОПРОСУ О ВРЕМЕНИ ОСНОВАНИЯ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО

Статья посвящена пересмотру даты основания Херсонеса Таврического во второй половине VI в. до н. э., предложенной Ю.Г. Виноградовым и М.И. Золотаревым. В результате анализа основных показателей материальной культуры — амфорной тары и расписной столовой керамики, среди которой отдельно рассмотрена привозная ионийская и аттическая, с привлечением новейших датировок, установлено, что начало формирования массовой керамической коллекции и начало жизни на памятнике относятся к первой четверти V в. до н. э. Ранние погребения городского некрополя датируются второй четвертью — серединой этого столетия. Значительный массив столовой керамики, традиционно принимаемый за ионийскую полосатую, предложено определять как керамику ионийского типа и относить ее к местному керамическому производству, имитировавшему привозные образцы.

Bujskykh A.V.

TO THE QUESTION OF THE FOUNDATION DATE OF TAURIC CHERSONESOS

The article is devoted to reconsideration of the foundation date of the Tauric Chersonesos at the second half of the 6th c. BC, suggested by Yu.I. Vinogradov and M.I. Zolotaryov. Based on the analysis of the main indices of the material culture such as amphorae and painted dinner ceramics, among which the imported Ionic and Attic items are separately examined in the paper, the author using the recent dates has determined that the beginning of the forming of mass ceramic collection and the beginning of life on the site date from the first quarter of the 5th c. BC. The early burials of the city necropolis are dated from the second quarter – middle of the same century. The bulk of the dinner ceramics usually viewed as the Ionic Striped is proposed to be defined as the ceramics of the Ionic type and referred to the local ceramic production which imitated the imported examples.

Т.М. Шевченко

ПОХОВАННЯ В КОНТЕКСТІ РОДИННОЇ РЕЛІГІЇ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

У статті розглянуто поховання як частину культів, що відправлялися в колі сім'ї в античному Херсонесі. За матеріалами некрополя виділено риси обряду, що засвідчують родинний характер поховального культу.

У релігійній практиці давніх греків ушанування богів відбувалося на різних рівнях: родинному, общинному, а іноді й інших груп, наприклад, філі чи спеціально створеного релігійного об'єднання (докл. див.: Фюстель-де-Куланж 1903, с. 104; Burkert 1985, р. 13). На кожному з цих рівнів могли поклонятися тим самим божествам, проводити схожі ритуали за участю тих самих громадян та членів їхніх сімей. Відмінність полягала лише в кількості та принципі спорідненості учасників.

Науковці наголошують на первинності родинних культів щодо всіх інших, адже їх коріння сягає набагато глибше, і вони зберігають більш давні традиції релігійних практик (Фюстель-де-Куланж 1903, с. 23—24; Burkert 1985, р. 95). Відповідно, цю сферу релігії найменше

зафіксовано археологічно, історично та етнографічно. Родина мешкала в одному будинку зі спільним вогнищем, яке мало і господарче, і сакральне значення (див., напр.: Мещеряков 1980, с. 13). На цьому ґрунтувалися культу сім'ї, визначалися коло й обов'язки учасників залежно від їх позиції і статусу в сім'ї. Культіві дії, пов'язані з найважливішими подіями в житті родини — народженням, шлюбом та смертю — відбувалися здебільшого в оселі.

Родинні культу та обряди мають спільну основу — ідею циклічного продовження життя: народження, шлюб, смерть, що змінюють одне одного і створюють безперервність людського існування. Дослідники часто вказують на взаємозв'язок цих трьох елементів життя: наявність рис одних ритуалів у інших. Таким є, наприклад, зв'язок поховальної процесії із весільною (Burkert 1985, р. 99), поховального інвентарю з

весільними дарунками та символами готовності до шлюбу (Smith 1976, p. 68), уявлення про осквернення під час народження та смерті (Pomeroy 1997, p. 106), які зумовлювали потребу сакрального очищення від забруднення в кожному з цих обрядів (Smith 1976, p. 86—87) тощо. Таке взаємопроникнення елементів ритуалів, найважливіших у житті кожної родини та всіх її членів, відбилося й на уявленнях про згадані знакові події та їх значення. Отже, уявлення про потойбічний світ могли втілюватися не лише в ритуалах, безпосередньо пов'язаних із похованням.

Вшанування померлого чи «виконання дій поховально-поминальної обрядовості», за визначенням В.С. Ольховського, відбувалося не лише на місці могили (Ольховский 1986, с. 65—76). Дім, очевидно, теж був важливим осередком ритуалів, присвячених поклонінню родинним героям. Центральне місце оселі — домашнє вогнище — було імітацією поховального вогню, їжа та узливання — повторними дарами померлому. Дарунки і молитви відроджували його присутність у домі, наділяли його надприродною силою задля опіки над живими. Родинні культи, зокрема поховальний, передавалися нащадкам і містили риси більш давніх забутих вірувань і обрядів, уже менш зрозумілих для сучасників.

Так, традиції поховання були консервативними і відображали «не одночасний похованню рівень розвитку суспільства, а відставання від життя» (Кызласов 1995, с. 101). Тож, і щодо часів Платона, і треба вести мову про визначальний вплив звичаїв родини увлаштуванні поховального ритуалу. Традиції, практичне значення яких із плином часу сучасники розуміли все менше і менше, набували все більшої загадковості й містичності. Їх виконання перетворювалося на неухильний обов'язок членів родини, при цьому не допускалося упущення жодної деталі або неточностей у виконанні обряду. Сакралізувалися дії та предмети, пов'язані з похованням, а також самі дійові особи на час виконання своїх обов'язків щодо померлого родича.

Оскільки формування поховальних традицій відбувалось у такому порівняно вузькому колі, варто враховувати можливість своєрідності поховального культу в кожній родині. Усталені в межах сімейного кола обряди, особливості яких зумовлені окремими випадками, що стосувалися поховань, та відповідними уявленнями про «своїх» померлих, були, очевидно, відмінними в кожній родині. Найретельнішим збором інформації щодо поховального, як і інших родинних культів, можна виявити загальну картину явища, тоді як уся варіативність, яка і називатиметься свідченням вірувань, випадатиме з поля зору. Проте окремі спільні риси

як в обряді поховання, так і в зображеннях, пов'язаних із ним, дають змогу виділяти певні тенденції, загальні риси в уявленнях про потойбічний світ населення античного Херсонеса.

Традиції поховання в античному Херсонесі неодноразово привертала увагу науковців з огляду на постійне надходження нових знахідок (Косцюшко-Валюжинич 1902, с. 51—119; Тахтай 1948, с. 19—43; Стржелецкий 1969, с. 7—29; Щеглов 1975, с. 109—116; Зубарь 1982; Зубарь, Ланцов 1987, с. 34—38). Утім більш докладно вивчалися самі артефакти, тоді як їх місце і значення в контексті історії та культури поліса окреслювалися доволі побіжно.

На основі всебічного аналізу поховальних пам'яток дослідники реконструювали особливості соціального та етнічного складу (Капошина 1941, с. 161—173; Колесникова 1969, с. 29—44; Липавський 1988, с. 27—37; Зубарь 1995, с. 137—146), а також релігійного життя херсонеситів (Зубарь, Мещеряков 1983, с. 96—114; Зубарь 1990, с. 61—84). І лише в останні роки з'явилися узагальнювальні праці, в яких значну увагу приділено теоретичному підґрунтя розуміння не завжди однозначних пам'яток, що дають цінну інформацію стосовно релігійних уявлень населення поліса (Русяева, Зубарь 2004; Зубарь 2005).

Оскільки в цій статті поховання в контексті родинної релігії розглядалося дещо побіжно, пропонується зробити це детальніше. У Херсонесі досі не знайдено матеріалів, які дали б змогу з'ясувати, наскільки широке коло осіб залучалося до поховального обряду. Для порівняння: в Афінах класичного періоду закон забороняв участь у поховальній процесії жінок, більш віддалених, ніж троюрідні (Garland 2001, p. 22—24). У Хіосі закон дозволяв участь не більше п'яти жінок-родичок, крім жінок-членів сім'ї (Pomeroy 1997, p. 106). Хоча жодних обмежень щодо кількості чоловіків-учасників поховального ритуалу не встановлювалося, все ж можна стверджувати якщо і не про родинний (сімейний), то родовий характер поховального культу. Адже, яка б кількість учасників не залучалася до обрядів, принципом їхньої участі була кровна спорідненість.

Навіть за тих рідкісних випадків, коли до поховання видатних осіб у полісі долучалася вся община (Зубарь 2005, с. 425), навряд чи правильно було б припускати, що поховання припиняло бути родинною справою. Адже процесійна хода до могили та обряди на цвинтарі, за якими, дійсно, могли спостерігати усі охочі, не були єдиним етапом поховання. Цим публічним діям біля могили передувала ціла низка ритуалів, проведених у домі померлого (докл. див.: Garland 2001, p. 13—16). Не менш важливими були й поминальні ритуали, які відбувалися і на цвинтарі, і біля домашнього вогнища. Участь

усієї общини в таких діях, особливо зважаючи на обмежений простір звичних місць їх проведення, досить сумнівна.

Стосовно того, що в Херсонесі поховальний культ, як і сам процес поховання, був справою родини, дослідники майже одностайні¹. Ці твердження сприймаються як аксіома, і тому якщо й обґрунтовуються, то лише непрямыми доказами: посиленнями на праці авторитетних дослідників або аналогіями з інших античних центрів. Отже, варто докладніше проаналізувати, що саме дає змогу робити такі висновки. Про належність поховання до родинних культів можуть свідчити наступні риси в поховальній традиції:

- консервативність, непов'язаність з історичними чи політичними змінами, що мали вплив на общинні культури;
- варіативність, неоднорідність поховального обряду в межах одного періоду;
- влаштування родинних усипальниць;
- зображення членів родини на могильних пам'ятниках;
- наявність амулетів, оберегів, що були атрибутами вірувань вузького кола осіб.

Під консервативністю херсонеситів можемо розуміти їхню стійкість щодо впливів як з боку варварського оточення (Рогов 1992, с. 38), так і сусідніх античних центрів (Белов 1981, с. 167), а також суворість поховальних норм. Археологічно цей консерватизм виявляється в побутуванні протягом тривалого часу окремих ознак поховальних пам'яток, які нерідко переходили з одного періоду в інший, а отже, були пережитками, архаїзмами, адже всі інші сфери життя населення поліса зазнавали змін.

Ця консервативність, своєрідна «відсталість» впливає із порівняння окремих особливостей поховань. Наприклад, на відміну від некрополів інших античних центрів, де спостерігається різноманіття видів могил, у херсонеському до елліністичного періоду, безумовно, переважають найпростіші, ґрунтові, поховання (Рогов 1988, с. 189). Порівняно з іншими некрополлями, у херсонеському довше — до початку елліністичної епохи (Липавський 1988, с. 28) — орієнтували похованих головою на схід, як у пізніший час і отвори склепів (Ушаков 1995, с. 80). Тут ще до першої половини III ст. до н. е. існували скорчені поховання (Зубарь 1988, с. 54). У могилах знаходять дуже мало супровідних речей, а в похованнях, датованих V—IV ст. до н. е., їх взагалі майже немає. Простежено стійке співіснування кремацій та інгумацій — традицій, що побутували до IV—V ст. н. е. (Зубарь

¹ Наприклад, Л.Г. Колесникова антропоморфні надгробки вважає узагальненим образом скорботної жінки, який сформувався завдяки «суспільному вшануванню померлих» (Колесникова 1977, с. 89).

2005, с. 435), поховання дітей в амфорах тощо. Отже, з-поміж інших особливостей поховання в Херсонесі було збережено більш архаїчні риси, давно забуті в античних центрах.

Подібні консерватизм і стійкість до впливів тим більше вражають, зважаючи на жваві економічні й політичні контакти Херсонеса з довколишнім світом, що є винятковою ситуацією для Північного Причорномор'я (Рогов 1992, с. 39). Цей факт пояснюють ідеологічною консервативністю, що ґрунтується на землеробських релігійних уявленнях (Липавський 1987, с. 100), несхильністю до змін хтонічних культів загалом (Шевченко 2001, с. 41), наявністю в поховальному обряді пережитків родового ладу (Зубарь 1980, с. 14).

Зазначене співвідноситься із сімейно-родовою релігією, тобто культурами, ритуалами, що проводилися в межах родини як базової одиниці традиційного суспільства. Відповідно, більш глобальні зміни, нові релігійні віяння найменше торкалися способу життя в родинах і їх обрядів. Обряди відбивали своєрідну відповідальність перед померлим родичем, предками, ухиляння від якої суспільство карало щонайменше осудом. Ритуали набували статусу священнодійства, а їх учасників вшановували як наближених до чогось небуденного, потойбічного і на період поховальних і поминальних обрядів вважали особливими, «нечистими» (зважаючи на страх перед смертю та невідомим) (Garland 2001, с. 43—47).

Подібний статус ніби сакралізував усі дії, які проводили родичі щодо померлого. Так, звичайне покладення тіла в могилу перетворювалось на комплекс часто складних і тривалих обрядів, що супроводжувалися виявленням шани померлому у спосіб, традиційний для певного родинного кола. При цьому найпростіше слово чи жести, виражені у визначений момент, набували символічного змісту, здебільшого зрозумілого лише обмеженій групі осіб. Правильність зробленого та сказаного під час ритуалу впливала на долю як померлого, так і живих, тому практично необхідні дії кристалізувалися в обов'язкові для виконання обряди. Основним чинником у цьому процесі були уявлення про життя після смерті, пов'язані з турботою про спокій померлого родича.

Ритуали передавалися з покоління в покоління, і найважливішим у їх відтворенні було точне повторення й наслідування попередніх поколінь. Саме тому багато релігійних обрядів у Херсонесі простежуються з V—IV ст. до н. е. до IV—V ст. н. е. (Мещеряков 1980, с. 13), а вигляд багатьох поховань майже не зазнав суттєвих змін протягом такого тривалого часу (Зубарь 1982, с. 123).

Проте поховальний культ не був уніфікованим, однаковим для всіх, тобто в етнічно досить

однорідному середовищі Херсонеса побували різні уявлення про потойбічний світ. Якими б статичними вони не були, все ж простежується їх індивідуальний для кожної окремої групи (очевидно, кривно спорідненої) характер, і вже ці індивідуальні риси зберігалися нащадками протягом тривалого часу.

Варіативність обрядів з часом ставала все більшою, що свідчить про перехід до вузько-родинного характеру поховання (Белов 1948б, с. 78), за якого кількість і якість інвентарю залежала від забезпеченості родини померлого. Наприклад, у II ст. н. е. було кілька видів могил: ґрунтових ям, ям із бортами, ям, обкладених черепицею (хоча ця практика відома в Херсонесі з класичного періоду), каменем чи дерев'яними дошками (Белов 1948а, с. 157). Орієнтування похованих у могилах було неоднорідним (Борисова 1988, с. 14), хоча, як уже зазначалося, в доелліністичний період домінувало східне (Липавський 1988, с. 28).

Різноманітним був і склад поховального інвентарю, що пов'язують із майновою диференціацією протягом елліністичного — ранньосередньовічного часу (Белов 1948а, с. 162; Магда 1997, с. 44). Про варіативність свідчить і спосіб поховання, адже впродовж усього античного періоду співіснували інгумації та кремації. У свою чергу, кремації поміщали і в урнах, і без них, до того ж урнами могли слугувати й різні типи посуду (Белов 1948а, с. 158), спосіб нанесення написів на якому також був неоднорідним: крім графіті, відомі й дипінті (Соломоник 1964, с. 182).

Варіативність відчутна і в зовнішніх маркерах могил — поховальних пам'ятниках. Серед них виділяють кілька груп: від грубооброблених «антропоморфних примітивів» (Пятышева 1946, с. 178), що існували з кінця V ст. до н. е. до III—IV ст. н. е. (Колесникова 1986, с. 95), до великих мармурових саркофагів із рельєфами та написами (Белов 1964, с. 156). По-різному клали в могили й монети (так звана плата Харону) — в руку, в рот, біля голови. Причому вони були наявні далеко не в усіх могилах, так само як і лицьові пластини (Белов 1948а, с. 159). Така різноманітність особливостей поховань свідчить про родинний характер їх улаштування.

Ще одним доказом того, що саме родина або сім'я турбувалася про поховання, є те, що найкраще облаштованими з класичного періоду є дитячі могили (Белов 1948а, с. 159). Згадаймо, що для античної, як і для багатьох інших традиційних спільнот, найбільш цінними вважалися не діти, а дорослі, особливо чоловіки, які в елліністському суспільстві мали виняткові, закріплені законами права громадян.

Варіативність в особливостях поховального обряду в Херсонесі не вказує на варварську на-

лежність похованих чи культурні впливи негрецького населення. Адже, як уже констатовалося, поховальний обряд є реакційною, консервативною сферою релігійного життя, яке, у свою чергу, в традиційному суспільстві було закритим для змін. Причини різноманітності — не в зовнішніх впливах і не в данині «моді», а в сімейних звичаях, залежних від вірувань і уявлень про потойбічне життя, властивих тій чи іншій родині. За словами І. Моріса, в ситуації, пов'язаній зі смертю, поховальна група (сім'я) керувалася не вподобаннями культурного оточення, а власними емоціями (Morris 1987, p. 137).

Ще однією ознакою належності поховального культу до родинної релігії є облаштування сімейних гробниць, яких у класичний і елліністичний періоди зафіксовано порівняно небагато (Буйських 2005, с. 149; Белов 1981, с. 169—179; Щеглов 1975, с. 110—111). Причину цього дослідники вбачають у конструкційних особливостях: тонкий шар землі на некрополі не давав змоги влаштувати великі сімейні склепи (Белов 1981, с. 179). Утім, незважаючи на зазначені труднощі, вже в перші століття н. е. склепи стали характерними поховальними спорудами, які часто вирубували в скелі (Белов 1948а, с. 157), що не можна назвати полегшеним варіантом конструкції. У I—IV ст. н. е. кількість сімейних могил дедалі збільшується (Зубарь 1982, с. 32), що, ймовірно, пов'язано не з практичним, а сакральним розумінням могили.

Зазначений період античності пов'язують зі значним поширенням уявлень про потойбічне життя людини після фізичної смерті, які, очевидно, відрізнялися певними деталями в кожній окремій спільноті (регіоні Еллади, полісі чи навіть родині). Незмінним залишався лише постулат, що поховані продовжують жити (близько чи далеко від цього світу), і навіть впливають на живих родичів. У потойбічному житті померлі також спілкуються між собою, причому зв'язки в цьому світі не втрачаються і в іншому. З цих уявлень бере свій початок і віра в так зване возз'єднання родини в потойбічному світі, яка відобразилась у вазопису (Smith 1976, p. 169) та епітафіях (Garland 2001, p. 66—67).

Отже, потрапляючи з «цього» світу в потойбічний, померлий знаходив своє місце серед інших, яке відповідало сімейному статусу і родинним відносинам в житті реальному. Так, глава родини продовжував бути ним і після смерті, його дружина, помираючи, зберігала своє залежне від нього становище, діти також продовжували соціальну ієрархію, корені якої — у сивій давнині предків-героїв.

Родинний склеп, де ховали членів сім'ї чи кількох споріднених сімей, став утіленням і предметне «унаочненням» зазначених уявлень про родинне життя в потойбічному світі, яке, втім важко

Рис. 1. Фрагмент надгробка зі сценою трапези: АСХ, кат. № 329

пояснити конструктивними особливостями могил. Очевидно, родичі намагалися пришвидшити згадане возз'єднання родини вже під час поховання, допомогти померлому успішно приєднатися до інших небіжчиків, зміцнюючи таким чином сакральну, духовну опору для всіх живих.

При цьому зв'язок між померлими та живими, фактично, не припинявся. Будова склепів свідчить про те, що там передбачалося місце не лише для тіл похованих чи супутніх речей, а й для відвідання місць поховань живими задля проведення ними ритуалів — для продовження «спілкування» в колі родини. Звичайно, це «спілкування» вже передбачало поділ на кілька рівнів учасників. Померлі, до яких зверталися по допомогу, сприймалися як істоти, близькі до божеств, для них запалювали світильники, влаштовували узливання і трапези, можливо, й інші ритуали, не зафіксовані археологічно. Отже, відбувалося ніби справжнє возз'єднання родини: реального світу з потойбічним, живих із померлими.

Ці уявлення втілювалися в зображеннях померлих під час потойбічної трапези в колі сім'ї на надгробках. Очевидно, згаданий поділ на рівні у спілкуванні живих та померлих родичів визначав і характер їхніх зображень на надгробках. Замовники сцен поховальної трапези, ймовірно, намагалися показати взаємовідносини як живих, так і померлих членів родини, що втілювалося майстрами у їх композиційному розміщенні. Статус особи як члена родини відображався в способі його зображення відносно фігури героїзованого померлого: у ступені наближеності до нього, розмірі самого зображення порівняно з іншими, у діях, якими наділено персонажа під час бенкету.

Самого померлого на надмогильних зображеннях виділено як розмірами, так і композиційно. Інші персонажі мають другорядне, іноді

атрибутивне значення. Часто біля фігури померлого зображували його дружину сидячи, яка нерідко була рівнозначною главі ойкосу, адже вона повернена до того, хто споглядає надгробок, має рівні права у бенкеті. Проте місце дружини на зображеннях здебільшого дещо відрізняється від значення глави сім'ї. Вона бере участь у споживанні принесених дарів, сидить біля чоловіка, на відміну від усіх інших, але водночас її позицію намічено так, ніби вона теж прислуговує йому під час трапези (рис. 1, 2).

Тут справді запрошується визначення «прислуговування» усіх учасників бенкету померлому. Не випадково в літературі дуже часто можна натрапити на трактування другорядних персонажів надгробних рельєфів як «слуг» чи «рабів» (Русяева 2004, с. 460; Скржинская 2004, с. 321; Античная 1976, с. 97—112; Усачева 1975, с. 96—97). Очевидно, таке «прочитання» сюжетів надгробків зумовлене кількома причинами. Так, другорядні персонажі зображалися набагато меншими за розмірами порівняно з основними героями, вони часто не звернені обличчями до глядача, їх зображення значно схематичніші, не настільки пророблені в деталях, а також вони часто тримають у руках предмети, пов'язані з бенкетом, підносячи їх до звеличеної пари, тобто прислуговуючи їй.

Перелічені ознаки справді спонукають до висновку про різний статус зображених. Проте залишається нез'ясованим характер такого поділу на рівні: був він соціально зумовленим чи мав ідеологічне підґрунтя. Можливо, його корені варто шукати в релігійних уявленнях, а також в обставинах виготовлення пам'ятників. Щодо релігійних уявлень, то на таких монументах сакральне, навіть символічне значення мала кожна деталь. Щодо обставин, то пам'ятник, виготовлений із мармуру, замовлений у професійного майстра, був доволі коштовним для ро-

Рис. 2. Фрагмент надгробка зі сценою трапези: АСХ, кат. № 344

дини, тому й не містив зайвих чи не наповнених змістом предметів, а тим більше осіб.

Припускають, що поховальний пам'ятник замовляли ще до смерті глави сім'ї (пор.: Smith 1976, р. 48—49), який сам мав змогу впливати на його іконографію та якість. Про таку завбачливість родини засвідчує звеличення у зображенні двох осіб: чоловіка та дружини, які не так часто помирали одночасно. Отже, надгробок замовляли за життя одного з подружжя або ж після смерті обох. На жаль, надгробки рідко фіксують на місцях поховань, тому неможливо перевірити «відповідність» зображень із кількістю та статусом похованих. Некрополі інших античних центрів, де таке порівняння можливе, дають приклади, коли підземні склепи, над якими встановлено надгробки із зображеннями групи родичів, містять іншу кількість поховань, іноді навіть меншу, ніж зображено на надгробку (Pomeroy 1997, р. 133). Це слугує ще одним доказом того, що могильні плити могли виготовляти після смерті лише одного з подружжя, тобто заздальгідь і, відповідно, передбачати звеличення, героїзацію обох батьків родини.

Написи на надгробках із зображеннями «потойбічної трапези» свідчать про те, що пам'ятники належали здебільшого могилам чоловіків (Античная... 1976, рис. 135 (Філократа), 141 (Аврелія Делоса), 143 (Афінея))² тощо. Отже, «возз'єднання» родини втілювалося в рельєфі саме як апофеоз померлого чоловіка. Жінка при цьому зображалася в фертильному віці або, за словами С.Б. Помероя, в час, коли вона була найбільш корисна для суспільства (Pomeroy 1997, р. 128). На жаль, неможливо встановити, де ховали при цьому саму дружину глави сім'ї (у тій самій могилі чи окремо), як позначали її поховання і коли встановлювали пам'ятник над могилою чоловіка з відповідним зображенням дружини поряд, якщо вона була ще жива. Складно також висувати припущення, чи розв'язувалися такі питання ситуативно, чи вони якимось чином визначалися традицією родини.

У будь-якому випадку, очевидно, після смерті глави сім'ї, проходили щонайменше місяці, поки мармурова плита з близьким до портретного рельєфним зображенням поставала на могилі. Цікавими з цього приводу є зауваження В.С. Ольховського щодо іноді не зіставних із

² Тут є винятки, наприклад, надгробок Кілії, дружини АPELLI (Античная... 1976, № 355). На згаданому рельєфі жінка тримає за руку хлопчика, інші дві другорядні постаті визначені авторами як слуги, тобто зображення хлопчика дещо відрізняється від інших родичів. Можливо, тут причина в часі смерті матері, адже вдова здебільшого з-під влади померлого чоловіка переходила під владу сина (Фюстель-де-Куланж 1903, с. 34—36).

Рис. 3. Надгробок Аврелія Демаса, за В.М. Зубарем та І.А. Антоновою

економічним становищем родини витрат на поховання (Ольховский 1986, с. 95), що може бути зумовлено появою традиції своєрідного наголошення на внеску родичів у звеличення померлого. Це не слід розуміти як непосильне завдання з боку родини, адже поховання завжди було не лише обов'язком, а й привілеєм законних спадкоємців, закріпленим у законах багатьох античних центрів (Garland 2001, р. 119—120). Проте тенденція до кращої якості, більшої величч та витонченості надгробків свідчить про прагнення нащадків показати та увічнити свій внесок. Адже це вже не дороге вино чи кров великої рогатої худоби, пожертвовані навмисне для вшанування померлого і безслідно вилиті в землю, це ті знаки шани, які ще довго нагадуватимуть про дедикантів. Такими свідченнями можна вважати і зображення померлого в дорогоцінному і тривкому мармурі, й невеличкі фігурки самих родичів (очевидно, дітей), вага яких у композиції як живих поряд зі звеличеними померлими, звичайно ж, мінімальна: іноді вони виконують роль ледве не архітектурних деталей інтер'єру, зображення просто губляться серед напівколон та ніжок столу (рис. 1). У сюжеті вони мають дещо ширші функції хоча б тому, що присутні під час потойбічної трапези: вони підносять страви, прислужують³ (рис. 2—3).

³ Немає певності чи можна назвати прислужуванням характерний жест деяких персонажів: права рука

Таке прагнення бути «причетним» до сакрального не нове для традиційних культур: зображення дедикантів удвічі чи втричі меншими за божество, яке вшановували, простежується в мистецтві різних часів (від розписів єгипетських саркофагів до християнського іконопису). Ця традиція мала свої аналоги і в античній обрядовості. Прикладом є зображення в пізньому апулейському вазопису (Smith 1976, р. 40) бенкету героя і героїні, на якому прислужують діти та змії, а також рельєф із зображенням шанувальників дволикого божества (Garland 2001, р. 129). У Херсонесі відображення зазначеної «причетності до сакрального» можна вбачати в нанесенні присвячувальних написів на чорнолаковий посуд, на якому писали не лише ім'я божества, якому підносився дар, а й ім'я особи, що здійснила таку жертву (Граффити... 1978, с. 7—8). У розширених текстах написів на надгробках в епітафіях зазначалися вже не лише ім'я померлого та його батька (чи її батька і чоловіка (Соломоник 1969, с. 55—76)), а й родинні зв'язки живих дедикантів та висловлення їхнього жалю чи побажань.

Тут доречно згадати про зв'язок поширення традиції зображення «потойбічної трапези» на надгробках із уявленнями про героїзацію померлих, який дає ключ до розуміння багатьох порушених питань. Ототожнення померлого членами його родини з божеством багато в чому пояснює особливості зображень на надгробках як його самого, так і нащадків. Про ідеалізацію зображених уже згадувалося, до того ж її докладно проаналізовано в мистецтвознавчих працях (Античная... 1976; Иванова 1953). Її можна вважати одним із засобів вивищення, звеличення похованих, при цьому дрібні зображення «несакралізованих» родичів виконувалися більш недбало, іноді схематично. Навіть дарунки в їхніх руках та одяг зображували чіткіше, ніж обличчя. Це в той час, коли в провінційному мистецтві фіксують масивніші пропорції верхньої частини тулуба, відповідно, більшу увагу приділяли проробці голови та рис обличчя. Навіть за таких умов у зображеннях тулуба другорядних персонажів детальніше зображували атрибути, за якими можна визначити хіба що їхню стать та іноді функції на бенкеті.

У похованнях сюжет трапези набув поширення в пізньоелліністичний та римський час (Борисова 1974, с. 18). Показово, що в цю епоху розповсюдилася традиція покладання у могилу амулетів як вираження особливостей вірувань і суб'єктивних поглядів дуже вузького кола осіб (Русяева

огортає пояс, ліва — торкається щоки (Античная... 1976, рис. 129, 134, 138), який, очевидно, потребує детальнішого аналізу і може бути пов'язаний із ритуальними жестами (пор.: Garland 2001, р. 28—29).

1982, с. 23). Віра в магію і чари існувала й у класичній Греції, адже археологи часто знаходять звертання до богів із проханням про захист від невидимої небезпеки (Нильсон 1998, с. 108).

Зображення в поховальному культі сприймаються як апотропеї, що відводять від померлого будь-яке зло (Пятышева 1948, с. 204). У цьому контексті можна розглядати і традицію покладання у могилу теракот, які були символами-апотропеями. Фігурки пов'язують із діонісійськими та кельтськими іншими хтонічними божествами. Важко погодитися з думкою, що в похованнях елліністичного періоду поклали жанрові теракоти (пор.: Белов 1970, с. 70). Більш прийнятним є припущення щодо їх призначення як оберегів (Кобылина 1970, с. 13; Шевченко 2001, с. 41).

Звичай тримати при собі обереги — частинки чогось сакрального — можна пояснити бажанням відродити ту саму «незриму присутність» героя чи божества. Земля з могили обоженого померлого могла сприйматися не лише як згадка про нього, але і як символічна частина героїзованого предка. Як частина відображає ціле, так і звичайну грудку землі наділяли захисними властивостями, що давало впевненість у власній безпеці.

Тут слід наголосити на визначенні «власна безпека», адже створення оберегів (фактично, моделей сакрального місця чи предмета) зумовлено неможливістю бути присутніми біля обоженого та фізичною віддаленістю від сакрального, тому його розміщували неподалік. Іншим поясненням є збільшення потреби в сакральному, очевидно, через особливо скрутний період у житті особи, родини чи всього поселення. Більш радикальним вираженням такої тенденції є носіння оберега шанувальником цього сакрального при собі. Це може свідчити про ще більше занепокоєння щодо своєї незахищеності, а також індивідуалізацію шанувальників героя. Важливе значення тут має їхнє віддалення не стільки, можливо, від місць вшанування родинних героїв, як від родинного культу взагалі.

Проте це не означає, що культу родинного характеру втратили своє значення для індивідів. Очевидно, вони стали більш формальними, а сфера їх впливу звужилася внаслідок того, що інтереси членів родини вже не обмежувалися подіями суто родинного характеру. Однак протягом усього античного періоду дім і могили померлих родичів залишалися місцями проведення родинних ритуалів і культів померлих зокрема.

З амулетами ототожнюють і виявлені в скорчених похованнях черепи з написами — посвятами окремим божествам (Соломоник 1976, с. 129—130). Так само трактують і антропоморфні підвіски (Зубарь 1982, с. 100), золоті лицьові пластини та вінки, камінці й скляні вироби із отворами для підвішування (Зубарь, Мещеряков 1983, с. 97—

103). Вотивними також є зображення тварин і птахів, ляльок із рухомими кінцівками (Шевченко 1998, с. 63—64), які пов'язують із хтонічними обрядами та культами родючості. Ювелірні виробы (печатки, пряжки, бляшки, підвіски) вважають амулетами, які використовували за життя, а потім клали в могилу з померлим. При цьому всі їх місце-знаходження зафіксовано саме на некрополі (Аграфонов 1999, с. 15).

Амулети, а також такі особливості поховального культу, як консервативність, різноманітність поховальних пам'яток, наявність сімейних зображень на пам'ятниках, є свідченнями того, що поховання в Херсонесі належало до родинної обрядовості. Кривна спорідненість була основою при влаштуванні поховань на всій території Еллади, оскільки саме родина була соціальною та економічною одиницею античного суспільства.

Отже, в Херсонесі поховання вважали справою родини, хоча досі невідомо, наскільки широко слід розуміти саме поняття «родина» — чи лише як окрему сім'ю, чи розгорнуту по верти-

калі й горизонталі структуру кривних родичів, їхніх дружин і дітей. У будь-якому випадку поховання стосувалося вужчого кола осіб, ніж община, і належало до родинних культів.

Це засвідчують перелічені вище археологічно зафіксовані ознаки поховань, найважливішими з яких є будова могил, спосіб поховання, орієнтація та спорядження інвентарем похованих, надмогильні пам'ятники та зображення на них. Ці та інші особливості матеріалів некрополя доводять, що традиції поховання в Херсонесі мали давнє коріння, зберігалися їхніми носіями у порівняно вузькому колі шанувальників. Водночас зазначені традиції не були однорідними для всього населення античного центру. Рештки поховань вказують на побутування різних обрядів та ритуалів у межах одного часового проміжку, що знову-таки доводить належність поховальних традицій до родинної обрядовості. Цей факт уводить Херсонес у контекст усього еллінського світу, де існували аналогічні тенденції розвитку релігійного світогляду населення.

Аграфонов П.Г. Культ Геракла в Херсонесском государстве (IV в. до н. э. — III в. н. э.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1999. — 22 с.

Античная скульптура Херсонеса: Каталог. — К.: Мистецтво, 1976. — 342 с.

Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса классической и эллинистической эпохи // ВДИ. — 1948а. — № 1 (23). — С. 155—163.

Белов Г.Д. Херсонес Таврический: Историко-археологический очерк. — Л.: Государственный Эрмитаж, 1948б. — 147 с.

Белов Г.Д. Рельеф с вакхической группой из Херсонеса // КСИОГАМ 1962 года. — 1964. — С. 153—159.

Белов Г.Д. Терракоты из Херсонеса // Терракоты Северного Причерноморья // САИ. — 1970. — Вып. Г1-11. — С. 70—77.

Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА. — 1981. — № 3. — С. 163—180.

Борисова В.В. Мраморный рельеф // Херсонес Таврический: Ремесло и культура. — К.: Наук. думка, 1974. — С. 14—19.

Борисова В.В. Некрополь Херсонеса II в. до н. э. // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса 1888—1988 гг.: Тез. докл. — Севастополь, 1988. — С. 14—15.

Буйских А.В. К хронологии и атрибуции сооружений у юго-восточных ворот Херсонеса Таврического // Боспорские исследования. — 2005. — Вып. 9. — С. 138—158.

Граффити античного Херсонеса (на чернолаковых сосудах). — К.: Наук. думка, 1978. — 128 с.

Зубарь В.М. Об обряде трупосожжения в греческом обществе // Тез. докл. всесоюз. науч. конф. «Проблемы античной истории и классической филологии». — Харьков, 1980. — С. 13—14.

Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — К.: Наук. думка, 1982. — 144 с.

Зубарь В.М. Еще раз по поводу интерпретации захоронений в скорченном положении на некрополе Херсонеса IV в. до н. э. // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса 1888—1988 гг.: Тез. докл. — Севастополь, 1988. — С. 52—54.

Зубарь В.М. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период // Обряды и верования древнего населения Украины. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 61—84.

Зубарь В.М. Скорчені поховання із некрополя Херсонеса IV ст. до н. е. // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 137—146.

Зубарь В.М. Религиозное мировоззрение // Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э.: Очерки истории и культуры. — К.: Академперіодика, 2005. — С. 345—470.

Зубарь В.М., Мецержаков В.Ф. Некоторые данные о верованиях населения Херсонеса (по материалам некрополя первых веков н. э.) // Население и культура Крыма в первые века н. э. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 96—114.

Зубарь В.М., Ланцов С.Б. Новый участок эллинистического некрополя Херсонеса // КСИА. — 1987. — Вып. 191. — С. 34—38.

Иванова А.П. Искусство античных городов Северного Причерноморья. — Л., 1953. — 192 с.

Капошина С.И. Скорченные погребения Ольвии и Херсонеса // СА. — 1941. — № 7. — С. 161—173.

Кобылина М.М. Терракотовые статуэтки Северного Причерноморья // Терракоты Северного Причерноморья // САИ. — 1970. — Вып. Г1-11. — С. 6—22.

- Колесникова Л.Г.* Воинские надгробия // СХМ. — 1969. — Вып. 4. — С. 29—44.
- Колесникова Л.Г.* Хронология антропоморфных надгробий Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века н. э. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 86—101.
- Косцюшко-Валюжинич К.К.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 году // ИАК. — 1902. — Вып. 4. — С. 51—119.
- Кызласов И.Л.* Погребальный обряд и уровень развития общества. От отдельного к общему // РА. — 1995. — № 2. — С. 99—103.
- Липавский С.А.* О скорченных погребениях античных некрополей Северного Причерноморья VI—I вв. до н. э. // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тез. докл. VI Респ. конф. молодых археологов. — К., 1987. — С. 99—100.
- Липавський С.О.* Про роль орієнтації похованих при вивченні етнічного складу населення Північного Причорномор'я // Археологія. — 1988. — № 63. — С. 27—37.
- Магда А.В.* История изучения и современные исследования западного некрополя Херсонеса Таврического // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф. — Харьков, 1997. — С. 44—45.
- Мецераков В.Ф.* Религия и культы Херсонеса Таврического в I—IV вв. н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1980. — 16 с.
- Нильсон М.* Греческая народная религия. — СПб.: Алетейя, 1998. — 218 с.
- Ольховский В.С.* Погребально-поминальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий // СА. — 1986. — № 1. — С. 65—76.
- Ольховский В.С.* Погребальная обрядность и социологические реконструкции // РА. — 1995. — № 2. — С. 85—98.
- Пятышева Н.В.* Античное влияние на культовую скульптуру Причерноморья // ВДИ. — 1946. — № 3 (17). — С. 175—182.
- Пятышева Н.В.* О культе Геракла в Херсонесе // ВДИ. — 1948. — № 2 (24). — С. 197—204.
- Рогов Е.Я.* Херсонесский некрополь и некрополь Панское I — опыт сравнения // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса 1888—1988 гг.: Тез. докл. — Севастополь, 1988. — С. 88—89.
- Рогов Е.Я.* О некрополе Херсонеса V—IV вв. до н. э. // Межполюсные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху: Материалы конф. в Херсонесском заповеднике. — Севастополь, 1992. — С. 38—39.
- Русяева А.С.* Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.). — К.: Наук. думка, 1982. — 166 с.
- Русяева А.С., Зубарь В.М.* Религиозное мировоззрение // Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: Очерки истории и культуры. — Харьков: Майдан, 2004. — С. 333—430.
- Русяева М.В.* Искусство Херсонеса первых веков новой эры // Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: Очерки истории и культуры. — Харьков: Майдан, 2004. — С. 456—492.
- Скржинская М.В.* Повседневная жизнь // Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: Очерки истории и культуры. — Харьков: Майдан, 2004. — С. 302—332.
- Соломоник Э.И.* Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — К.: Наук. думка, 1964. — 196 с.
- Соломоник Э.И.* Памятники с надписями // СХМ. — 1969. — Вып. 4. — С. 55—76.
- Соломоник Э.И.* Некоторые группы граффити из античного Херсонеса // ВДИ. — 1976. — № 3. — С. 121—141.
- Стржелецкий С.Ф.* XVII башня оборонительных стен Херсонеса (башня Зенона) // СХМ. — 1969. — Вып. 4. — С. 7—29.
- Тахтай А.К.* Раскопки херсонесского некрополя в 1937 году // ХС. — 1948. — Вып. 4. — С. 19—43.
- Усачева О.Н.* Надгробия из Кеп с изображением женской фигуры // КСИА. — 1975. — № 143. — С. 96—98.
- Ушаков С.В.* Новые исследования херсонесского некрополя // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тез. докл. — Харьков, 1995. — С. 79—80.
- Фюстель-де-Куланж.* Древняя гражданская община: Исследование о культе, праве и учреждениях Греции и Рима. — М.: Трудь, 1903. — 348 с.
- Шевченко А.В.* Культовые терракоты раннего Херсонеса (V — первая половина IV вв. до н. э.) // ВДИ. — 1998. — № 3 (226). — С. 53—68.
- Шевченко А.В.* Хтонические культы Херсонеса // III Междунар. крым. конф. по религиоведению «Взаимоотношения религиозных конфессий в многонациональном регионе: История и современность». — Севастополь, 2001. — С. 41.
- Щеглов А.Н.* Некрополь у Песочной бухты близ Херсонеса // КСИА. — 1975. — № 143. — С. 109—116.
- Burkert W.* Greek Religion. — Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1985. — 493 p.
- Garland R.* The Greek Way of Death /Second Edition. — Ithaca-New York: Cornell University Press, 2001. — 198 p.
- Morris I.* Burial and Ancient Society: The rise of the Greek city-state. — New York: Cambridge University Press, 1987. — 262 p.
- Pomeroy S.B.* Death and the Family // Pomeroy S.B. Families in Classical and Hellenistic Greece. — Ch. 3. — Clarendon Press. — Oxford, 1997. — P. 100—140.
- Smith H.R.W.* Funerary Symbolism in Apulian Vase-Painting. — Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1976. — 303 p.

Одержано 11.06.2005

Т.М. Шевченко

ПОГРЕБЕНИЕ В КОНТЕКСТЕ СЕМЕЙНОЙ РЕЛИГИИ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО

В статье рассматривается погребение как часть культов, отправлявшихся в кругу семьи в античном Херсонесе. На основании анализа материалов некрополя выделены черты погребального обряда, свидетельствующие о семейном характере этого культа, а именно: его консервативность, неоднородность в рамках одного периода, устройство семейных усыпальниц, изображение членов семьи на надгробиях, наличие амулетов и оберегов, являющихся атрибутами верований узкого круга почитателей.

Т.М. Shevchenko

BURIAL IN CONTEXT OF FAMILY RELIGION OF TAURIC CHERSONESOS

In the article the burial is examined as a part of cults performed in the narrow circle of family members in ancient Chersonesos. Based on the analysis of necropolis materials, features of the funeral ceremony testifying the family nature of burial cult have been identified, namely, its conservatism, variety within one period, arrangement of family burial-vaults, depiction of family members on the gravestones, presence of amulets as attributes of the narrow circle of worshippers.

Р.Г. Миська

ТЕРЕБОВЕЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ XI—XII ст. (історичний огляд)

У статті розглянуто етапи формування та розвитку Теробовельської землі. На основі письмових та археологічних джерел зроблено спробу встановити межі цієї території та визначити фактори, що сприяли її становленню.

Актуальним завданням сучасної вітчизняної історичної науки є вивчення складних соціально-економічних, політичних процесів, які відбувалися на території України в ранньосередньовічну добу.

Однією із таких територій, значення якої важко переоцінити, — є літописне місто Теробовля та її околиця. Формування територіально-адміністративних структур на регіональному рівні — питання маловивчене, оскільки раніше увагу дослідників здебільшого було прикуто до вивчення окремих городищ, селищ, міст тощо. Спираючись на доробок попередників (Зубрицький 1852; 1855; Їльницький 1862; Чачковський 1932; Крип'якевич 1984; Тимошук 1988), можна частково розв'язати питання із зазначеної проблеми. На основі писемних та археологічних пам'яток, використовуючи комплексний підхід ми спробуємо висвітлити зародження й розвиток Теробовлі та її околиці в період середньовіччя.

Попри те що Теробовельська земля вже понад 100 років перебуває у полі зору дослідників, її чітких меж досі не встановлено. На півночі Теробовельська земля межувала з Луцькою та

Дорогобузько-Пересопницькою землями Волині, на заході — зі Звенигородською та Галицькою землями, на сході — з Київським князівством (Крип'якевич 1984, с. 35), на південному сході — з кочовим степом та Дністровсько-Берладською волостю (Войтович 1996, с. 58).

Північна та східна межі Теробовельської землі одночасно були кордонами Галицької землі (у широкому розумінні), тому їх можна встановити. З півночі цю територію обмежував вододіл лівих приток Дністра з одного боку та правих приток верхньої Прип'яті й верхів'я Західного Бугу з іншого. Цей кордон існував як за часів племен, так і пізніших князівств (Кучінко 2001, с. 194).

Східна межа проходила по верхів'ях Случі та Південного Бугу (Толочко 2000, с. 368). Прикордонними містами Київської землі тут були Межибож'є, Божеськ, Котельниця, Кудин, Губин, Деревич (Толочко 1975, с. 12—13).

Значно важче окреслити західні та південні кордони Теробовельщини. Визначаючи межі Звенигородської землі Іван Крип'якевич зазначав: «На сході приймаємо здогадну лінію від Залізець на Озерну до Козової» (Крип'якевич

© Р.Г. МИСЬКА, 2006

1984, с. 33). Зазначена межа проходить верхів'ями Серету, Стрипи, Коропця. Можливо, доцільніше було б провести її вододілом цих рік. Далі на південь кордон, імовірно, пролягав вододілом річок Коропця і Золотої липи або Стрипи.

Південний кордон, можливо, проходив по середньому Дністру. Тут відомі літописні міста Звенигород над Дністром, Ушиця, Бакота, Каліус (на лівому березі Дністра) та Василів, Хотин, Кучелмін (на правому березі Дністра) (Крип'якевич 1984, с. 36). Оборонна лінія на середньому Дністрі була базою для освоєння межириччя Дністра та Прута і Дністровського пониззя. З поступовим освоєнням нових територій вони відділилися в окрему землю (Войтович 1996, с. 54).

Окреслені вище межі умовно збігаються із західною частиною Подільського плато, та й саме стольне місто Теребовля розташоване в центральній частині західного Поділля. Отже, можна зробити висновок: кордони Теребовельської землі збігаються з межами Західного Поділля.

Територію Західного Поділля дуже фрагментарно висвітлено в літописі. Перша згадка про Теребовлю датується 1097 р., коли на Любецькому з'їзді її було закріплено за Васильком Ростиславичем (Літопис Руський 1989, с. 146). У повчанні Володимира Мономаха є згадка про похід на Ростиславичів (1084 р.) (Поучення Володимира Мономаха 1989, с. 459) і про місто Микулин. Давніші згадки літописів оминають територію Західного Поділля, проте фіксують більш західні терени, зокрема похід Володимира на Червенські гради та Перемишль у 981 р., а також похід на хорватів 993 р., у результаті якого до Києва було приєднано західні землі (Літопис Руський 1989, с. 49, 69).

На думку більшості дослідників, на території пізнішої Теребовельської землі проживало одне з хорватських племен. Так, Володимир Петегирич, який досліджував підплитові поховання, зазначає, що найбільша їх концентрація спостерігалася в межириччі трьох лівих приток Дністра — Збруча, Серета і Стрипи. Дослідник робить висновок: «Район найбільшого поширення підплитових могил пов'язаний, мабуть, з культурою одного з хорватських племен, яке стало ядром утворення Теребовлянського князівства» (Петегирич 1990, с. 71—73). Олександр Моця вважає, що літописні міста Перемишль, Звенигород та Теребовля були центрами не лише удільних князівств, але й хорватських племінних об'єднань, що входили до одного великого союзу (Моця 1999, с. 345). Подібну думку поділяє і Леонтій Войтович (Войтович 1996, с. 58).

Ці гіпотези підтверджують археологічні матеріали. Зокрема, дослідження в Теребовлі показали, що на рубежі IX—X ст. на Замковій горі існувало городище з окремо виділеною сакраль-

ною частиною, на території якої виявлено культовий вал із майданчиком-жертвником та довгі будинки, призначені для здійснення суспільно-релігійних функцій. Перед укріпленнями городища розташовувалося селище-супутник, на території якого проживало залежне від княжо-дружинної знаті населення (Тимошук 1987, с. 251). Наприкінці X — початку XI ст. на місці культового валу було насипано оборонний вал-платформу, на вершині якого збереглися сліди оборонних зрубів (Тимошук 1988, с. 341). Ця перебудова хронологічно збігається з походом Володимира Святославича на хорватів у 993 р. (Літопис Руський 1989, с. 68). Очевидно, тоді відбулася зміна власників городища, і замість місцевого представника родоплемінної знаті тут осів посадник Київського князя. Наступні півстоліття Теребовельщина разом із Прикарпаттям була підпорядкована Волинському князю або, у випадку його відсутності, безпосередньо Київському. Дотепер нез'ясованим залишається питання, які саме землі захопив Болеслав у 1018 р. Михайло Грушевський вважав, що це було «Забуже — землі на лівім боці Буга; забрав мабуть і теперішню Галичину» (Грушевський 1992, с. 13). Проте на сьогодні археологічні дослідження в Теребовлі не виявили жодних ознак перебування тут поляків.

Перед смертю Ярослав Володимирович залишив своїм синам уділи. Більшість учених схиляється до думки, що великий князь не міг не наділити землею свого старшого внука Ростислава, батько якого, Володимир, помер у 1052 р. (на два роки раніше за Ярослава Володимировича). Територією, яку князь міг отримати у володіння, могла бути пізніша Галичина. Доказом цього може бути той факт, що його діти пізніше осіли на цій території, і її було закріплено за ними на Любецькому з'їзді як вотчину (Зубрицький 1852, с. 14; Ильницький 1862, с. 14; Грушевський 1992, с. 75). Ще одним доказом володіння Ростиславом Володимировичем Прикарпаттям є його одруження з донькою Угорського герцога Бели (пізніше короля Бели I) (Войтович 2000, с. 145). Малоімовірно, щоб угорський герцог віддав свою доньку за вигнанця без волості, а близькість Прикарпаття до Угорщини сприяла зближенню двох володарів.

У літописі під 1064 р. є повідомлення про втечу Ростислава Володимировича до Тмутаракані разом зі своїми воєводами Пореем та Вишатою (останній — син Новгородського воєводи Остромира), який вигнав звідти Гліба Святославича та сам сів замість нього (Літопис Руський 1989, с. 100). Звідки та від кого тікав Ростислав Володимирович, літописець не зазначив. Можливо, зі своїх володінь у Прикарпатті, на які зазіхали його дядьки. В 1067 р. Ростислава Воло-

димировича отруїв Візантійський катепан (Літопис Руський 1989, с. 103). Після смерті батька його діти, очевидно, перебували при дворі Волинського князя, до володінь якого належало Прикарпаття. Підтвердженням цього може бути повідомлення літопису під 1084 р. про втечу Ростиславичів від Ярополка Ізяславича та захоплення міста Володимира. Лише з допомогою Володимира Мономаха Ярополку вдалося повернути Володимир (Літопис Руський 1989, с. 125). Можливо, тоді Ростиславичі осіли в своїх володіннях, і сталося це, швидше за все, за згоди Всеволода Ярославича, з чим не міг погодитись Ярополк Ізяславич, і в 1085 р. пішов на нього походом. Проте похід не вдався, і він був змушений тікати до Польщі. Повернувся Ярополк Ізяславич лише восени 1087 р. та, уклавши мир із Володимиром Мономахом (посланцем Всеволода Ярославича), знову сів у Володимирі. Проте, як розповідає літописець, пробув він там кілька днів і пішов на Звенигород, однак дорогою був убитий якимось Нерадцем, який після того утік у Перемишль до Рюрика Ростиславича. Сталося це 22 листопада 1087 р. (Літопис Руський 1989, с. 125—126). Ця звістка літопису підтверджує, що в 1087 р. Рюрик Ростиславич княжив у Перемишлі. Повідомлення про похід на Звенигород може вказувати на те, що там також був свій князь, очевидно, Володар Ростиславич. Звідси випливає, що і третій брат Василько Ростиславич уже князував у Теребовлі (Грушевський 1992, с. 75, 408—409). Яким чином брати розподілили між собою територію — невідомо. Михайло Грушевський вважає закономірним такий розподіл: «старший стіл на Посяню — горная страна Перемишльська, середній — на Побужу, мабуть і з верхнім Подністров'ям (Галичом), молодший — на галицькім Поділлі» (Грушевський 1992, с. 409). Чіткіше простежується розподіл володінь Ростиславичів після смерті старшого Рюрика в 1092 р. Володар сів у Перемишлі й залишив за собою Звенигород, а до Володимирка, крім Теребовлі, перейшло верхнє Подністров'я із Галичем. Про це, зокрема, свідчить пізніший розподіл земель між їхніми дітьми. Сини Володаря сіли в Перемишлі та Звенигороді, сини Василька — в Теребовлі та Галичі (Войтович 1996, с. 60).

Про внутрішню політику Василька Ростиславича відомо мало, але певні здогади ми можемо зробити з його сповіді після осліплення, яку подає літопис. У ній князь говорить про намір посадити в себе болгар дунайських і проте, що прийшли до нього берендичі, печеніги та тюрки (Літопис Руський 1989, с. 151). Це може свідчити про колонізаційну політику князя. Для утвердження свого князівства йому було необхідно розбудувати систему міст та укріплень.

Особливої уваги вимагали південно-східні околиці князівства, адже звідси була постійна небезпека від степових кочовиків. Імовірно, саме тут Василько прагнув оселити прийшлих поселенців. Стратегічним для розвитку князівства було опанування пониззям, адже тут перетиналися численні торговельні шляхи та стікалися значні багатства. На думку Петра Толочка, посадники Василька Ростиславича сиділи в містах Дністро-Дунайського пониззя (Толочко 2000, с. 368). На жаль, археологічно ці міста на сьогодні досліджено недостатньо.

Більше ми можемо сказати про міста, розташовані на середньому Дністрі. Тут наприкінці XI — початку XII ст. з'являється низка нових укріплень, які з часом переростають у міста. Літописний Василів (перша згадка 1230 р.), названий на честь князя-засновника (як це часто траплялося на Русі), був розбудований на правому березі Дністра навпроти гирла Серета. У наш час на його місці розташоване с. Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл. На території Василева досліджено дитинець (городище Замчище розмірами 130 × 110 м), посад (простягався з півночі на південь уздовж Дністра майже на 3 км та містив торгову площу з кам'яним храмом, наземні житла й ремісничі майстерні), навколишні поселення сільського типу, феодальний замок (городище в ур. Хом розмірами 80 × 50 м) і скельний монастир в ур. Монастир (Тимошук 1982, с. 138—153).

Місто Кучелмін згадується з приводу походу Івана Берладника на Галич у 1158 р. (Літопис Руський 1989, с. 273) і пов'язується з поселенням в ур. Галиця поблизу с. Непоротове Сокирянського р-ну Чернівецької обл. Тут на відстані 3 км розташовано три городища та два неукріплені поселення завдовжки понад 1 км (Тимошук 1982, с. 84—85).

У літопису місто Бакота вперше згадано в 1240 р. уже як центр Пониззя: «Доброслав же Судич, попів онук, укняжився був і грабував усю землю, а ввійшовши в Бакоту, все Пониззя забрав без княжого повеління» (Літопис Руський 1989, с. 398). Городище — дитинець літописної Бакоти площею понад 1 га — було розташоване в ур. Скельки, де р. Рудка впадає у Дністер. Крім дитинця та посаду, на території літописної Бакоти зафіксовано рештки городища-замку, скельний монастир, сільську околицю. Загальна площа літописного міста становила понад 130 га. На сьогодні значну частину території міста затоплено водами Дністровського водосховища (Винокур, Горішній 1994, с. 150—227).

Ушиця згадується в 1144 р. з приводу походу князівської коаліції проти Володимирка Володаревича. Місто було захоплене Ізяславом Давидовичем (Літопис Руський 1989, с. 196).

Його рештки — городище та поселення на західній околиці с. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. (Приходнюк 1977, с. 103). Літописна Ушиця, яка розташовувалася на лівому березі Дністра біля гирла р. Ушиця за 15 км на північний захід від Кучелміна (Тимошук 1982, с. 86), сьогодні затоплена водами Дністровського водосховища.

Місто Каліус згадується в 1242 р.: «Данило тим часом, прагнучи встановити порядок в землі, поїхав до Бакоти та Каліуса» (Літопис Руський 1989, с. 400). Літописний Каліус розташовувався навпроти Кучелміна, де р. Калюс впадає у Дністер. Городище, яке є рештками цього міста, на сьогодні затоплене водами Дністровського водосховища (Раппопорт 1967, с. 18; Винокур, Телегін 2004, с. 394).

Вищезазначені міста згадуються на сторінках літописів у середині XII—XIII ст., але археологічні дані переконливо свідчать про їх заснування наприкінці XI — початку XII ст., що є доказом активної політики колонізації та укріплення земель середнього Подністров'я князем Васильком Ростиславичем.

Про значний економічний потенціал земель Ростиславичів, зокрема Теробовельського князівства, свідчить сума викупу, яку заплатив Василько полякам за свого брата Володаря у 1122 р. — 20 тисяч гривень, частково виплачених коштовними речами (Грушевський 1992, с. 415). Для порівняння: сума, яку дали Володимир Мономах, Давид і Олег Святославичі Давиду Ігоровичу як компенсацію за перехід із Володимира до провінційного Дорогобужа становила 400 гривень (Літопис Руський 1989, с. 155).

Про релігійну політику Василька Ростиславича певне уявлення дають археологічні джерела. Наприкінці XI — початку XII ст. виникло багато християнських храмів та монастирів. Зокрема, у Василеві, Кучелміні (Тимошук 1982, с. 84, 138—149), Бакоті (Винокур, Горішній 1994, с. 197), с. Стінка Бучацького р-ну (Артюр 1995, с. 4), с. Струсове Теробовлянського р-ну Тернопільської обл. (Пастернак 1968, с. 27), відомі скельні монастирі та каплички. У самій Теробовлі зафіксовано два монастирі в ур. Попівщина та с. Підгора, а також церкви на замковій горі й на міській пристані (сучасне с. Семенів) (Тимошук 1998, с. 125—126). Проте разом з тим на середній течії р. Збруч досліджено досить значну систему поганських святилищ, які існували до середини XIII ст. (Русанова, Тимошук 1993, с. 31—61; Ягодинська 1994, с. 54—55). Це свідчить про віротерпимість Теробовельських князів і поступове прийняття значною кількістю населення християнства.

Про зовнішню політику Ростиславичів більше інформації подають письмові джерела.

Одним із найважливіших їх завдань було не допустити зростання могутності Волинського князівства, особливо його об'єднання з Києвом. Після осліплення Василька та війн 1098—1099 рр. Ростиславичі зрозуміли, що зміцнення Волині може сприяти відновленню претензій щодо їхніх земель. Через це вони завжди виступали союзниками опонентів Волинських князів. Прикладом такої політики можуть бути взаємини Ростиславичів із Володимиром Мономахом: доки Волинь була в руках Давида Ігоровича, Святослава Ізяславича та його сина Ярослава, — вони були союзниками Мономаха. Так, у 1117 р. вони ходили спільно з Мономахом на Ярослава. Проте коли Мономах приєднав Володимир до своїх володінь, — Ростиславичі допомогли Ярославу повернути місто. Аналогічну політику провадили й наступні Галицькі князі (Грушевський 1992, с. 423).

Стосовно поляків Ростиславичі дотримувались досить жорсткої політики. Літопис згадує про похід Василька разом із половцями на поляків у 1092 р. (Літопис Руський 1989, с. 131), а Длугош повідомляє про похід Василька на Польщу в 1081 р. (Войтович 2000, с. 145). Під час вищезгаданої сповіді Василько говорить: «Я ляхам багато зла вчинив, і ще хотів вчинити і відомстити за Руську землю» (Літопис Руський 1989, с. 151). Після осліплення Василька війну з поляками продовжив Володар, про численні напади якого сповіщає Длугош. Його набіги настільки дошкуляли полякам, що вони були змушені вдатися до хитрощів та підступом захопити Володаря (Грушевський 1992, с. 415). Боротьбу з поляками вів і син Володаря Ростислав. Одразу після смерті батька у 1124 р. він вирушив проти польської рати, відтіснив її за Вислок і завершив війну миром (Войтович 2000, с. 150).

Інакше склалися взаємини Теробовлянщини з Угорщиною. З літопису відомо про прихід угорського війська на чолі з Коломаном на заклик Святополка Ізяславича в 1099 р. під Перемишль, де вони зазнали нищівної поразки (Літопис Руський 1989, с. 153). Після цього угорці більше з Ростиславичами не воювали. В 1123 р. Ростиславичі вже ходили спільно з угорцями на допомогу Ярославу Святополковичу повернути Володимир (Літопис Руський 1989, с. 180). У 1117 р. Володар Ростиславич одружив свого сина Володимира з донькою угорського короля Калмана. Цей шлюб не раз ставав Володареві в пригоді (Войтович 2000, с. 161).

Стосовно половців літописи подають суперечливі звістки. Як уже зазначалося вище, в 1092 р. Василько спільно з половцями ходив на поляків. У 1099 р. у битві під Перемишлем вирішального удару уграм завдали саме половці, які прийшли на допомогу Ростиславичам. Утім

у своїй сповіді Василько зізнається про наміри здійснити похід проти половців (Літопис Руський с. 151, 153).

Про близькі зв'язки Ростиславичів із Візантією свідчить шлюб Ірини Володарівни 20.07.1104 р. із Ісааком Комненом, сином візантійського імператора Олексія I Комнена. Це був перший випадок прямих контактів Візантії з удільним князівством. Імовірно, як союзник імператора Олексія I Комнена Василько Ростиславич брав участь у знаменитій битві з печенігами на березі р. Маріца біля фортеці Хіріни (29.04.1091 р.). Анна Комнен зазначала, що серед учасників битви було 5 тис. гірських жителів. Відомий візантолог Василь Василевський вважав її дружиною теребовельського князя (Войтович 2000, с. 149).

Окремо слід сказати про шлюбну політику Ростиславичів. Про шлюб Володимира Володаревича з донькою угорського короля та Ірини Володарівни з сином візантійського імператора йшлося вище. Інша донька Володаря (ім'я не відоме) 11.09.1113 р. була видана за Романа Володимировича (Літопис Руський 1989, с. 172). Цим шлюбом було скріплено союз галицьких князів із Володимиром Мономахом. Старший син Василька Ігор-Іван був одружений із донькою Всеволода Ольговича — Анною. Донька Василька (ім'я не відоме) була дружиною князя моравського (брненського) Братислава, сина Ольдржиха й онука Конрада I (Літопис Руський 1989, с. 180). Очевидно, що в шлюбних зв'язках Ростиславичі намагалися закріпити союзи зі своїми стратегічними партнерами, щоб насамперед протидіяти Волині, зміцнення якої для них було дуже небажаним. Зв'язки з іноземними державами укріплювали їхні позиції у загальноруській політиці та піднімали рівень економічних та політичних взаємин держав.

Померли Ростиславичі в 1124 р.: Василько — 28 лютого, а Володар — 19 березня (Літопис Руський 1989, с. 180). За своє майже сорокалітнє князювання Ростиславичі утвердили на політичній карті Русі свої князівства: суттєво зміцнили економічне становище своїх земель, заклали надійні підвалини для освоєння пониззя, досягли значного впливу не лише у внутрішньоруській, але й у міжнародній політиці.

Після смерті Ростиславичів землі було поділено між їхніми синами. Старший син Василька Ігор-Іван сів у Галичі, а молодший Григорій-Ростислав — у Теребовлі (Войтович 2000, с. 150). Те, що старший син сів у Галичі, а не в батьковій Теребовлі може свідчити лише про суттєво зміцнені позиції Галича. Очевидно, ще за життя Василька, Галич, який мав краще географічне розташування, перевищив за економічними та соціальними показниками Теребовлю.

Цьому передусім сприяло освоєння Пониззя та розвиток Дністровського торговельного шляху. Велике значення мала віддаленість Галича від зовнішніх кордонів князівства. Саме ці причини змусили Володимирка Володаревича перенести столицю об'єднаного князівства до Галича.

Про справи Васильковичів літописи подають дуже скупу інформацію. Найбільше відомостей про цей період залишив польський хроніст Длугош. На думку низки дослідників, він використовував руське джерело, що не збереглося. Проте і він, здебільшого розповідаючи про Володаревичів, синів Василька згадує побіжно. Від нього ми дізнаємося про уособицю між Володаревичами в 1127 р., у якій Васильковичі підтримали старшого Ростислава (Грушевський 1992, с. 417—418). Про долю Ростислава-Григорія Васильковича нам більше нічого не відомо. В 1140 р. літопис повідомляє про похід Всеволода Ольговича на Волинь, у зв'язку з чим згадуються лише Володимирко Володаревич та Іван Василькович (Літопис Руський 1989, с. 192). Це може означати, що інші два брати на той час уже померли.

Після себе Ростислав-Григорій Василькович залишив сина Івана, дискусії довкола постаті якого вирують із середини XIX ст. Приводом є грамота, видана Іваном Ростиславичем у 1134 р. мерзебурзьким купцем, віднайдена й опублікована Богданом Петричейку Хиждеу. В ній її автор титулує себе: «Я, Іван Ростиславич від Галицького столу князь Бернадський». Грамота надавала привілеї мерзебурзьким купцям у подунайських містах (Грушевський 1989, с. 421—422). У літопису Іван Ростиславич вперше згадується у 1144 р. «На ту ж зиму вийшов Володимир (із Галича) в (город) Тисменицю на лови. А в цей час послали галичани (послів) по Івана по Ростиславича у Звенигород і ввели його до себе в Галич» (Літопис Руський 1989, с. 197). Плутаючи Звенигород на р. Білка та Звенигород на Дністрі, деякі дослідники вважали Івана сином Ростислава Володаревича, що викликало здивування: що робить нащадок Володаревичів у волості Васильковичів при живих Васильковичах. Генеалогічні дослідження, проведені Леонтієм Войтовичем, довели належність Івана Ростиславича до роду Васильковичів (Войтович 1996, с. 60). Із двох вищезгаданих джерел можемо дійти висновку, що не пізніше 1134 р. із Теребовельської землі виокремлюється Дністро-Берладська волость із центром у Звенигороді на Дністрі, яка охоплювала середню та нижню течії Дністра та Дністро-Дунайське пониззя з містами Берладь та Малий Галич. Словами «от стола галичского» Іван Ростиславич наголошує, що ці землі дав йому галицький князь (на той час Іван-Ігор Василькович), і підтверджує свою залежність від нього.

Піднесення та розвиток Галича зовсім не означає занепад Теревовлі, яка і надалі залишалася важливим адміністративним та економічним центром. Свідчення особливого значення Теревовлі на початку XIII ст. знаходимо в літопису. У 1206 р. на Галичину прийшли князі Ігоровичі: «І сів Володимир у Галичі, а Роман у Звенигороді, а Святослав у Перемишлі. Синові ж своєму Ізяславу (Володимир) дав Теревовль» (Літопис Руський 1989, с. 371). Отже, землі, сформовані наприкінці XI ст., продовжили своє існування та були адміністративною одиницею в об'єднаному Галицькому князівстві. Про могутність оборонних конструкцій Теревовлі згадано в літопису. Перед битвою під Теревовлею між військами Ярослава Володимировича і Київ-ського князя Ізяслава Мстиславича галицькі бояри відіслали свого князя в місто, щоб із ним нічого лихого не сталося (Літопис Руський 1989, с. 259). Літописні свідчення підтверджують останні археологічні дослідження в Теревовлі, які, зокрема, показали, що з кінця XI — до середини XIII ст. місто постійно розвивалося, набуваючи складної соціально-топографічної структури. Теревовля мала князівську фортецю, що розміщувалась на Замковій горі, у центрі сучасного міста; торгово-ремісничий посад, садиби якого розташовувалися на низьких берегах річок Серет та Гнізна; околиці з приміськими селами та монастирями. Занепад літописної Теревовлі пов'язують із татаро-монгольською навалою (Тимошук 1998, с. 124—127).

Про важливе значення Теревовлі в наступні століття свідчить низка перебудов Теревовельської фортеці. Казимир, зайнявши Галичину, побудував у Теревовлі приблизно в 1360 р. на місці княжого дитинця мурований замок.

У 1534 р. Краківський каштелян Іван Тенчинський спорудив на цьому місці новий замок. У 1631 р. теревовельський староста Олександр Балабан звів за великі кошти новий замок, руїни якого стоять у Теревовлі й сьогодні. Цей замок вважався на Поділлі найміцнішим після Кам'янець-Подільського (Czolowski 1892, с. 54—58).

Отже, з усього вищенаведеного матеріалу можна констатувати таке:

- територія Теревовельської землі приблизно відповідає території Західного Поділля;
- у X ст. на Теревовельській землі, центром якої була Теревовля, проживало одне з хорватських племен;
- після походу Володимира Святославича 992 р. племінні князівства хорватів припинили своє існування, а їх територія відійшла під владу Києва. У Теревовлі, ймовірно, перебував посадник Київського князя;
- між 1052 та 1054 рр. Прикарпаття та Західне Поділля виокремилися в одне князівство на чолі з Ростиславом Володимировичем, проіснувало до 1064 р., після чого було приєднане до Волині;
- у середині 1080-х рр. на Прикарпаття та Західне Поділля прийшли три брати Ростиславичі, внаслідок чого виокремилося Теревовельське князівство на чолі з Васильком Ростиславичем;
- майже сорокалітнє князювання Василька Ростиславича сприяло політичному та економічному розвитку Теревовельського князівства, утвердженню його на міжнародній арені;
- у середині XII ст. столицю князівства було перенесено до Галича, однак розвиток Теревовлі тривав аж до татаро-монгольської навали.

Артюх В. Нові печерні пам'ятки Середнього Подністров'я // Склелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. — Львів, 1995. — С. 3—7.

Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський, 1994. — 364 с.

Винокур І.С., Телєгін Д.Я. Археологія України. — Тернопіль, 2004. — 480 с.

Войтович Л. Князівські династії східної Європи (кінець IX — початку XVI ст.). Склав, суспільна та політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. — Львів, 2000. — 650 с.

Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів та Гедиміновичів у XII—XVI ст. — Львів, 1996. — 256 с.

Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. 2. — 633 с.

Зубрицький Д. Історія древнього Галицько-русського князівства. — Львів, 1852. — Ч. 1—2; 1855. — Ч. 3.

Ільницький В. Стародавня Теревовля. — Львів, 1862. — 36 с.

Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. — К., Наук. думка, 1984. — 175 с.

Кучінко М. Проблеми етноплемінних та адміністративних меж Волинської землі кінця X — середини XIV ст. // Галичина та Волинь у добу середньовіччя (до 800-річчя з дня народження Данила Галицького). — Львів, 2001. — С. 191—198.

Літопис Руський. За Іпатським списком / Пер. Л. Махновця. — К., 1989. — 592 с.

Моця О.П. Карпати у X—XIV ст. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. — Львів, 1999. — Т. 1. — С. 341—360.

Пастернак Я. Стародавні часи Теревовельщини // Історико-меморіальний збірник «Теребовельська земля». — Нью-Йорк; Сідней, 1968. — С. 19—31.

- Петегирич В.М.* Давньоруські підплитові поховання Тернопільщини: Тези доповідей і повідомлень I Терно-пільської обл. наук. істор.-краєзн. конф. — Тернопіль, 1990. — Ч. 1. — С. 71—73.
- Приходнюк О.М.* Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я // Археологія. — 1977. — Вип. 22. — С. 99—106.
- Раппопорт П.А.* Военное зодчество западно-русских земель X—XIV вв. // МИА. — 1967. — № 140.
- Русанова И.П., Тимощук Б.А.* Языческие святилища древних славян. — М., 1993. — 144 с.
- Тимощук Б.А.* Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). — К.: Наук. думка, 1982. — 206 с.
- Тимощук Б.А.* Исследования в Теребовле // Археологические открытия 1986 г. — М.: Наука, 1988 — С. 341—342.
- Тимощук Б.А.* Социально-территориальная структура княжеской крепости X—XI вв. в Теребовле // Тез. докл. всесоюз. конф. «Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС». Суздаль, 1987 г. — М., 1987. — С. 251—252.
- Тимощук Б.О.* Теребовль — місто Галицької Русі // Галич і Галицька земля (зб. наук. праць). — Київ; Галич, 1998. — С. 124—127.
- Толочко П.П.* Галицьке князівство // Давня історія України. — К., 2000. — Т. 3. — С. 368—376.
- Толочко П.П.* Киевская земля // Древнерусские княжества X—XIII вв. — М.: Наука, 1975. — С. 5—56.
- Чачковський Л.* Княжий город Теребовля // Життя і знання. — 1932. — С. 257—259.
- Ягодина М.О.* Археологічні дослідження давньоруського святилища XII—XIII ст. у Західному Поділлі // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій у II половині першого — на початку другого тис. н. е. — Чернівці: Рута, 1994. — С. 54—56.
- Czolowski A.* Dawne Zamki i Twierdze na Rusi Halickiej. — Lwow, 1892. — 70 s.

Одержано 10.01.2004

Р.Г. Мыська

ТЕРЕБОВЕЛЬСКАЯ ЗЕМЛЯ (историческое обозрение)

В статье представлено обозрение истории формирования и развития Теребовельской земли, которая берет свое начало от хорватских племенных княжеств конца IX—X вв. Рассматриваются предпосылки выделения Теребовельщины в отдельное княжество. Особое внимание уделено археологическим источникам, благодаря которым значительно расширены и дополнены уже известные данные из письменных источников.

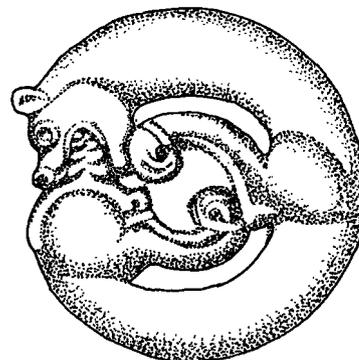
В статье дан анализ внутренней и внешней политики князя Василька Ростиславича, в период правления которого Теребовельская земля достигла вершин процветания. Рассмотрены стратегические направления развития Теребовельщины, а также дальнейшая судьба этой территории после перенесения столицы из Теребовли в Галич. На основании археологических и письменных источников доказано, что Теребовля на протяжении нескольких веков оставалась важным социально-культурным, экономическим и политическим центром Западного Подолья.

R.Gh. Myska

TEREBOVLYA LAND (historical review)

The article reviews the history of formation and development of the Terebovlya land originating from the Croatian tribal principalities of late IX—X cc. Prerequisites for detachment of Terebovlya land into a separate principality are considered. Special attention is focused on archaeological sources, due to which already available data from the written sources have been considerably extended and expanded.

The article gives an account of analysis of home and foreign policy of prince Vasylko Rostyslavovych, in whose reign the Terebovlya land reached its peak, as well as points out the strategic trends of development of the Terebovlya land. The history of this territory after transference of the capital from Terebovl to Halych is followed. Relying on the archaeological and written sources it was proved that Terebovlya remained an important social, cultural, economical and political center of the Western Podillya Region during several centuries.

Д.Н. Козак

БОЖЕСТВО САРАПІС ІЗ ПОСЕЛЕННЯ ГОТІВ НА ВОЛИНІ

У публікації розглянуто археологічні матеріали, досліджені у готському житлі-святилищі на поселенні біля с. Хрінники на Волині.

Під час багаторічних рятівних археологічних досліджень на поселенні вельбарської культури у с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. (2005) у розкопі ХХІІ виявлено житло № 90 з унікальною знахідкою античного часу — бронзовою фігуркою (головою) божества Сарапіса.

Знайдена споруда, типова для вельбарської культури за формою і розмірами, мала дещо незвичний елемент внутрішнього інтер'єру — нішу посередині однієї зі стін (рис. 1). Це була землянка овальної у плані форми, орієнтована довгими кутами за лінією схід-захід. Стіни житла прямовисні, підлога звичайна, глиняна, дуже міцно втоптана, утрамбований шар, перемішаний із чорноземом, завтовшки 2—3 см. Це може свідчити про тривалий період функціонування будівлі. Розмір напівземлянки — 3,2 × 4,8 м, висота земляних стін — 1,1 м. Посередині північної стіни вибрано нішу у вигляді напівокруглої ями розміром 0,8 × 1,5 м. Дно ніші розміщено на 0,2 м вище від рівня долівки житла. Перед нішею долівку було втоптану на глибину 18 см. Втоптана частина мала овальну форму розміром 1,3 × 3,2 м (рис. 1; 2, а, б).

Обабіч ніші у долівці розташовано стовпові ямки діаметром 0,2 м і завглибшки 13—15 см. Ймовірно, стовпи, що стояли тут, були основою якоїсь перегородки, яка затуляла нішу від приміщення.

Крім того, у долівці по периметру стін виявлено ще 9 ямок від стовпів. Найбільшими за діаметром (0,4—0,45 м) і найглибшими (0,4—0,45 м) були стовпові ямки, що розміщувалися посередині коротких стін. Стовпи, що були в цих ямках, підтримували поздовжню балку, на яку спиралися крокви даху, тому вони мали бути більш потужними. Інші стовпові ямки (діаметром 0,3—0,35 м, завглибшки 0,3—0,54 м від рівня долівки) є слідами від дерев'яної конструкції стін і даху.

© Д.Н. КОЗАК, 2006

Опалювального пристрою на долівці не виявлено. Можна припустити, що будівлю було залишено влітку, коли вогнище, як правило, вносили з житла на відкрите повітря.

Житло було заповнене перегорілою органікою, шматками дерева, вугіллям, шарами попелу. Це може свідчити про те, що будівлю було спалено.

Під час зачистки житла було зібрано велику кількість уламків посуду, виготовленого ручним способом, і гончарного виробництва, фрагменти античних амфор, уламок римської посудини «terra sigillata», мідну римську монету. Всього було виявлено 395 уламків ліпних посудин, 27 — гончарних (рис. 3—4).

Усю гончарну кераміку виготовлено з добре відмученої глини, вона має сірий колір і підлощену поверхню (рис. 4, 13—14, 17, 20—28). Судячи з уламків, це були миски, дзбани та горщики. Всі посудини мали потовщені, заокруглені вінця.

За способом обробки зовнішньої поверхні ліпну кераміку розбито на три групи:

посуд зі спеціально ошершавленою поверхнею (29 уламків, із них 5 вінець);

посудини з лощеною поверхнею (77 фрагментів, із них 16 вінець);

посуд із жорсткою поверхнею (244 уламки, з них 22 вінця).

50 % усіх керамічних форм становлять посудини (горщики, миски та кухлики) яйцеподібної форми з невиділеними вінцями і горлом, бочками, нахиленими до середини, дном без закраїни (рис. 3, 8—13). Іншу форму становлять горщики з короткими вінцями й крутими округлими плечиками (рис. 3, 15, 16, 18).

Також у житлі виявлено велику кількість уламків горщиків із короткими виділеними вінцями та похилими плечиками, найбільш випуклих дещо вище середини посудини (рис. 3, 17; 4, 10, 11, 18).

Кілька посудин, знайдених у житлі, не характерні для вельбарської культури. Це уламок від

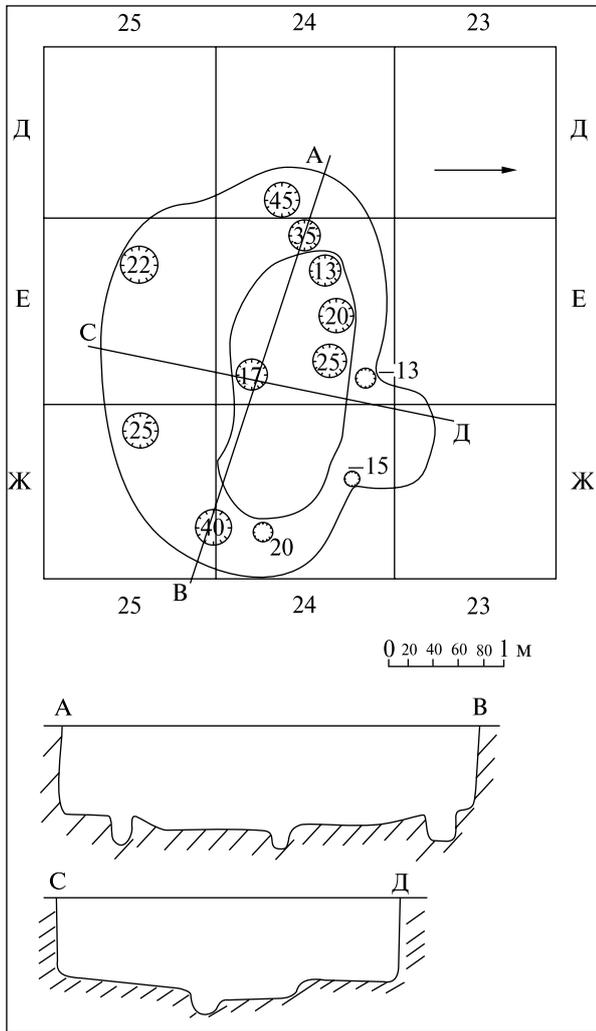

Рис. 1. План та розрізи житла-святинища (с. Хрінники 2005, ур. Шанків Яр, розкоп XXII)

горщикоподібної посудини з короткими відхиленими вінцями, високими плечиками (рис. 4, 15) та слабопрофільований горщик із вертикальною, відносно високою шийкою та слабопрофільованими плечиками (рис. 4, 26). Обидві посудини є близькими до зубрицької культури Верхнього Подністров'я пізньоримського часу.

У будівлі зафіксовано фрагменти досить різноманітних мисок, найпоширенішими з яких є посудини із загнутими до середини плечиками, які гострим заломом на половині висоти переходять у конічну придонну частину (рис. 3, 7, 14; 4, 3). Одна з мисок має під вінцем лжевушко. Ще один тип представлено широкою мискою S-подібного профілю, перелом плечиків у бочки якої припадає на верхню частину (рис. 3, 1).

Усі кухлики (10 одиниць) мають біконічну форму з нахиленими до середини плечиками. Не виключено, що деякі з них використовували як світильники (рис. 3, 8, 11, 16; 4, 2, 5, 7, 23).

Уламки амфор (ручка, частина горла) мають світло-брунатний колір. Посудина «terra sigil-

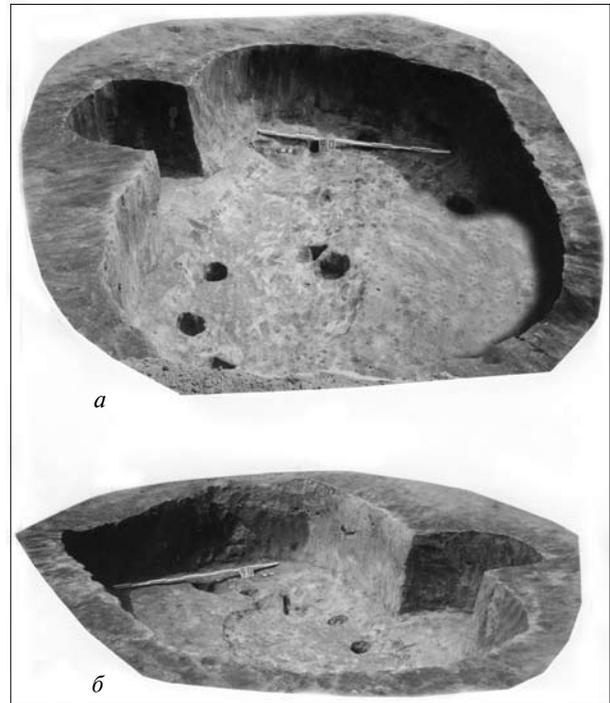

Рис. 2. Видяд житла-святинища: а — з північного заходу; б — з південного сходу

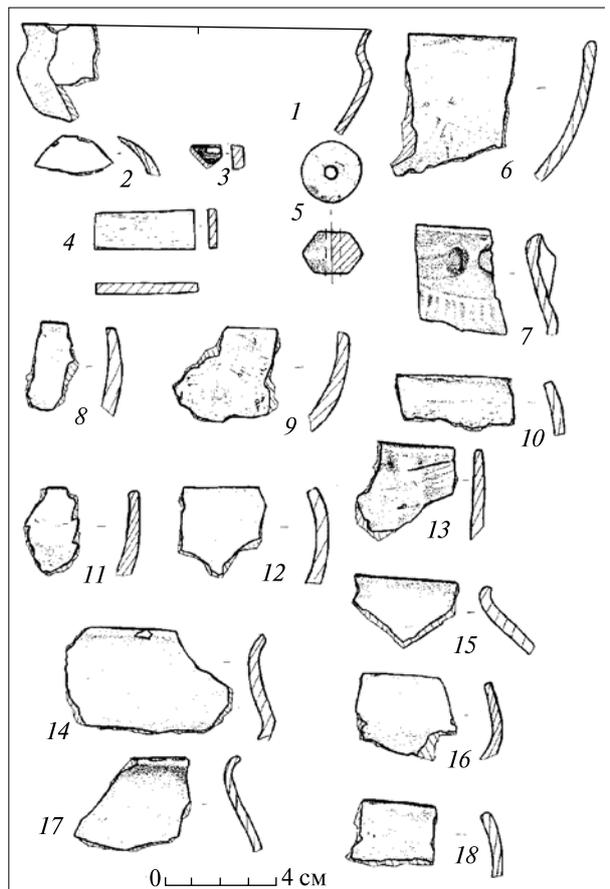

Рис. 3. Знахідки з житла-святинища: 1, 6–18 — ліпна кераміка; 2 — уламок світло-зеленого скла (фрагмент кухля?); 3 — фрагмент посудини «terra sigillata»; 4 — кістяна трубочка; 5 — глиняне прясло

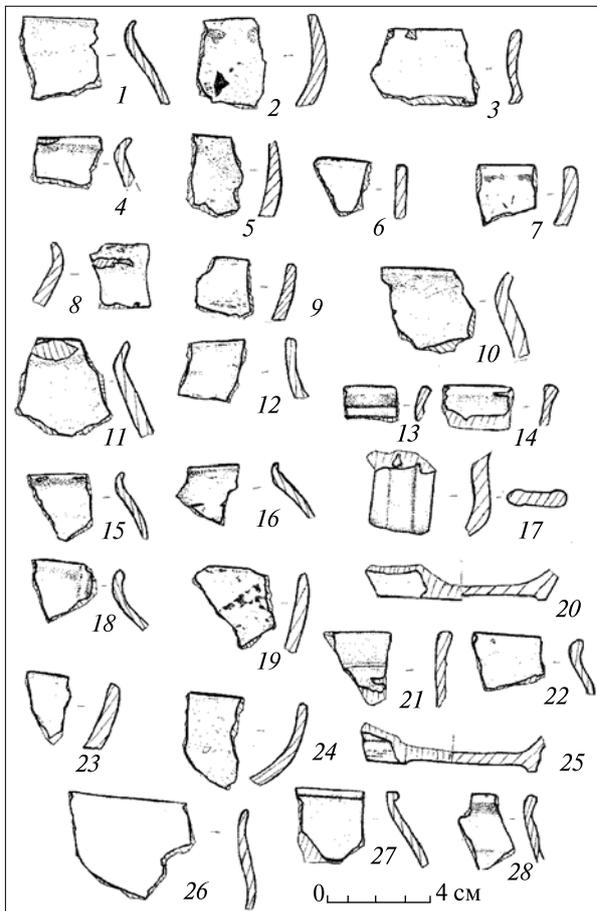

Рис. 4. Кераміка з житла-святинища: 1—12, 15—16, 18—19, 23—24 — ліпна; 13—14, 17, 20, 21—22, 25, 27—28 — гончарна

lata» червоного кольору. Рельєфне зображення не виразне.

Мідна римська монета належить до типу «limes falsa». Такі монети, схожі на динарії, виготовляли на кордоні Римської імперії для торгівлі римських солдатів із варварами. На думку спеціалістів, в обігу вони були дуже недовго — наприкінці II — початку III ст. н. е.

Хронологія виявленого об'єкта визначається аналізом усієї сукупності знайденого в ньому археологічного матеріалу, насамперед керамічного комплексу. Вище було зазначено, що серед виявленої у житлі кераміки переважали уламки ліпних посудин, які становили 94 % усієї її кількості. Гончарний посуд, виготовлений із добре відмученої глини світло-сірого кольору, з лощеною поверхнею, представлено мисками та дзбанамі, тобто столовою керамікою.

Цей керамічний комплекс, за численними аналогіями у зубрицькій і вельбарській культурі з Верхнього Подністров'я, Волині та Південного Побужжя, датується в межах кінця II — першої половини III ст. н. е. (Козак 1981, с. 66—67, 98—100). На поселенні у Хрінниках житлові комплекси з таким набором кераміки віднесено

до другої фази його існування — першої половини III ст. н. е. Цій даті не суперечить час побутування посуду «terra sigillata» у пшеворській культурі та обігу мідних римських монет типу «limes falsa».

Отже, час функціонування житла-святинища можна визначити першою половиною III ст. н. е.

Перед нішею, на підлозі житла, було виявлено голівку від бронзової фігурки античного божества Сарапіса. Зважаючи на місцезнаходження цієї унікальної знахідки, форму і конструкцію ніші, яка була малоефективною як госпо-дарська прибудова, можна дійти висновку, що нішу було виготовлено спеціально для встановлення фігурки цього божества, тобто вона була своєрідним вівтарцем зі спеціальною перегородкою, можливо, полотняною (рис. 5—6).

Сарапіс був одним із найпопулярніших божеств елліністичного світу. Його культ як бога-покровителя столиці Єгипту Олександрії ввів засновник династії єгипетських царів Птолемеїв — Птолемей I Сотер (правив у 305—283 рр. до н. е.). Нове божество було створене для ідеологічного зближення єгипетського та грецького народів Єгипту. В образі й імені Сарапіса об'єднано популярних єгипетських богів Осіріса та Апіса, тому ім'я бога спочатку вимовлялося як «Осарапіс». Сарапіс, як і Апіс, і Осіріс, був богом родючості, мав зв'язок із культом загробного життя, вважався богом мертвих (інколи ототожнювався давніми греками з Аїдом). Сарапіса було оголошено повелителем стихій і явищ природи, його наділяли функціями водночас божества Нептуна і Посейдона, він був владикою повеней, тому його часто зображували на носах кораблів. Сарапіс ототожнювався із Зевсом, а пізніше — Юпітером. Йому поклонялися як рятівнику від нещастя, пророку, цілителю хворих (Рубинштейн 1988).

Іконографія Сарапіса є чужою єгипетській традиції. Можливо, тому культ цього бога поширився переважно у греко-римському, особливо римському, а не єгипетському середовищі. Автором образу Сарапіса вважається грецький скульптор другої половини IV ст. до н. е. Бріаксій. Він подібний до образів Плутона і Зевса. Його зображали чоловіком середнього віку у грецькому вбранні, з пишними локонами і бородою. Характерною особливістю скульптурного зображення цього бога є калаф — головний убір, який символізував родючість, багатство, виражав хтонічну силу бога. Інколи калаф зображали у вигляді округлої корзини, призначеної для плодів, квітів, зберігання сиру. Такий само головний убір був у Гекати та Артеміді.

Зображення Сарапіса, створене Бріаксієм, пізніше багаторазово відтворювалося у монументальній скульптурі, малих формах, зокрема

й мармурових, бронзових бюстах різних розмірів, у тому числі й мініатюрних. Надзвичайно поширеними були теракоти із зображенням Сарапіса. В римський час зображення Сарапіса з'являється на монетах. Особливого розвитку культ Сарапіса набув за імператорів Марка Аврелія й Антоніна Пія, які шанували цього бога як покровителя військової справи (Тачева-Хитова 1982, с. 85).

У I ст. до н. е. культ Сарапіса було об'єднано з культом дуже популярної у греків богині Ісіди, яка управляла людськими долями. Це було логічно, оскільки Ісіда, згідно з греко-єгипетською міфологією, була дружиною Осіріса, функції якого перебрав Сарапіс.

Від Осіріса Ісіда народила сина Гора. Осіріса, як відомо, обманом позбавив життя його брат Сет. Гор помстився за смерть батька і став царем Єгипту. Осіріс став володарем мертвих і богом родючості, як Діоніс у греків. Під іменем Сарапіса цих богів обожнювали греки, а пізніше римляни.

Головний храм, присвячений Сарапісу, — Сарапеум — було споруджено в Олександрії. Він проіснував до 391 р. н. е., коли його зруйнували християни.

Надзвичайно поширеним був культ божества Сарапіса й у Північному Причорномор'ї. Причому епіграфічні документи свідчать, що цей культ укорінювався тут ще до появи римлян, починаючи з III ст. до н. е., зокрема в Ольвії і Тірі, й, на думку дослідників, мав універсальний характер із хтонічними й містеріальними ознаками (Шугая 1977, с. 207—208). Каналами проникнення культу Сарапіса були насамперед тривалі торгові зв'язки Тіри й Ольвії з Олександрією. Носіями культу поклоніння Сарапісу й Ісіди були, очевидно, місцеві причорноморські купці, які відвідували Олександрію, або єгиптяни, що привозили свої товари у причорноморські міста (Шугая 1977, с. 207—209). Більшість епіграфічних документів із зображеннями Сарапіса датуються першими століттями нашої ери, зокрема з Ольвії, Тіри, Херсонеса. Це свідчить про зростання поклоніння Сарапісу в цей період (Кобиліна 1978, с. 111—114).

Сарапіса як захисника життя в античних містах зображували на світильниках, які клали в могили воїнів. Відомо кілька світильників із Херсонеса із зображенням Сарапіса, який стоїть на вівтарі між двома зміями (Кобиліна 1978, с. 113).

В Ольвії відомі епіграфічні матеріали III ст. н. е., присвячені Сарапісу, а також кубок із його зображенням, що належить до II ст. н. е. Виявлено також невелику мармурову голову Сарапіса в горизонті першої половини III ст. н. е. У II ст. н. е. в Ольвії з'явилися геми з напівдорогоцінних каменів із образом Сарапіса. Відомий також червонолаковий світильник із зображенням

Рис. 5. Фігура бога Сарапіса

Сарапіса, який сидить на троні (Русяєва 1992, с. 149).

Згідно з епіграфічними матеріалами, в Ольвії існував храм трьох пар божеств, серед яких були Сарапіс-Зевс і Плутон. Цей храм було присвячено богам, пов'язаним із природними стихіями, військовими перемогами, мореплаванням і морською торгівлею, родючістю, загробним світом, лікуванням і долею людини (Русяєва 1992, с. 149). А.С. Русяєва вважає, що ці боже-

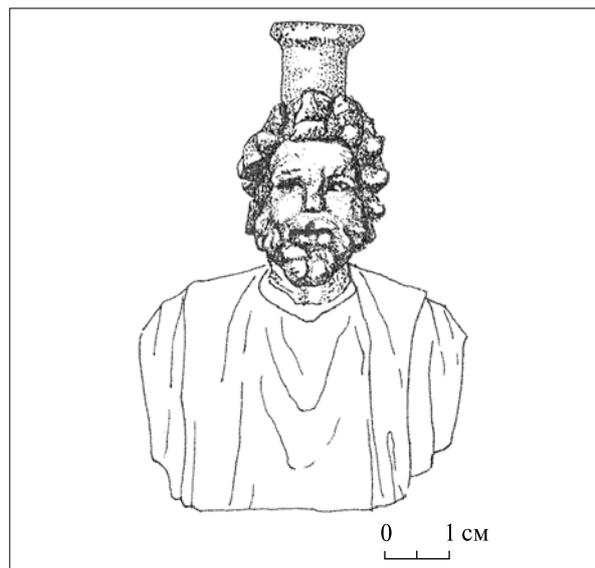

Рис. 6. Реконструкція скульптурного зображення бога Сарапіса

ства мали у ольвіополітів всеоб'ємне, космогонічне значення, яких вони ототожнювали з багатоаспектними Зевсом, Геліосом, Плутоном.

Найменш відомими є бронзові скульптури Сараписа. Нам вдалося зібрати 5 таких скульптур, випадково знайдених на території південної Європи, зокрема Фракії, Мезії, Італії.

Найближчою аналогією нашої знахідки за іконографією, рисами обличчя, зачіскою, калафом на голові є базальтова фігурка, виявлена у Римі, на віллі Альбані (Мифы народов мира... с. 427). Проте точної аналогії Сарапису з Волині знайти не вдалося. Можливо, фігурка походить із римських наддунайських провінцій або території Імперії, з якими у готів Волині були, очевидно, торгові й воєнні контакти. Лише це може слугувати поясненням того, як потрапила на віддалену від цивілізаційних центрів землю Волині ця унікальна річ.

Багаторічні дослідження пам'ятки на Хрінницькому водоймищі дають нам підстави припустити, що це було не родове поселення однієї чи кількох родин готів, а великий міжобщинний торгово-ремісничий центр цієї людності, який існував на березі Стиру протягом III—IV ст. н. е. За кількістю римських імпортованих різноманітних фібул, гребенів, виявлених у культурних нашаруваннях виробничих приміщень, приміщень-складів, цю пам'ятку можна сміливо визначати як найбільшу з-поміж відкритих до сьогодні на території України. За етнографічними аналогіями можна припустити, що сюди зручним шляхом по Стиру, через Подністров'я і Подніпров'я з Подунав'я, а через Повіслення і Прип'ять — з Прибалтики проникали купецькі експедиції з відповідним товаром (срібло, мідні та срібні монети, залізо та вироби з нього, скло, прикраси, вино тощо). Натомість із навколишніх регіонів у цей центр зво-

зилися місцеві товари сільськогосподарського виробництва (зерно, хутра, мед, віск, дьоготь, вироби з дерева). Ці товари могли зберігатися у спеціальних приміщеннях-складах, виявлених під час археологічних досліджень у Хрінниках. Отже, можна стверджувати, що на поселенні могли жити відносно заможні люди, купці, воїни-професіонали, які добре знали античну культуру, познайомившись із нею під час перебування на землях Імперії. Це припущення підтверджується виявленням кількох просторих дерев'яних заглиблених жител із дощаною підлогою, спеціально облаштованих опалювальних споруд і характерних знахідок: срібних та мідних монет, фрагментів купецького ланцюга, античної кераміки, скла, а також атрибутів воїнів-вершників — острог. Цілком імовірно, що одному з таких мешканців поселення і належало погруддя найвідомішого в античному світі божества Сараписа. Очевидно, фігурка бога Сараписа не була випадковим і звичайним предметом у цьому житлі, занадто розкішною і принадною вона виглядала. Припускаємо, що власник цього витвору античного мистецтва був прихильником Сараписа і поклонявся йому як своєму божеству і захисникові. Очевидно, власник будівлі, наслідуючи римлян, зробив у стіні спеціальну нішу — щось на кшталт вітваря, де і стояла фігурка божества. Знахідка бронзової фігурки античного бога на вельбарській пам'ятці Волині свідчить про тісні контакти готських общин із римською цивілізацією, які, як виявляється, охоплювали не лише зовнішню і матеріальну сторони суспільства, але й впливали на духовний розвиток готських племен України.

Віра у всеохоплюючого і всеосяжного бога, яким був Сарапис, могла стати частиною ідеологічного підґрунтя, яке сприяло переходу готів до християнського віросповідання.

Кобылина М.М. Изображения Восточных божеств в Северном Причерноморье в первых веках н. э. — М.: Наука, 1978.

Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К.: Наук. думка, 1981.

Рубинштейн Р.М. Сарапис // Мифы народов мира. — М., 1988. — Т. 2.

Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К.: Наук. думка, 1982.

Тачева-Хитова М. История на изначните култове о долине Мизия и Тракия V в. пр. н.е.—IV в. от н. е. — София, 1982.

Шугая И.Г. О греко-египетском культе в Северо-Западном Причерноморье // История античного мира. — М., 1977.

Одержано 31.01.2006

Д.Н. Козак

БОЖЕСТВО САРАПИС ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ ГОТОВ НА ВОЛЫНИ

В процессе спасательных работ на поселении вельбарской культуры в с. Хрінники Демидовского р-на Ривненской обл. выявлено жилище № 90 с уникальной находкой — бронзовой фигуркой (головой) античного божества Сараписа. Жилище представляет собой типичную для готов постройку земляночного типа размером 3,2 × 4,8 м, высота земляных стен — 1,1 м. Божество находилось возле полукруглой ниши, выбранной в северной стене.

Кроме фигурки Сараписа, в жилище выявлено большое количество лепной (395 фрагментов) и гончарной (27 фрагментов) керамики, обломков амфор, часть сосуда типа «terra sigillata», медную римскую монету типа «limes falsa», обломок стеклянного кубка. Все эти вещи позволили датировать жилище первой половиной III в. н. э. Конструкция дома с оригинальной нишей, выбранной для устройства алтаря божества, позволяет трактовать его как жилище-святилище.

Сарапис был одним из наиболее популярных божеств эллинистического мира. Его бронзовое изображение было привезено на Волынь, очевидно, купцом или воином из наддунайских римских провинций, поклонявшимся этому божеству. находка свидетельствует о тесных контактах готских общин с римским миром, который влиял и на их духовное развитие. Вера во всеохватывающего и всеобъемлющего бога Сараписа могла стать частью идеологического фундамента, на котором осуществлялась христианизация готов на территории Украины.

D.N. Kozak

THE DEITY SARAPIS FROM THE SETTLEMENT OF GOTHS IN VOLYN REGION

During the rescue excavations on the Velbarska culture settlement in the village of Khrinnyky in Demydivka region of Rivne oblast the dwelling № 90 was revealed with the unique find – a bronze figurine (a head) of the Ancient deity Sarapis. The dwelling is a typical Gothic building of dugout type with the dimensions 3,2/4,8 m and the height of the earthen walls 1,1 m. The deity situated near the semicircle niche made in the northern wall.

Besides the figurine of Sarapis there were found a great amount of hand-made (395 fragments) and earthenware (27 fragments) ceramics, fragments of amphorae, part of the vessel of Terra Sigillata type, a copper Roman coin of Limes Falsa type, and a fragment of a glass bowl. All of these finds enabled to date the dwelling back to the second half of the 3rd c. AD. The structure of the building with the unusual niche made to set the altar for the deity makes it possible to view it as a dwelling and sanctuary. Sarapis was one of the most popular deities of the Hellenic world. The bronze depiction was brought to the Volyn Region apparently by a merchantman or a military man from the Danube Roman provinces where this deity was worshipped. The find testifies the close relations of communities of Goths with the Roman world which influenced their spiritual development. The belief in all-embracing god Sarapis could have become a part of ideological basis on which the Christianization of Goths in Ukraine was provided.

В.В. Приймак

ДОСЛІДЖЕННЯ РОМЕНСЬКО-ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК НА ШЛЯХУ ІЗ ЧЕРНІГОВА У ТМУТОРОКАНЬ

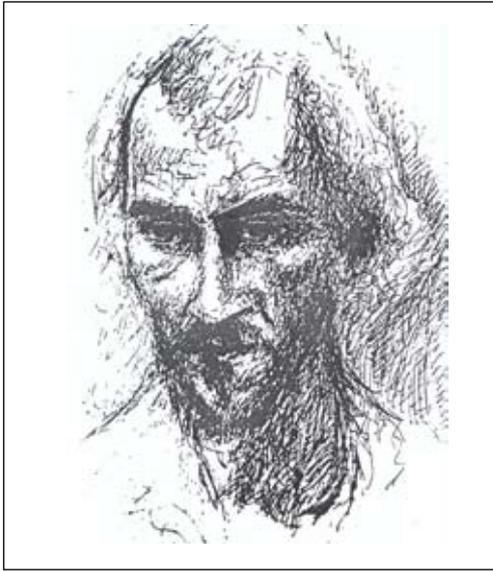
Опубліковано результати багаторічних польових досліджень населених пунктів на шляху із Чернігова у Тмуторакань (шевченківського, зеленогайського, шпилевського, заріченського археологічного комплексів).

Вивчення торгових шляхів Русі, розпочате понад століття тому із знаменитого маршруту «із варяг у греки», привертало увагу найавторитетніших археологів, нумізматів, мистецтвознавців, істориків. У концентрованому вигляді дослідження із окресленої проблематики Київської Русі на початку ХХ ст. підсумував В.Й. Ключевський у концепції зовнішньої торгівлі як рушійної сили формування давньоруських міст. Сучасний дослідник міст Північного Заходу Русі Є.М. Носов вважає, що саме на поглядах представників ліберальної історіографії початку ХХ ст., насамперед В.Й. Ключевського, має ґрунтуватися сучасна концепція історії Русі (Носов 1999, 60).

Під час досліджень розроблено методичні прийоми, зокрема картографування монетних скарбів, предметів експорту та імпорту, обстеження місцевості для реконструкції шляхів, враховано топоніміку та свідчення писемних джерел. Саме таким чином вивчався шлях із Булгара у Київ, підсумки чого підведено у низці спеціальних видань (Путь из Булгара в Киев 1992; Моця, Халиков 1997) та окремих публікаціях.

Одним із головних населених пунктів на зазначеному шляху був Зеленогайський археологічний комплекс, стаціонарні дослідження якого розпочав у 1929 р. М.О. Макаренко. матеріалів про цю пам'ятку немає у працях Д.Я. Самоквасова, звітах та публікаціях В.Г. Ляскоронського, К.П. Сосновського, О.С. Федоровського, М.Я. Ру-

© В.В. ПРИЙМАК, 2006

П.М. Покас (1957–1997). Художник В. Ратнер. Початок 1990-х рр.

В.А. Парня (1957–1985). Художник К. Мозгова (за фотографією 1980-х рр.)

динського, які здійснювали дослідження поблизу Сум та на території міста, отже залишається лише припускати, що у поле зору археології Зелений Гай потрапив завдяки створенню археологічної карти Українина чолі з М.Ф. Біляшівського (Баран, Абашина 2004, с. 3). У Сумах ці роботи здійснював директор окружного художньо-історичного музею Н.Х. Онацький. На відміну від Лубен, Ромнів, Полтави, не кажучи вже про університетські центри, у Н.Х. Онацького у Сумах попередників практично не було. Про це свідчать аморфні описи пам'яток міста та околиць, які, швидше, вносять плутанину, аніж допомагають сучасним дослідникам під час створення археологічних карт Сум і прилеглої території. Така ситуація цілком відповідає характеристиці інтелігенції Сум, наведеної О. Купріним

у автобіографічному оповіданні «Як я був актором» (до речі, окремі краєзнавці заперечують, що у цьому творі описано саме Сум). Очевидно, самовіддане українство Н.Х. Онацького було чи не найголовнішою причиною його довгого цькування у Сумах та вимушеного переїзду до Полтави, де чекісти охарактеризували відомого художника і археолога та етнографа як українського фашиста (Граб 1992, с. 89—93).

Для порівняння слід назвати Глухів, Путивль, Охтирку, де епізодично працювали М.Ф. Біляшівський, І.С. Абрамов, М.Я. Рудинський, Я.М. Морачевський. Тут, як і довкола Сум за Н.Х. Онацького, велися археологічні розвідки, здійснювалися розкопки і навіть визначалися археологічні культури, зокрема, мар'янівська (Буйнов 2001, с. 15; Приймак 2003, с. 43—44). Практично всі місцеві археологи були пов'язані із М.О. Макаренком, а після війни з М.Я. Рудинським, який повернувся із заслання до Києва. Про це свідчить і участь М.М. Семенчика у дослідженнях Пожарної Балки. Слід зауважити, що на праці М.О. Макаренка посилалися як у довоєнних (Іванцов 2003, с. 27, 133, 153, 191—193), так і повоенних публікаціях (Ляпушкин 1947, 121—136; Третьяков 1948, с. 139; Березовець 1952, с. 118), а тому твердження про вилучення імені цього дослідника із науки не стосується археології.

Репресії, яких зазнала українська наука у 1930-х р., призвели до півстолітнього забуття Зеленогайського археологічного комплексу. Інколи, приблизно раз на 10—15 років, його відвідували археологи, але стаціонарні дослідження не проводили. У 1983 р. за ініціативою наукового співробітника Сумського краєзнавчого музею В.А. Парні (1957 — 1985) дослідження комплексу відновились під керівництвом О.П. Моці та О.В. Сухобокова. Значною мірою цьому сприяло уявлення про курганний некрополь, яке ґрунтувалося на створеній О.С. Колтаковим, С.С. Сухаревим, Є.М. Фулеровим та іншими карті спортивного орієнтування, на якій у цілому правильно було зафіксовано межі та склад могильника.

З 1990 р. під керівництвом О.П. Моці розпочалися цілеспрямовані дослідження пам'ятки, насамперед некрополя, за участю М.М. Ієвлева, П.М. Покаса, О.І. Стародуба, Л.І. Іванченка, Г.В. Гідора та автора. Активну участь у роботі експедиції у різні роки брали краєзнавці Б.Ф. Радько, О.В. Іваноа та ін. Брак коштів призвів до зменшення масштабів досліджень, які з 1994 р. здійснюються під керівництвом автора.

За останні роки було отримано свідчення перебування у Зеленому Гаї вихідців із Волзької Булгарії, Північно-Східної Русі, степових районів та Правобережжя Дніпра. Якщо більшість виявлених артефактів знаходили аналогії переважно у межах Русі, що пояснюється існуванням шляху

Булгар—Київ, то знахідки багатих комплектів золотоскляного намиста, виробництво якого пов'язують із візантійськими провінціями у Саркелі та інших пунктах на кордоні зі степом, діагностували наявність зв'язку іншому напрямі — у бік Тмуторокані. У Волзькій Булгарії намисто такого типу було мало поширеним. Отже, висновок О.Й. Прицака щодо важливості Тмуторокані як торгового порту для Чернігова знайшов матеріальне підтвердження. Із виявленням у 1997—2003 рр. камерних поховань у складі некрополя Зеленого Гаю (Осадчий, Покас, Приймак 2002, с. 94—98; Приймак, Осадчий 2004, с. 265—266) стало зрозуміло, що датований межею X—XI ст. Шпилівський скарб, який має характерні риси дружинної субкультури (бляшки, подібні до вилитих у київських формочках, браслети, близькі до виробів із найпізніших скарбів Бірки) (Приймак 1998, с. 130—131; Приймак 1999, с. 37), також відображає південний напрям зв'язків Зеленого Гаю. Відкриття у Городному, розташованому між Донецьким городищем і населеними пунктами на Ворсклі, литих гудзиків (Колода 2003, с. 129—131, подібних до виробів із курганів Шестовиці, а також однотипних речей у Зарічному (Приймак, Осадчий, Берест 2003, с. 231—232) є додатковими аргументами на користь існування торгового шляху від Зеленого Гаю у бік Саркела – Білої Вежі. Відкриття у Зарічному поховань, подібних до саркельських, дає змогу віднести їх, як і поховання із Березанки, Журавного, Городного, Кам'яного, до спадщини салтівської культури. Звичайно, ця тема має стати предметом окремого дослідження.

Виявлення під час розкопок О.С. Федоровського та Б.А. Шрамка великої кількості (близько 200) господарських ям на Донецькому городищі (Шрамко 1962, с. 338), а також на Ніцахському археологічному комплексі (розкопки О.В. Сухобокова) і на посадах Заріченського археологічного комплексу та Лтави (розкопки автора та О.Б. Су-пруненка) дають підстави вбачати у цьому певну закономірність. Пояснення знаходимо в етно-графічній літературі. Перевезення товарів між Волзькою Булгарією і Руссю, на думку А.Х. Халікова, здійснювалося на верблюдах. Каравани верблюдів із Монголії у Китай та Росію у XIX — на початку XX ст. долали відстані в 1500—1900 км. Шлях Київ—Булгар, за даними А.Х. Халікова, становив 1500—1600 км. Як правило, монгольські каравани групувалися по 3—6 із 300—600, інколи і 1000 верблюдів, кожен із яких віз 220—240 кг вантажу. Зважаючи на те, що на кожного вантажника припадало по 15 верблюдів, отримуємо кількість лише цієї категорії людей — від 20 до 70 осіб. Щотижня каравани зупинялися для відпочинку на дві доби (А.Х. Халіков вважає, що через кожні 2—3 дні шляху один день відводився на дньовку). Взимку швидкість мон-

гольського каравану становила 30—35 км на день, а влітку — 35—40 км, тобто близько 5 км на годину. А.Х. Халіков для шляху Булгар — Київ визначає денний маршрут у 38—40 км (Халіков 1992, с. 14). Монгольські каравани пересувалися вночі, щоб уникнути небезпеки нападу під час зупинок (Ширендыб 1990, с. 111—115). Крім караванів, через Зелений Гай проходили і валки возів, що зафіксовано у писемних джерелах стосовно маршруту Київ—Курськ (Житие Феодосия Печерского 1978, с. 317). Згідно із реконструкцією шляху, він пролягав через Зелений Гай, а тому перебування тут Феодосія Печерського є досить імовірним.

У польовому сезоні 2004 р. у одному із шурфів (№ 3), закладених між курганами на ділянці досліджень некрополя Зеленого Гаю 1994—2003 рр., було виявлено сліди ґрунтової дороги (рис. 1,) у вигляді канавок завширшки 0,1—0,2 м, завглибшки 0,03—0,15 м. У одному випадку відстань між коліями становила 1 м, між якими посередині простежувалися лінзи темного ґрунту неправильних обрисів, діаметром близько 0,4—0,6 м, потужністю 0,02—0,1 м. Це вибоїни від копит коня. За лінгвістичними даними, у Лівобережному Поліссі використовували однокінну запряжку (як у зазначеному випадку), тоді як на інших поліських територіях — парокінну (Куриленко 2001, с. 73). У шурфі № 1 було розчищено дві колії, а також вибоїну між ними, засипану глиною і насичену керамікою. Параметри колій близькі до виявлених у шурфі № 1, відстань між ними — 0,5 м, тобто, вони належали або паралельним, або протилежно спрямованим напрямкам руху по цій дорозі.

Кераміка із засипки вибоїни (рис. 2) належить до ліпної та ранньогончарної роменської і гончарної давньоруської, яка датується кінцем X — початком XII ст. За своїм складом посуд із манжето-подібними вінчиками нагадує керамічний комплекс приміщення № 4 літописного Юр'єва (Орлов, Моця, Покас 1985, с. 38). Оскільки підсип-

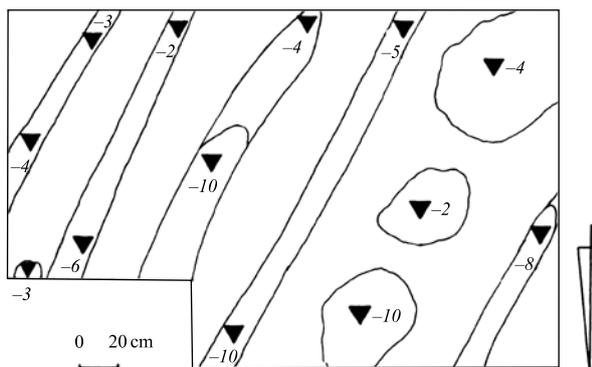

Рис. 1. Сліди дороги між курганами Зеленогайського курганного могильника (глибини колій від рівня материка)

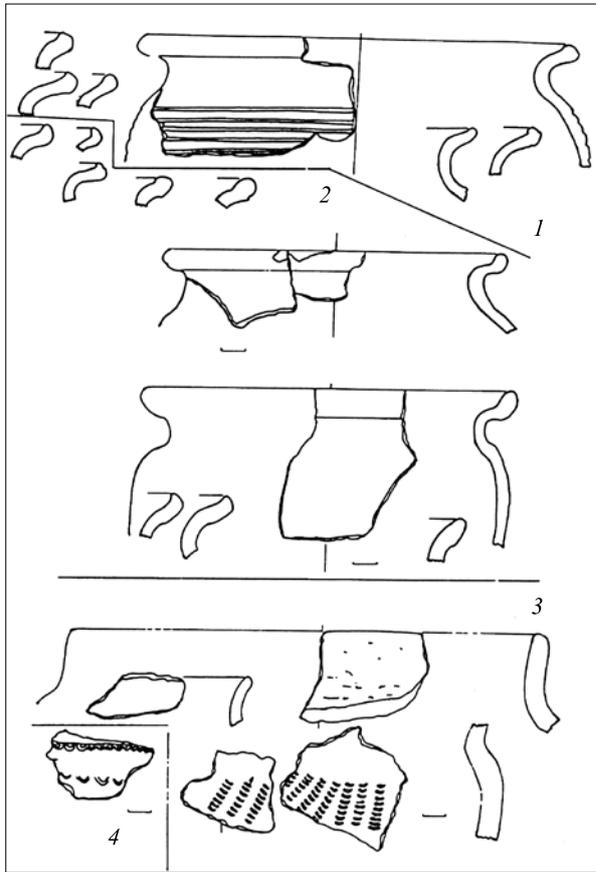

Рис. 2. Керамічний комплекс (посуд) із засипки дороги між курганами Зеленогайського некрополя: 1 – XII—XIII ст.; 2 – посуд кінця X—XI ст.; 3 – роменський ліпний, 4 – роменський ранньогончарний

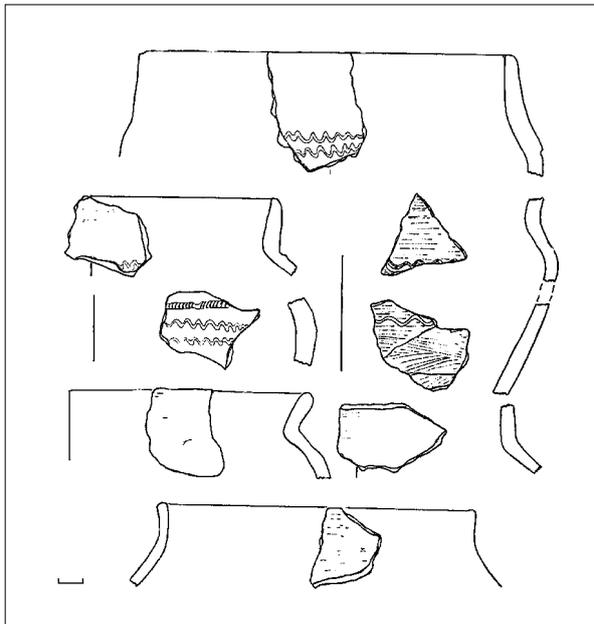

Рис. 3. Волинцевська перепалена гончарна та ліпна кераміка із тондира на могильнику Зеленогайського археологічного комплексу

ку дороги здійснювали неодноразово, то цей комплекс не можна вважати закритим. Проте, безу-

мовно, він відображає хронологію пам'ятки, адже у курганах неодноразово виявляли поховання XI ст. У цілому дані цього комплексу підтвердили зібрані раніше матеріали насипів, поховальних наборів із курганів, міжкурганного простору та окремих господарчих ям і тондира, зафіксованих під час досліджень 1992—2004 рр. У тондирі також було виявлено волинцевську кераміку (рис. 3) разом із давньоруською гончарною. На зазначеній ділянці пам'ятки зафіксовано ліпну та у дуже невеликій кількості ранньогончарну роменську (рис. 4, 5), а також давньоруську гончарну кераміку кінця X — середини XII ст. (рис. 6, 7). Тондир на могильнику мав погану збереженість порівняно із виявленими на садибі Б.Ф. Радько (рис. 8) на території с. Зелений Гай, приблизно за 2 км угору за течією Псла від комплексу.

Тондир на садибі — яма діаметром 0,45—0,65 м, заглиблена у материк на 0,25 м, стінки якої піднімалися над рівнем материка на 10 см, були викладені керамікою, обмазаною зверху шаром глини. Для датування цього тондира відсутні будь-які матеріали, крім уламків доби бронзи різних культур. Його могли спорудити для випікання хліба обслугою караванів, що засвідчує його розташування на самому краю першої надзапальної тераси поряд із великим масивом луків.

Проте неподалік першого тондира, на дорозі між курганами, було знайдено фрагменти горщика, профілювання якого високо піднятими плічками нагадує болгарську кераміку (рис. 8). Подібний горщик відомий із Тимеревського могильника і пам'яток Волзької Булгарії, зокрема кераміки підгрупи 2 групи 14, яка походить від посуду Північно-Східної Русі (підгрупа 1). Утім саме крутіші плічка відрізняють цю кераміку від давньоруської, що помітно за формами горщиків 16 групи та гібридних плоскодонних форм 19 і 20 груп, за Т.О. Хлебніковою (Дубов 1982, с. 195, 247 рис. 50, 12; Кочкін 1986, с. 111, рис. 7; Хлебникова 1988, с. 18, 22, 23, 34, 36, 44).

Отже, наявних матеріалів поки що недостатньо для однозначної оцінки походження тондира Зеленого Гаю — із Волзької Булгарії, Північно-Східної Русі (наразі це видається малоімовірним) чи степових районів, зайнятих кочовиками пів-денноруських степів. Проте може виявитись, що цей посуд відображає переорієнтацію Зеленого Гаю на шлях до Волзької Булгарії через Путивль та Глухів у Північно-Східну Русь.

Відкриття волинцевського посуду порушує питання щодо наявності на великому городищі, яке вже давно знищене, горизонту зазначеного часу (це засвідчують кургани доби бронзи — раннього залізного віку у некрополі). Це, ймовірно, якщо враховувати виявлення ранніх ма-

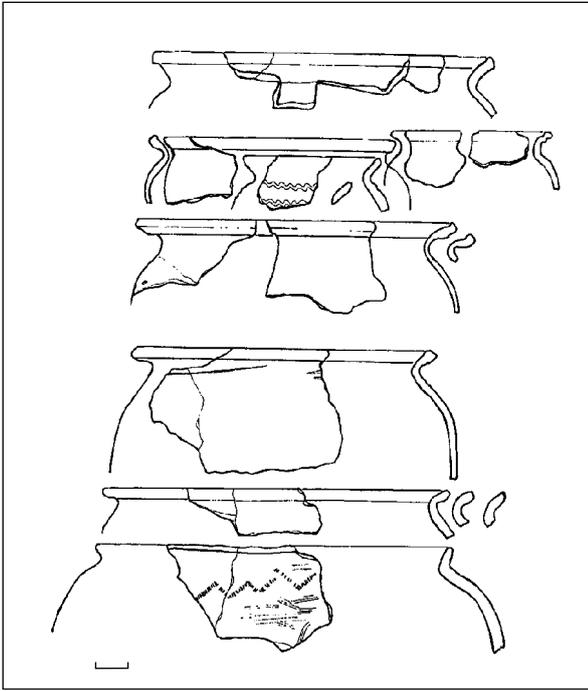

Рис. 4. Роменська ліпна і давньоруська гончарна кераміка X—XI ст. зі східної частини селища Зеленогайського археологічного комплексу

теріалів на багатьох ранніх міських центрах, зокрема, Гньоздовому і Бірці, не кажучи вже про Чернігів та Київ. Проте, з огляду на можливість проходження шляху на Могрицю й Горналь повз Битицьке городище, не можна виключати, що характерну кераміку могли взяти із розмивів урвищ останнього за 20—30 м від дороги над заболоченою заплавою правого берега Псла. Слід зауважити, що різночасовий посуд доби бронзи, вмазаний у тондир, досліджений на подвір'ї Б.Ф. Радька, міг бути зібраним на поселенні доби бронзи між селищами Микільське і Могриця, за кілька кілометрів угору за течією Псла від Битицького городища, через яке також проходить давня лісова дорога між згаданими населеними пунктами, яка, зважаючи на топографію місцевості, має збігатися із зазначеним відрізком шляху Київ—Булгар та Київ—Курськ.

Згідно із розрахунками О.П. Моці, чисельність жителів Зеленого Гаю становила близько 600 осіб (Моця, Халиков, 1997, 174). Можна припускати, що мешканці Зеленого Гаю (як і Донця, Лтави, Нічана, Зарічненського археологічного комплексу) мали забезпечувати каравани зерном самостійно або брати його із землеробської округи чи бути центрами хлібної торгівлі. Оскільки взимку у лісостепу Дніпровського Лівобережжя коні не могли здобувати траву тебенюванням (Медведєв 2004, с. 27), можна припускати або відсутність зимового сполучення між Києвом і Булгаром, Києвом і Курськом, Черніговом і Тмутороканню, або ж

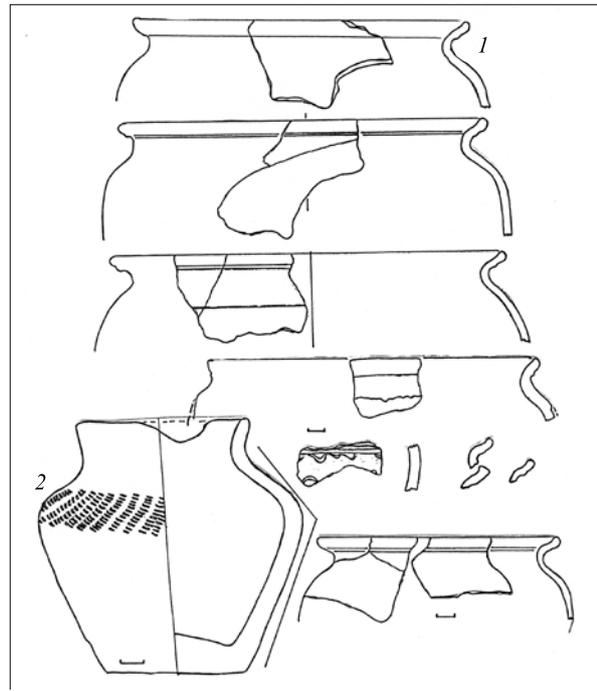

Рис. 5. Давньоруська гончарна кераміка X—XI ст.: 1 – зі східної частини селища Зеленогайського археологічного комплексу; 2 – роменський ліпний горщик із поховання кургану № 23 (розкопки П.М. Покаса)

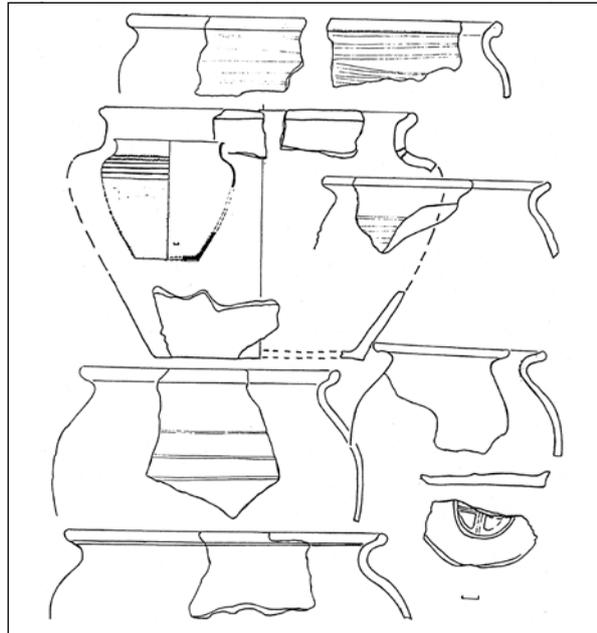

Рис. 6. Гончарна кераміка: 1 – давньоруська XI—XIII ст.; 2 – булгарські форми посуду із східної частини селища Зеленогайського археологічного комплексу; 3 – посуд із Тимерівського могильника

наявність запасів зерна, сіна, соломи тощо у місцях дньовок – манзілях. Слід мати на увазі, що жителі прикордонних поселень могли експортувати зерно у Волзьку Булгарію, печенізькі та половецькі степи і Тмуторокань. Із поселень басейну Сіверського Дінця цей маршрут міг

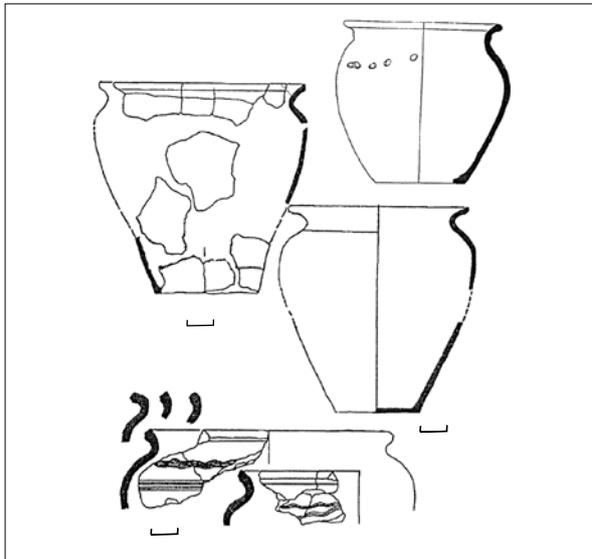

Рис. 7. Горщики XI ст. із насипів та підкурганної ями східної частини Зеленогайського некрополя і периферійної Краснянської групи

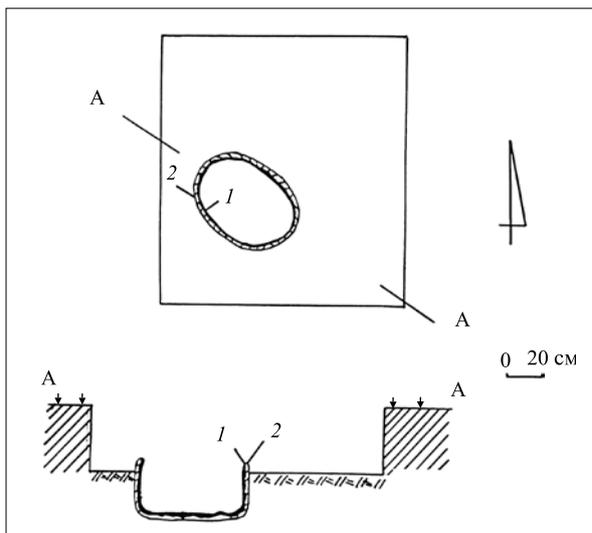

Рис. 8. Тондир із садиби Б.Ф. Радька на території с. Зелений Гай: 1 – обпалена глина; 2 – кераміка доби бронзи; 3 – материк

бути взагалі лише водним, чим, можливо, і пояснюється наявність роменських пам'яток у цьому районі та велика кількість землеробського інвентарю на них. Не виключено, що свого часу і Битицьке городище могло спеціалізуватися на експорті зерна у Хозарію. Враховуючи, що неподалік Гньоздовського комплексу на Дніпрі також відомі, але поки що погано вивчені син-хронні селища (наприклад, Івахове, у дослідженні якого автор брав участь), доцільно порушити питання якщо не про сільську округу ранніх міських центрів, які спеціалізувалися на зовнішній торгівлі, то хоча б щодо джерел надходження продовольства до цих значних населених пунктів.

Зважаючи на це, слід приділити увагу ресурсній зоні Зеленогайського археологічного комплексу. У літературі останніх років усе більшого поширення набуває погляд щодо побутування 5-кілометрової ресурсної зони навколо поселень, найактивнішим пропагандистом якого є А.П. Томашевський (Село Київської Русі 2003, с. 11). На жаль, при цьому не враховано напрацювань багатьох фахівців із античної археології, зокрема, щодо земельних володінь херсонеситів, а також працю Д.І. Багалія, А.Г. Слюсарського, В.О. Харламова стосовно пам'яток Дніпровського Лівобережжя доби пізнього середньовіччя, у яких йдеться про значно більші розміри ресурсних зон населених пунктів — близько 10–12 км. До того ж, А.П. Томашевський звинувачує істориків у тому, що їх праці «...є найбільш тривіальними, безпроблемними, абстрактними і озбавленими часо-просторових визначень та динаміки» (Село Київської Русі 2003, с. 6). Відсутність праць згаданих фахівців у списку літератури цитованої монографії дає змогу припускати, що сучасний дослідник із ними просто неознайомлений. Оскільки це питання є предметом окремого дослідження, зупинимося лише на окремих його аспектах, безпосередньо пов'язаних із Зеленим Гаєм, спираючись насамперед на класичну працю А.Г. Слюсарського. Зокрема, дослідник точно наводить розміри земельних наділів козаків та стрільців, як і інших категорій населення у період заселення Слобожанщини, що дає змогу точно визначити площу орних земель (Слюсаренко 1964, с. 65).

Аналізуючи конкретні прояви зростання старшинського землеволодіння за рахунок селянських і козацьких наділів, дослідник наводить багато фактів, цитуючи або переказуючи зміст документів, у яких наведено географічні орієнтири, зокрема гідроніми, кургани, урвища, які локалізуються на сучасних топографічних картах і переконливо свідчать про значно більші розміри земель населених пунктів, аніж обмежені 5-кілометровою зоною. У середньому козацький наділ становив близько 12 десятин (Слюсаренко 1964, с. 134, 137–138). У перерахунку на гектари, виходячи із розмірів сажня 2,1336 м (3 аршини), матимемо 13,1 га.

Спираючись на підрахунки О.П. Моці стосовно чисельності населення Зеленого Гаю, у підсумку отримаємо 150–120 сімей, які мали володіти 15,6–19,5 км² орних земель. Зважаючи на наявність північніше Зеленого Гаю великого лісового масиву, на протилежному — лівому березі Псла — піщаних земель, мало придатних для орного землеробства, а також пересічений характер місцевості, території, придатні

для полів, розташовувалися на відстані 6–8 і навіть більше кілометрів.

У цих підрахунках взято до уваги систему заселення волинцевського часу (Битиця, Велика Чернеччина, Токарі, Піщане), як і роменсько-давньоруського, ресурсну зону Сум другої половини XVII ст., а також характер знарядь Битицького городища, зокрема наральників із навареними краями та чересел (із розкопок І.І. Ляпушкіна, В.В. Приймака, С.П. Юренка та О.В. Сухобокова), які призначалися для обробки чорноземів. Слід зауважити, що розорані цілинні землі спершу давали істотно вищі результати, ніж звичайно, що давало змогу вирощувати зерно для збуту торговим караванам чи купцям із інших територій, адже запаси таких земель були практично не обмеженими.

Польові дослідження Зеленогайського, Шпилівського, Зарічненського археологічних комплексів, розташованих у межах Путивльського уділу Новгород-Сіверського князівства, а також Шевченківського на східній межі Чернігівського Задесення, завершили найбільш складний і трудомісткий етап вивчення торгового шляху Чернігів – Тмуторокань. З'ясовано хронологію пам'яток, динаміку їх розвитку, напрямки і географію зв'язків, номенклатуру предметів експорту та імпорту. Подальші роботи потребують координації зусиль із дослідниками Чернігівщини, Харківщини, Донбасу, Кубані та Криму, поглибленої камеральної обробки матеріалу. Доцільне проведення спеціалізованої конференції для осмислення та інтерпретації отриманих матеріалів і оперативного введення їх у науковий обіг.

- Баран В.Д., Абашина Н.С. Відділу слов'янської археології – 30 років // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. – К.: ІА НАНУ, 2004. – С. 3—8.
- Березовець Д.Т. Харівський скарб // Археологія. – 1952. – Т. VI. – С. 109—119.
- Буйнов Ю.В. О марьяновской линии этнокультурного развития населения Левобережной Украины и Полесья бронзового века // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы междунар. науч. конф., посвящ. 10-летию независимости Украины. – Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 2001. – С. 15—16.
- Грив В.І. Покликання служити людям (Н.Х.Онацький) // Реабілітовані історією. – К. – Полтава: Рідний край, 1992. – С. 89—93.
- Житие Феодосия Печерского // Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. – М.: Худ. лит., 1978. – С. 304—391.
- Іванцов І.О. Стародавній Київ. – К.: Фенікс, 2003. – 368 с.
- Колода В.В. Работы на средневековых памятниках в с. Городное // АБУ 2001–2002 рр. – К.: ІА НАНУ, 2003. – С. 129—131.
- Куриленко В.М. До ареалогії та стратиграфії північних (поліських) говорів. – Глухів: РВВ ГДП, 2001. – 184 с.
- Ляпушкин И.И. О датировке городищ роменско-боршевской культуры // СА. – 1947. – Т. 9. – С. 121—136.
- Медведев А.П. Исследования по археологии и истории Лесостепной Скифии. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2004. – 144 с.
- Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар – Киев: пути, связи, судьбы. – К.: ІА НАН України, 1997. – 192 с.
- Новик Т.Г. Охоронні дослідження в Єлецькому монастирі м. Чернігова у 2002 р. // АБУ 2002–2003 рр. – К.: Шлях, 2004. – С. 42—43.
- Носов Е.Н. Современные археологические данные по варяжской проблеме на фоне традиций русской историографии // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. – СПб.: ИИМК РАН, 1999. – С. 151—163.
- Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (история и археология). – К.: Наук. думка, 1985. – С. 30—62.
- Осадчий С.М., Покас П.М., Приймак В.В. Дружинні старожитності Зеленогайського курганного некрополя // АЛЛУ. – 2002. – № 11. – С. 94—98.
- Приймак В.В. Дослідження Зеленогайського та Шпилівського археологічних комплексів // АБУ 1997–1998 рр. – К.: ІА НАНУ, 1998. – С. 129—131.
- Приймак В.В. Деякі аспекти історії Дніпровського Лівобережжя X–XI ст. у світлі досліджень літописної Лтави // ПАЗ 1999 (до 1100 – ліття м.Полтави за результатами археологічних досліджень). – Полтава: Археологія, 1999. – С. 28—43.
- Приймак В.В., Поряднева В.О. Населені пункти на з Чернігова до Білої Вежі й Тмуторокані // Археологія. – 2002. – № 3. – С. 108—114.
- Приймак В.В. Крупные городища округа древнерусского Глухова // Межславянские связи и взаимодействия в Восточной Европе: история, проблемы, перспективы. Материалы межгосударственной научной конференции (Брянск, 13—14 мая 2003 г.). – Брянск: Изд-во Брянск. ун-та, 2003. – С. 43—46, 52—54.
- Приймак В.В., Осадчий С.М., Берест Ю.М. Дев'ятнадцятий сезон Сумської археологічної експедиції // АБУ 2001–2002 рр. – К.: ІА НАН України, 2003. – С. 231—232.
- Приймак В.В., Осадчий С.М. Дослідження Зеленогайського археологічного комплексу 2002 – 2003 рр. // АБУ 2002–2003 рр. – К.: Шлях, 2004. – С. 265—266.

- Путь* из Булгара в Киев. – Казань: ИЯЛИ КНЦ РАН, 1992. – 134 с.
- Третьяков П.М.* Стародавні слов'янські городища у верхній течії р. Ворскла // *Археологія*. – 1948. – Т. 1. – С. 123—139.
- Халиков А.Х.* Торговые пути Болгарии в IX – XIII вв. и их археологическое изучение (на примере пути из Булгара в Киев) // *Путь из Булгара в Киев*. – Казань: ИЯЛИ КНЦ РАН, 1992. – С. 12—22.
- Ширендыб Б.* Из жизни аянчинов // *СЭ*. – 1990. — № 2. – С. 111—115.
- Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. – Харьков: Изд-во Харк. ун-та, 1962. – 404 с.

Одержано 25.03.2005

В.В. Прымак

ИССЛЕДОВАНИЕ РОМЕНСКО-ДРЕВНЕРУССКИХ ПАМЯТНИКОВ НА ПУТИ ИЗ ЧЕРНИГОВА В ТМУТАРАКАНЬ

В статье подводятся итоги многолетних полевых исследований населенных пунктов на пути из Чернигова в Тмутаракань: Шевченковского, Зеленогайского, Шпилевского, Заречненского археологических комплексов. Публикуются наиболее интересные материалы исследований зеленогайского комплекса в 2004 г. Аргументируется усиленное развитие зернового хозяйства в населенных пунктах на международных путях, обусловленное потребностями обеспечения караванов и возможностью экспорта зерна. Время наибольшей интенсивности функционирования пути Чернигов — Тмутаракань приходится на XI–XII вв.

V.V. Prymak

THE STUDY OF ROMNY-ANCIENT RUS MONUMENTS ON THE PATH LEADING FROM CHERNIHIV TO TMUTARAKAN

The article sums up multi-year field research of settlements located on the path leading from Chernihiv to Tmutarakan: Shevchenkivskyj Zelenohaiskyj, Shpilevskyj, Zarechnenskyj archaeological complexes. The most interesting materials from the Zelenohaiskyj complex studied in 2004 are published here. Arguments are advanced in favor of intensive development of grain farming in settlements located on international routes, what resulted from the necessity to provide the supplies for the caravans and the possibility of grain export. The Chernihiv - Tmutarakan route was most intensively used in the XI – XII cc.

С.А. Горбаненко

ЗЕМЛЕРОБСТВО СЛОВ'ЯН ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ I тис. н. е.

У статті проаналізовано варіанти використання різних типів залізних деталей землеробських знарядь залежно від типів ґрунтів, наявних у потенційних ресурсних зонах пам'яток

У науковій літературі щодо обробітку ґрунту різними видами знарядь існують дві загалом взаємодоповнювальні думки. Їх суть зводиться до того, що використання певних землеробських знарядь, представлених в археологічному матеріалі наконечниками та череслами, залежало від особливостей ґрунтів: ділянки лісової і лісостепової зон або легкі та важкі типи ґрунтів (див., напр.: Довженок 1961, с. 57—69; Чернецов 1972; Сухобоков 1975, 89—91; Седов 1982, с. 236, 237; Село... 2003, с. 64, 66 та ін.). Також побутує думка, що на заплавах могли орати дерев'яними ралами, не укріпленими залізними наконечниками. Останнє твердження не піддається верифікації археологічним матеріалом і розглядатиметься лише у загальному контексті.

Зазначене питання розглянуто на прикладі матеріалів останньої чверті I тис. н. е. Лівобережжя Дніпра. На цій території нині відомо 6 пам'яток зі знахідками частин орних знарядь, для яких за спрощеною типологією ґрунтів визначено потенційну ресурсну зону. Це Битиця-I (волинцевський комплекс), Волинцеве (волинцевсько-роменсько-давньоруський комплекс), Новотроїцьке, Водяне, Мохнач (роменські комплекси), Глухів (роменсько-давньоруський комплекс).

Подібні за сучасною номенклатурою ґрунти об'єднано в чотири типи (Горбаненко 2004, рис. 2):

- сформовані під лісовою рослинністю;
- чорноземи;
- на формування та родючість яких постійно впливає близьке розміщення вологої місцевості;
- не придатні для землеробства

На той час на території розселення слов'ян та їх сусідів були поширені вузько- та широколопатеві наральники, тому немає сумніву, що жителі різних пам'яток використовували саме ті наконечники, що підходили для них (для різних типів ґрунтів) якнайкраще.

Відомі нині зі слов'янських пам'яток деталі землеробських знарядь — наральники та чересла — можна пов'язувати з такими формами (рис. 1):

1 — прямогрядильні рала з ральником, не укріпленим залізним наконечником і поставленим під кутом близько 45°;

2 — кривоградильні рала з ральником, не укріпленим залізним наконечником і поставленим горизонтально до землі;

3 — прямогрядильні рала з ральником, укріпленим залізним вузьколопатеvim наконечником і поставленим під кутом близько 45°;

4 — кривоградильні рала з ральником, укріпленим залізним широколопатеvim наконечником і поставленим горизонтально до землі;

5 — знаряддя плужного типу — кривоградильні рала з ральником, укріпленим залізним широколопатеvim наконечником і поставленим горизонтально до землі, череслом та відвальною дошкою.

Зауважимо, що значні розміри пам'яток, численність житлових споруд на них та велика відстань між синхронними пам'ятками Лівобережжя Дніпра останньої чверті I тис. н. е. засвідчують зростання посівних площ у межах потенційної ресурсної зони. Як приклад слід навести результати досліджень 4 розкопаних широкими площами поселень волинцевсько-роменської культури. Так, в ур. Стан поблизу с. Волинцеве виявлено 46 жител (Юренко 1984, с. 34); на городищі Битиця-I археологічними дослідженнями зафіксовано 48 житлових приміщень (із 62), а візуально та із застосуванням методів електромагнітного резонансу — ще 107 заглиблених споруд (Сухобоков 1999, с. 25—26); на Опішнянському городищі відомо 23 житла (Сухобоков, Юренко 1995); лише на території городища Новотроїцьке виявлено 50 напівземлянок (Ляпушкин 1958), а частину комплексу за межами городища досі не досліджено. Такі спостереження підтверджуються і матеріалами з пам'яток Правобережжя Дніпра. Так, до горизонту VIII—X ст. городища Монастирьок на

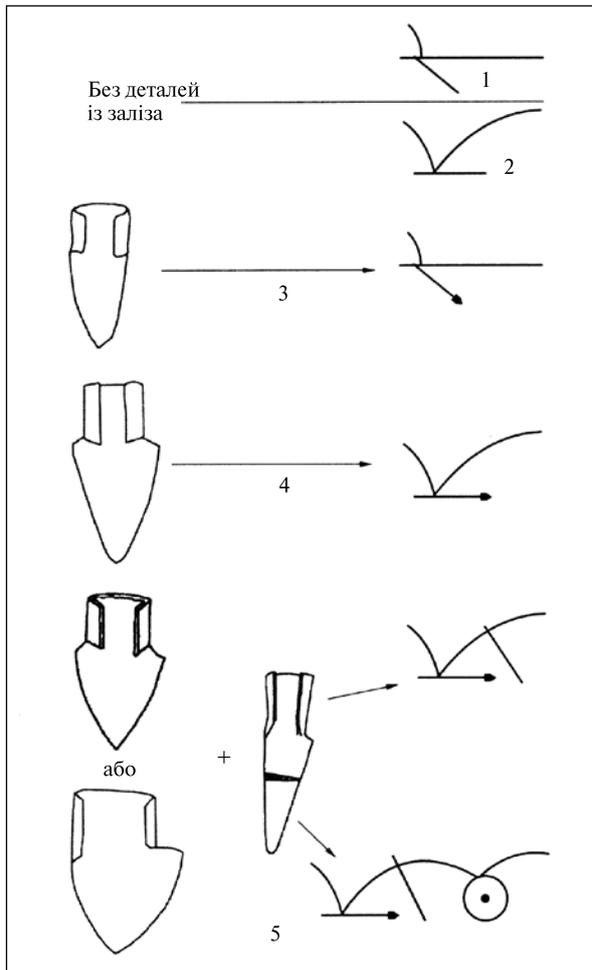

Рис. 1. Імовірна схема взаємозв'язку залізних деталей і знаряддя для обробітку ґрунту

середньому Дніпрі належить 24 житла (Максимов, Петрашенко, 1988, рис. 65).

Тривалість поселень відображає також час використання освоєних полів. Це побіжно вказує на інтенсифікацію землеробства — впровадження відновлювальних форм господарювання (сівозміну, дво-, трипілля, внесення добрив).

Для доведення використання різних типів наральників залежно від типів ґрунтів розглянемо два приклади. На давньоруській пам'ятці Автунічі, що розміщується виключно на ґрунтах, сформованих під лісовою рослинністю, знайдено лише вузьколопатеві наральники та їх деталі. Крім того, під час шурфування неподалік поселення виявлено вуглики, а також сліди від орних знарядь у материку, що, на думку дослідників пам'ятки, доводить застосування підсічно-вогневої системи землекористування (Моця, Томашевський 1997, с. 31, 34).

У науковій літературі давно відзначено, що вузьколопатеві наральники найбільше зафіксовано в лісовій місцевості (див., напр.: Чернецов 1972, с. 147). Тут слід додати, що такі наконечники використовували на ралах із гряділем під кутом приблизно 45°, щоб було зручно переставляти знаряддя, яке чіплялося за коріння.

На пам'ятках Битиця-I і Новотроїцьке знайдено лише широколопатеві наральники типу I В 2 (3 і 2 відповідно) та чересла (Ляпушкин 1958, с. 16, 145; 1958а, с. 72; Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989, с. 92; Сухобоков, Горбаненко 2001, с. 37, рис. 2; 3). Зважаючи на те, що

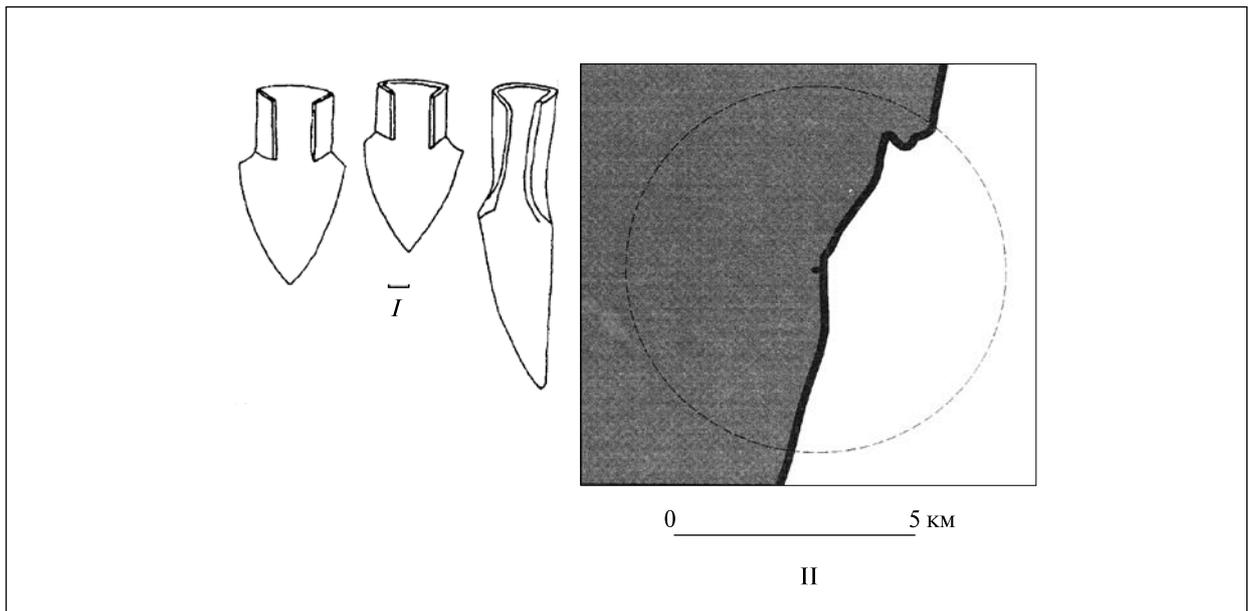

Рис. 2. Городище Битиця-I: I — залізні деталі знарядь для обробітку ґрунту; II — потенційна ресурсна зона пам'яток: а — волинцевський комплекс; б — роменський комплекс; 1 — ґрунти, сформовані під лісовою рослинністю; 2 — чорноземи; 3 — ґрунти, на родючість яких впливає близьке розміщення вологої місцевості; 4 — ґрунти, не придатні для землеробства

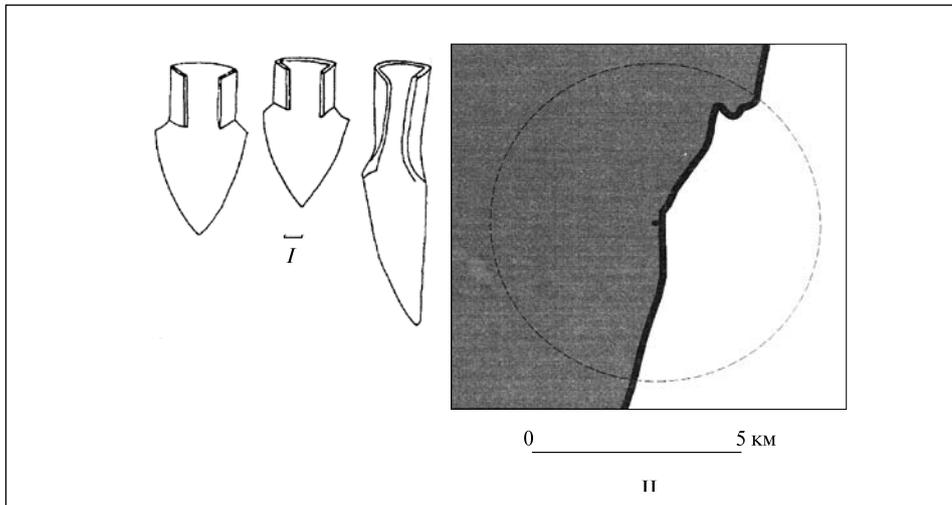

Рис. 3. Городище Новотроїцьке: I — залізні деталі знарядь для обробітку ґрунту; II — потенційна ресурсна зона пам'ятки. Решту умовних позначень див. на рис. 2

пам'ятки розташовані на чорноземах, доходимо висновку: орні знаряддя типів 4, 5 (див. рис. 1, 4, 5) використовували виключно на чорноземах (рис. 2; 3), тобто на важких ґрунтах, де лісової рослинності немає або її давно було зведено і коріння в землі не залишилося.

На городищі Водяне знайдено 2 наральники типу ІВ2 та чересло. Пам'ятка розташована на межі трьох типів ґрунтів: заплавних (до 20%), чорноземів (близько 30%), ґрунтів, сформованих під лісовою рослинністю (приблизно 50%) (рис. 4). На заплавних землях могли застосовувати землеробські знаряддя типів 1, 2 (див. рис. 1, 1, 2). Знайдені ж деталі орних знарядь типу 5 (див. рис. 1, 5) свідчать про обробку земель без лісової рослинності, що добре узгоджується з думкою Ю.Г. Чендева про початкове освоєння цієї території ще за скіфських часів (Колода, Горбаненко 2004). Отже, можемо стверджувати, що жителі городища Водяне розорювали чорноземи та ділянки, що раніше

знаходилися під лісом, зведеним ще до слов'янського заселення або на його початковому етапі.

На Мохначанському городищі виявлено леміш і 2 чересла (рис. 5, 1) (Колода 2000, рис. 1, 1). Ця місцевість характеризується сформованими під лісовою рослинністю (до 80%) і заплавними (до 20%) ґрунтами. Оскільки на заплавних ґрунтах можна було використовувати орні знаряддя, не укріплені залізними наконечниками (див. рис. 1, 1, 2), то наявність деталей знарядь плужного типу вказує на те, що його застосовували на полях, давно звільнених від лісу. Не виключено, що вузькоколопатеві наральники просто не були знайдені. Якщо їх взагалі не використовували, можна стверджувати, що раніше освоєні ґрунти і, можливо, заплави задовольняли потреби мешканців Мохначанського городища у землеробській продукції.

У Глухові знайдено 2 наральники типу ІВ2 та втульчате чересло (рис. 5, 2) (Приймак 1990, с. 70).

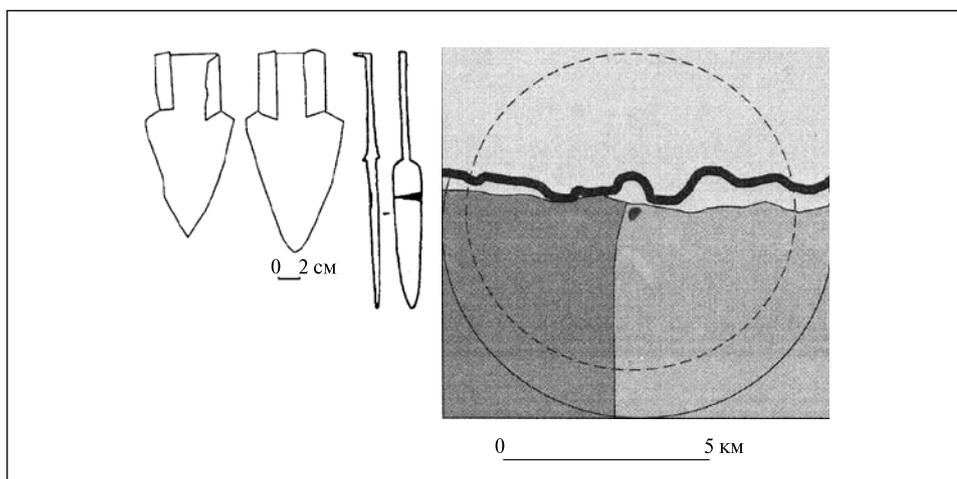

Рис. 4. Городище Водяне: I — залізні деталі знарядь для обробітку ґрунту; II — потенційна ресурсна зона пам'ятки. Решту умовних позначень див. на рис. 2

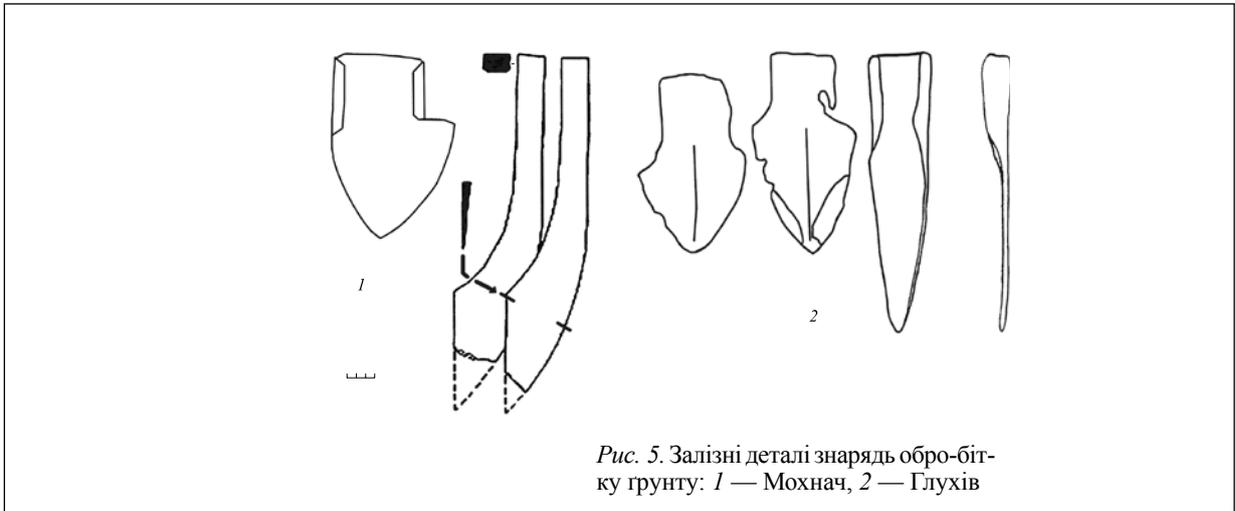

Рис. 5. Залізні деталі знарядь обробки ґрунту: 1 — Мохнач, 2 — Глухів

Потенційна ресурсна зона пам'ятки охоплює ґрунти, сформовані під лісовою рослинністю; частина близьких до пам'яток ґрунтів (близько 10 %) знаходилася в заплаві. Отже, як і в попередньому випадку, виявляється, що ділянок, на яких ліс було зведено доволі давно, та, можливо, заплави цілком вистачало для вирощування зернових культур.

Таким чином, наведені приклади засвідчують значну варіабельність ведення землеробства залежно від навколишнього середовища. Порівнюючи аналіз ґрунтів потенційної ресурсної зони пам'ятки та знайдені на ній залізні наконечники землеробських знарядь, ми можемо конкретизувати висновки про особливості землеробства у кожному окремому випадку, що має обидва оцінні критерії. З огляду на це найцікавішим для аналізу видається комплекс пам'яток поблизу с. Волинцеве.

Досліджувані пам'ятки знаходяться в Сумській обл. на р. Горн (притока р. Сейм) за 1,5 км на південний схід від села, на невисоких мисах, що глибоко врізаються в заплаву річки. Матеріали представлено волинцевськими (ур. Стан), роменськими та давньоруськими (ур. Курган) старожитностями. Пам'ятки розташовані на відстані 1,5 км одна від одної (рис. 6) і належать до двох періодів існування однієї культури, що дає усі підстави стверджувати їх культурну спорідненість. Можливо, у результаті якихось змін у суспільному житті (зовнішня загроза тощо) населення селища в ур. Стан переселилося на придатнішу для захисту ділянку і заснувало городище в ур. Курган. У такий спосіб жителі позбавилися ймовірної загрози і фактично залишилися в освоєній за попередній період потенційній ресурсній зоні. Отже, комплекс пам'яток поблизу с. Волинцеве з погляду ведення сільського господарства можна розглядати як одне ціле.

Природні складові. До природних складових належать клімат, рельєф місцевості, ґрунти.

Впродовж останньої чверті I тис. н. е. клімат не зазнавав суттєвих змін. Лише на початку II тис. н. е. настав період кліматичного оптимуму (Безусько, Климанов 1987, с. 54—58). Отже, незначними коливаннями клімату можна знехтувати і вважати його сталим. Рельєф місцевості навколо пам'яток визначається похило-підвищеною хвилястою рівниною, характеризується загальною рівнинністю, еродованістю території і вододільними плато. Наявні типи рельєфи (вододільні плато, положисті схили річок, низини біля річок (заплави)) дають змогу стверджувати, що всю потенційну ресурсну зону могли використовувати з сільськогосподарською метою.

Ґрунти потенційної ресурсної зони. Близько 15—20 % загальної площі цієї зони припадає на ґрунти заплави р. Горн, до 30 % становлять чорноземи і приблизно 50 % — ґрунти, сформовані під лісовою рослинністю (Горбаненко 2005). Усі ґрунти навколо зазначених пам'яток придатні для землеробства (рис. 7, 2).

На пам'ятках знайдено 4 цілі наральники та 1 фрагмент робочої деталі: наконечники представлені різноманітними формами та типами — ІА3, ІБ1, ІВ2, ІВ2 (рис. 7, 1). Зважаючи на існування чересел, виявлених на інших волинцевсько-роменських пам'ятках, можна припустити застосування цієї деталі і жителями пам'яток поблизу с. Волинцеве.

Одним знаряддям типу 3 (див. рис. 1, 3) зручно було обробляти ділянки, звільнені від лісу в результаті підсіки як форми землеробства чи заходу для розчищення посівних площ. Таким ралом також можна було користуватися на заплавах ділянках. У ресурсній зоні пам'яток наявні обидва типи ґрунтів. Проте ґрунти, на родючість яких впливає близьке розміщення вологої місцевості, обмежені з двох сторін водою та відділені від пам'яток. Отже, тут доцільніше говорити про використання рала зазначеного типу на ґрунтах, сформованих під лісовою рослинністю. На ко-

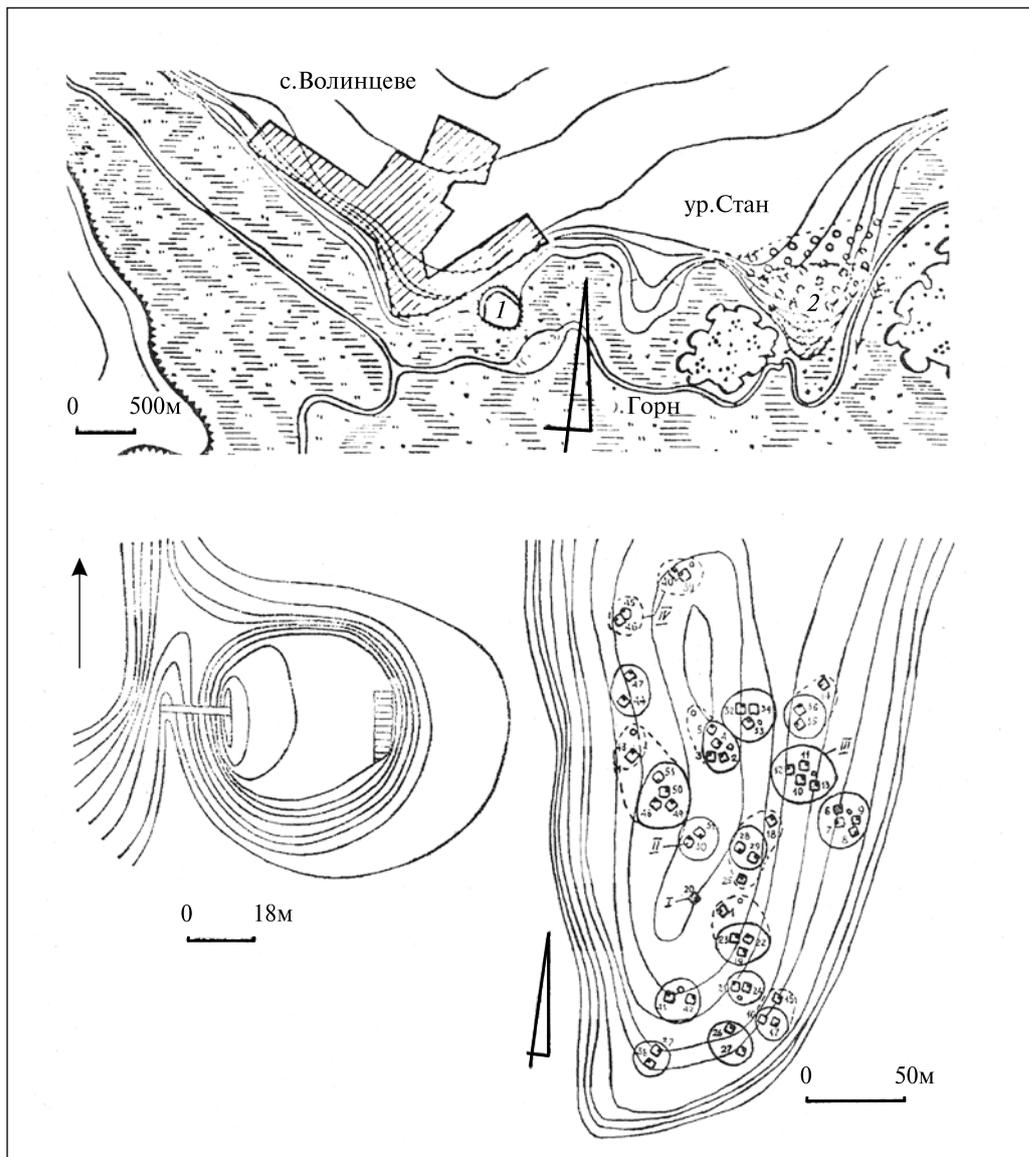

Рис. 6. Пам'ятки поблизу с. Волинцеве: а — ситуаційний план: 1 — ур. Курган (роменська пам'ятка); 2 — ур. Стан (волинцевська пам'ятка); плани пам'яток: б — роменської, в — волинцевської

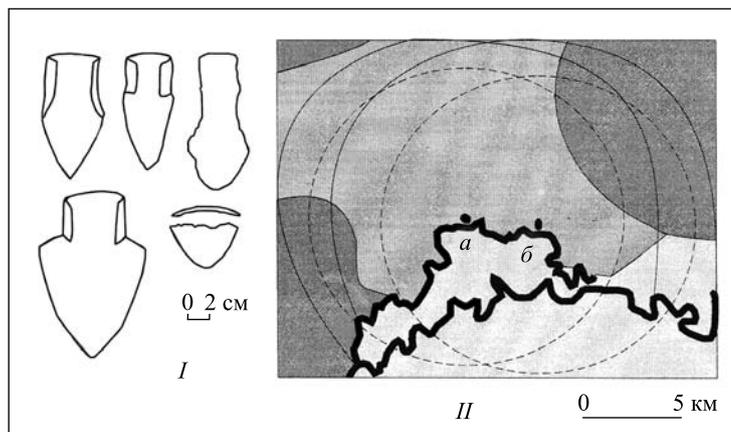
ристь такого припущення свідчить і розташування пам'яток на цьому типі ґрунтів.

Знаряддя для обробітку ґрунту типів 4, 5 (див. рис. 1, 4, 5) доцільно було використовувати на безлісних ділянках. Якщо на початковому етапі освоєння потенційної ресурсної зони до таких належали лише чорноземи на її периферії, то після звільнення від лісів до них було долучено і всі інші землі на північ від пам'яток. Таким чином, уже за роменського періоду освоєння потенційної ресурсної зони слід говорити про можливість і доцільність використання обох згаданих типів землеробських знарядь на всій прилеглої до пам'яток території. Додатковим доказом освоєння ґрунтів, сформованих під лісовою рослинністю саме у волинцевській період, є вузьколопатевий наральник, знайдений на волинцевській пам'ятці — в ур. Стан.

Висновки. Освоєння ресурсної зони пам'яток поблизу с. Волинцеве відбулося у два етапи: використання підсіки для знищення лісової рослинності й введення земель у переліг із застосуванням дво- і триплля. На ці етапи вказують знахідки вузько- та широколопатевих наральників. Підтвердженням першого етапу є загальне зменшення площі лісів наприкінці I тис. н. е. (Артюшенко, Арап, Безусько и др. 1982, с. 174—175), другого — наявність бур'янів у ПБС (Пашкевич, Горбаненко 2003), що в археологічній літературі є показником використання староорних земель (див., напр.: Коробушкина 1979, с. 96).

Цікаво порівняти пам'ятки поблизу с. Волинцеве із комплексом неподалік с. Райки давньоруського часу, яке знаходиться в зоні широколистяних лісів. Тут було знайдено (за класифікацією Ю.О. Краснова, 1978, с. 63—80; 1986, с. 16—23;

Рис. 7. Пам'ятки поблизу с. Волинцеве: I — залізні деталі знарядь для обробітку ґрунту, II — потенційна ресурсна зона пам'яток: а — ур. Курган, роменська пам'ятка; б — ур. Стан, волинцевська пам'ятка). Решту умовних позначень див. на рис. 2

1987, с. 25—71) 5 вузьколопатеких наральників типів ІА1, ІА3; 13 широколопатеких наральників типів ІВ1, ІВ1; 4 «плужні» лемехи типу ІVВ1; 2 черешкові наральники типу ЧВ1; 4 чересла з черешковим типом кріплення (Село... 2003, с. 64). Отже, очевидно, тут існували орні знаряддя типів 3, 4, 5 (див. рис. 1). За В.Й. Довженком (1961, с. 84), співіснування різнотипових залізних деталей знарядь для обробітку ґрунту можна пояснити їх послідовним застосуванням для виконання таких різних операцій, як оранка, розпушування, загортання ріллі. Сам Ю.О. Краснов пояснює подібне розмаїття інструментарію так: «Проте, на наш погляд, іншим, набагато більш адекватним, поясненням факту синхронного співіснування в одних комплексах різнотипових орних знарядь у мешканців давніх Райків є еколого-технологічна доцільність застосування функціонально різних орних знарядь у різноякісних ґрунтових і ландшафтних умовах угідь відповідної ресурсної зони» (Село... 2003, с. 64). Утім, вважаємо за можливе запропонувати іншу інтерпретацію. Оскільки поселення знаходилося у лісі, для початкового етапу освоєння потенційної ресурсної зони необхідно було застосування підсіки як превентивної форми для розчищення ділянок під переліг. На нашу думку, саме на цьому етапі широко застосовували знаряддя типу 3. Пізніше,

коли ліс було зведено, основними для обробітку ґрунту стали знаряддя типів 4, 5; знаряддя типу 3, можливо, продовжували використовувати під час подальшого розширення ділянок під посіви або як допоміжні. Отже, як і у випадку із пам'ятками поблизу с. Волинцеве, можемо запропонувати двоетапну схему освоєння потенційної ресурсної зони пам'ятки.

* * *

Вищенаведені дані засвідчують передусім доволі диференційований підхід до ведення сільського господарства. Оскільки в межах сучасної України майже вся територія була придатною для землеробства (за винятком незначних площ) і природні умови сприяли веденню сільського господарства, потреби землеробства не були визначальним фактором під час вибору місця заснування поселень. Можна зробити висновок, що давній землероб не надавав великого значення переважанню тих чи інших типів ґрунтів у навколоселищній зоні (за поодинокими винятками). Швидше, навпаки, слід говорити про те, що люди пристосовувалися до навколишнього середовища, наприклад, використовуючи різні типи наконечників на орні знаряддя. Звичайно, поступово поселенці освоювали для власних потреб землі поблизу поселень, на яких зводили необхідну кількість лісів під поля.

Артюшенко А.Т., Арап Л.Я., Безузько Л.Г. и др. Новые данные о растительности Украины в голоцене // Развитие природы территории СССР в позднем плейстоцене и голоцене. — М., 1982. — С. 173—179.

Безузько Л.Г., Климанов В.А. Клімат і рослинність рівнинної частини західної УРСР у пізньо-післяльодовиков'я // УБЖ. — 1987. — 43. — № 3. — С. 54—58.

Довженко В.Й. Землеробство давньої Русі до XIII ст. — К., 1961.

Горбаненко С.А. Сільське господарство слов'ян другої половини I тис. н. е. (за матеріалами Лівобережжя Дніпра) // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали — К., 2004. — С. 301—314.

Горбаненко С.А. Землеробство жителів городищ поблизу с. Волинцеве // Археологія, 2005. — № 1. — С. 75—81.

Колода В.В. Новые исследования Мохначанского городища // АБУ за 1998—1999 pp. — 2000. — С. 98—100.

Колода В.В., Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Водяне // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 68—77.

Коробушкина Т.Н. Земледелие на территории Белоруссии в X—XIII вв. — Минск, 1979.

- Краснов Ю.А.* Опыт построения классификации наконечников пахотных орудий // СА. — 1978. — № 4. — С. 98—114.
- Краснов Ю.А.* Пахотные орудия Волжской Болгарии // КСИА. — 1986. — № 183. — С. 16—23.
- Краснов Ю.А.* Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.
- Ляпушкин И.И.* Городище Новотроицкое // МИА. — 1958. — № 74.
- Ляпушкин И.И.* К вопросу о памятниках волынцевского типа // СА. — 1958а. — № 29. — С. 58—83.
- Максимов Е.В., Петрашук В.А.* Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре. — К., 1988.
- Моця О.П., Томашевський А.П.* Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1997. — № 1. — С. 28—42.
- Паишевич Г.О., Горбаненко С.А.* Палеоетноботанічний спектр пам'яток поблизу с. Волинцеве // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — № 2. — С. 124—127.
- Приймак В.В.* Орудия обработки почвы населения Днепропетровского Левобережья VIII—X вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 69—72.
- Седов В.В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982.
- Село Київської Русі* (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003.
- Сухобоков О.В.* Славяне Дніпровського Левобережжя (роменська культура і її предшественники) — К., 1975.
- Сухобоков О.В.* До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян // Археологія. — 1999. — № 2. — С. 25—39.
- Сухобоков О.В., Вознесенська Г.А., Приймак В.В.* Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 92—105.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П.* Опощанское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.). — Полтава, 1995.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А.* Комплекс землеробських знарядь з городища Битиця-1 // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2. — С. 36—41.
- Юренко С.П.* Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя // Археологія. — 1984. — № 45. — С. 34—46.
- Чернецов А.В.* О периодизации ранней истории восточно-славянских пахотных орудий // СА. — 1972. — № 3. — С. 135—148.

Одержано 11.10.2004

С.А. Горбаненко

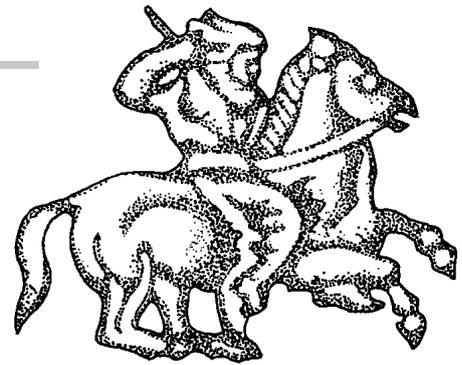
ЗЕМЛЕДЕЛИЕ СЛАВЯН ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ I тыс. н. э.

В статье проанализированы варианты использования различных типов железных деталей земледельческих орудий в зависимости от типов почв, находящихся в потенциальных ресурсных зонах памятников последней четверти I тыс. н. э. Предложена упрощенная типология почв. Результаты анализа позволяют сделать вывод об использовании узколопастных наральников на полях, недавно очищенных от лесов, а широколезвийных наральников и деталей плуга — на безлесных участках и давно культивированных землях.

S.A. Gorbanenko

ASSESSMENT OF AGRICULTURE OF SLAVS IN THE LAST QUARTER OF THE FIRST MILLENNIUM AD

The article analyses application variants of various types of iron parts of tools for tillage in relation to available types of the 1st millennium AD. Simplified typology of soils is suggested. Analysis results permit putting forward a thesis regarding utilization of the narrow-bladed tips on recently fields; wide-bladed tips; as well as the plough parts were used on woodless areas and since cultivated lands.

В.С. Тиліщак

ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНЕЛЕВО-РУСЬКОГО МОГИЛЬНИКА (1973—2000)

У статті висвітлено історію досліджень могильника в с. Чернелів-Руський під Тернополем, який у 1973—2000 рр. досліджував тернопільський археолог І.П. Герета.

Серед пам'яток черняхівської культури до найретьніше розкопаних належить і Чернелево-Руський могильник, який понад чверть століття досліджував тернопільський археолог Ігор Петрович Герета (1938—2002). На жаль, передчасна смерть дослідника призупинила вивчення пам'ятки.

Хоча пам'ятку неодноразово згадують в узагальнювальних працях, присвячених проблемам давньої історії України (Давня... 2000, с. 43, 101; Баран 1998, с. 175; Славяне... 1991, с. 138), але й досі переважну частину матеріалів могильника не систематизовано й не введено в науковий обіг. Отже, необхідно виправити цю ситуацію. У цій статті висвітлено питання історії дослідження Чернелево-Руського могильника.

Могильник розташований на північній околиці с. Чернелів-Руський Тернопільського р-ну Тернопільської обл. на території колишнього хутора Чолганщина і займає вершину пагорба на правому березі р. Гніздна, притоки р. Серет (доплив Дністра). Урочище має назву «Могилки». Слід згадати, що у науковій літературі кінця ХІХ — першої половини ХХ ст. є повідомлення про археологічні знахідки на території хутора Чолганщина. Зокрема, про давньоруський курганний могильник у цій місцевості та окремі знахідки переважно давньоруського часу згадують Б. Януш, О. Ратич та ін. (Janush 1918, s. 226—227; Ратич 1957, с. 72). Щоправда, вже у 1973 р. жодних ознак курганного могильника не спостерігалось (Герета 1973/79, с. 2).

У центральній частині пам'ятки було розташовано колгоспну бензозаправну станцію, демонтовану наприкінці 1990-х рр. (від неї залишилися лише фундаменти будівель). Західна частина могильника зайнята сільськими городами, а південно-східна — забудована (асфальтованою дорогою, сільськими садибами і спорудами тваринницької ферми). Південну окраїну пам'ятки було зруйновано ще в першій половині — середині ХХ ст. глиняним кар'єром, на час відкриття могильника вже закинута.

© В.С. ТИЛІЩАК, 2006

Дослідження могильника розпочалося наприкінці липня 1973 р. після виявлення місцевим краєзнавцем, директором Чернелево-Руської початкової школи Р.П. Закоршмяним «старовинних посудин», вигорнутих бульдозером під час будівельних робіт у садибі одного із жителів села. Про знахідку краєзнавець повідомив Тернопільський краєзнавчий музей (Герета 1973/79, с. 1).

У серпні того самого року на могильнику розпочалися рятівні розкопки експедиції музею під керівництвом І.П. Герети. Керуючись розповідями селян про порушені поховання, І.П. Герета в різних місцях урочища заклад 5 невеликих розкопів, у яких дослідив 6 поховань. У 5 випадках це були рештки трупопокладень, і лише пох. № 1 містило кальциновані кістки. Інвентар у похованнях був невиразним, за винятком могили № 1, з якої почалося дослідження могильника. На основі зазначеного поховання дослідник за результатами першого сезону досліджень могильника зробив припущення про «відкриття першого на цій території (Західне Поділля — В. Т.) могильника зарубинецької культури, який попередньо можна датувати II ст. до н. е.» (Герета 1973/79, с. 6). Інформацію про відкриття пам'ятки І.П. Герета надіслав у збірник «Археологические открытия». Щоправда, редактори видання інтерпретували могильник як пам'ятку волинської групи полів поховань (Герета 1974, с. 257; 1974/81, с. 2, примітка).

Детальніший аналіз матеріалів могильника змусив й І.П. Герету по-іншому інтерпретувати пам'ятку. Подальші дослідження довели, що пам'ятка багатощарова. У нижньому її шарі виявлено рештки трипільського поселення, представленого переважно фрагментами характерної для цієї культури кераміки. Відкриті протягом першого року досліджень поховання належать різним хронологічним періодам. Пох. № 1 віднесено до поморської культури, а пох. № 2, відкрите за 97 м на північний захід від першого, досліднику до останнього часу інтерпретувати не вдалося. І.П. Герета писав про нього, як про «невизначене, можливо, епохи бронзи» (Ге-

рета 2000/119, с. 2). Безінвентарні пох. № 3, 4, виявлені в стіні закинутого глиняного кар'єру на південному краю урочища, та пох. № 5 у південно-східній частині пам'ятки виявилися давньоруськими. Пох. № 6, розміщене на південний схід від будівлі бензозаправки, інтерпретовано як черняхівське.

У 1974 р. для детальнішого вивчення могильника І.П. Герета розширив 1, 3, 4, 5 розкопи, дослідивши 17 поховань черняхівського та давньоруського часу. Проведені роботи дали змогу уточнити планіграфію пам'ятки. З'ясувалося, що північну та центральну частини урочища займає черняхівський могильник. На південь від нього розташоване давньоруське кладовище, а на західній його межі — поморське поховання. Намагання дослідника виявити інші поморські поховання не дали результатів. Лише у 1977 р. за 70 м на схід від першого, посеред масиву поховань черняхівського могильника, було відкрито друге поморське поховання (пох. № 56) (Герета 1977/38, с. 14).

Згідно з проведеними І.П. Геретою розвідками, за 200 м на схід від могильника, на першій надзаплавній терасі правого берега р. Гніздна, розташоване черняхівське поселення (Герета 1974/81, с. 21).

У наступні роки дослідник зосередив свою увагу на дослідженні черняхівського могильника, поступово розширюючи розкоп № 5. Роботи на інших розкопах після 1974 р. практично не проводилися. Розкопки могильника приносили цікаві відкриття. Зокрема, в 1977 р. у черняхівському похованні № 55 було виявлено унікальний скарб землеробських знарядь (Герета 1977/38, с. 17). У 1985 р. досліджено яму завглибшки понад 6 м, яка, можливо, була своєрідним ритуальним центром черняхівського могильника (Герета, 1985/79-а, с. 9). Одними із найцікавіших відкриттів могильника стали досліджені в 1994 р. так звані князівські поховання (пох. № 264 і № 265) з унікальним набором інвентарю (Герета 1994/90, с. 7—16).

У середньому за один польовий сезон І.П. Герета досліджував близько 10—12 поховань. Особливо масштабними роботи на могильнику були в 1988 р., коли будівництво асфальтної дороги до сусіднього с. Жовтневе загрожувало руйнуванням частини пам'ятки. В результаті рятівних розкопок у південно-східній частині могильника було досліджено 53 поховання (Герета 1988/124, с. 2).

До 2000 р. майже всю доступну для дослідження територію урочища було розкопано, крім західної окраїни пам'ятки, зайнятої сільськими городами (Герета 2000/119, с. 2). Всього за час досліджень могильника було відкрито близько 7000 м² площі, на якій розкопано 315 поховань: 1 невизначене (пох. № 2), можливо, епохи бронзи, 2 — поморських (пох. № 1 і № 56), 288 — черняхівсь-

ких і 24 — давньоруських. Крім того, дослідник також зафіксував низку решток знищених сучасними земляними роботами поховань, не включених у перелік досліджених поховань, від яких залишилися лише окремі фрагменти кісток.

І.П. Герета під час польових досліджень досить ретельно фіксував усі деталі поховань. Особливістю методики розкопок І.П. Герети була розбивка розкопу із послідовною нумерацією квадратів і відсутністю сітки. Незважаючи на те, що деякі деталі методики розкопок Чернелево-Руського могильника з сучасного погляду не досконалі (наприклад, відсутність точної прив'язки індивідуальних знахідок у межах квадратів), це не применшує значення матеріалів пам'ятки для науки.

Інформацію про розкопки могильника І.П. Герета регулярно публікував у щорічниках «Археологические открытия». Щоправда, це були стислі інформаційні повідомлення про результати польового сезону із переліком найцікавіших знахідок (Герета 1974, с. 257—258; 1977, с. 280—281; 1978а, с. 310; 1979, с. 317—318; 1981, с. 238; 1983, с. 251; 1984, с. 250—251; 1985, с. 268; 1987, с. 319—320). Подібні, переважно оглядові, матеріали про відкриття в Чернелеві-Руському дослідник публікував і в низці інших видань (Герета 1990, с. 29—31; 1991, с. 29—31; 1993, с. 47—49).

Про результати досліджень у Чернелеві-Руському І.П. Герета доповідав на багатьох наукових конференціях, матеріали деяких із них видавались у вигляді тез (Герета 1978, с. 90; 1990, с. 56—59). Найширше матеріали черняхівського могильника дослідник представив на Міжнародній конференції, присвяченій вельбарській культурі, в Любліні 1989 р. (Герета, 1989, s. 283—313). Зокрема, серед особливостей могильника І.П. Герета виділяв майже повну відсутність трупоспалень та обрядову порушеність 95 % поховань (Герета 1989, s. 284). Також дослідник зазначив, що на могильнику близько 15 % поховань із черняхівським поховальним інвентарем містять речі вельбарського типу (Герета 1989, s. 284).

У 1990 р. І.П. Герета звернув увагу на наявність на черняхівському могильнику двох хронологічних зон: ранньої у північно-західній частині могильника, де переважають поховання північної орієнтації, та пізнішої — у південно-східній частині, де здебільшого виявлено поховання західної орієнтації. Також він наголосив на обрядовому характері порушень черняхівських могил. Дослідник вбачав етнографічну аналогію цій традиції у звичаї «перемивання кісток» (Герета 1990, с. 56—57). Ці висновки у розширеному вигляді було опубліковано в 1995 р. (Герета 1995, с. 144—163).

Значну увагу І.П. Герета приділяв «князівським похованням», відкритим у 1994 р. Різним

аспектам проблеми виділення князівських поховань на могильниках черняхівської культури та місця чернелево-руських поховань серед них дослідник присвятив низку публікацій (Герета 1997, с. 16—38; 1999, с. 9—11; 1998а, с. 136—139; 2002, с. 223—236).

Також І.П. Герета опублікував матеріали померських поховань могильника (Герета 1998, с. 511—516). На сьогодні в науковий обіг не введено давньоруські матеріали пам'ятки.

В археологічній науці Чернелево-Руський могильник найбільш відомий як пам'ятка черняхівської культури, але інші дослідники, як правило, залучали матеріали пам'ятки не повною мірою, що зумовлено станом їх введення в науковий обіг. Зокрема, в працях, присвячених систематизації поховальних звичаїв носіїв черняхівської культури, матеріали могильника залучали обмежено (Никитина 1985; Симонович, Кравченко 1983).

Більшу увагу матеріалам могильника приділено в працях, присвячених хронології черняхівської культури. Зокрема, Є.Л. Гороховський виділяє цілу низку поховань пам'ятки, що, на його думку, належать до найраніших («ружичанської» та «бережанської») фаз черняхівської культури (друга третина III — перша третина IV ст. н. е.) (Гороховський 1988, с. 45). О.О. Гей та І.А. Бажан також відносять низку поховань на Чернелево-Руському могильнику до раннього періоду черняхівської культури (Гей, Бажан 1997, с. 41—42, 110, табл. 38). Проте дослідники також зауважують і «окремі поховання», що належать до

четвертого періоду черняхівської культури (близько 340/350—375 рр. н. е., за О.О. Геєм та І.А. Бажаном) (Гей, Бажан 1997, с. 44, 48).

В.Д. Баран у своєму дослідженні черняхівської культури звертав увагу на відсутність на могильнику трупоспалень, а також на наявність могил із заплечиками (Баран 1981, с. 118). Крім того, в літературі неодноразово згадується знахідка скарбу землеробських знарядь із могильника (Славяне... 1991, с. 138; Славяне Юго-Вос-точной Европы... 1990, с. 162).

У 2004 р. київський антрополог Т.О. Рудич опублікувала антропологічні матеріали Чернелево-Руського черняхівського могильника (Рудич 2004, с. 388—396), які є першою репрезентативною серією, що дає уявлення про фізичний тип населення Західної України першої половини I тис. н. е. (Рудич 2004, с. 388—396). За висновками Т.О. Рудич, населення черняхівської культури з могильника є змішаним. Чоловічі та жіночі групи сформовані на різній морфологічній основі. Домінують антропологічні зв'язки з пам'ятками вельбарської культури Польщі (масломенчської групи та нижньої Вісли) (Рудич 2004, с. 388—396).

На цей час у відділі слов'янської археології Інституту археології НАН України розпочато роботу над систематизацією та введенням у науковий обіг у повному обсязі матеріалів Чернелево-Руського могильника. Видання матеріалів пам'ятки також стане гідним ушануванням пам'яті І.П. Герети, який зробив значний внесок в археологічне дослідження Тернопільщини.

Баран В.Д. Давні слов'яни — К., 1998.

Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами Дністра і Західного Бугу. — К., 1981.

Давня історія України. Слов'яно-Руська доба. — К., 2000. — Т. 3.

Гей О.А., Бажан І.А. Хронологія епохи «готських походів» (на території Восточної Європи і Кавказу). — М., 1997.

Герета І.П. Звіт про розкопки Чернелево-Руського могильника Тернопільського району Тернопільської області // *Наук. арх. ІА НАН України № 1973/79.*

Герета І.П. Звіт про роботу експедиції у с. Чернеліві у 1974 році // *Наук. арх. ІА НАН України № 1974/81.*

Герета І.П. Звіт про археологічні дослідження у с. Чернелів-Руський в 1977 році // *Наук. арх. ІА НАН України № 1977/38.*

Герета І.П. Звіт про дослідження могильника черняхівської культури в с. Чернелів-Руський у 1985 році // *Наук. арх. ІА НАН України № 1985/79-а.*

Герета І.П. Звіт про археологічні дослідження у Чернелів-Руському у 1988 році // *Наук. арх. ІА НАН України № 1988/124.*

Герета І.П. Звіт про дослідження могильника черняхівської культури у с. Чернелів-Руський, що на Тернопільщині у 1994 році // *Наук. арх. ІА НАН України № 1994/90.*

Герета І.П. Звіт про розкопки черняхівського могильника в Чернелів-Руському в 2000 році // *Наук. арх. ІА НАН України № 2000/119.*

Герета І.П. Разкопки Чернелево-Русского могильника // *АО 1973 года.* — 1974. — С. 257—258.

Герета І.П. Новый памятник черняховской культуры // *АО 1976 года.* — 1977. — С. 280—281.

Герета І.П. Исследования черняховского могильника в Чернелеве-Русском // *Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг.: Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР.* — Ужгород, 1978. — С. 90.

Герета І.П. Новые исследования в Чернелеве-Русском // *АО 1977 года.* — 1978а. — С. 310.

Герета І.П. Исследования в Тернопольской области // *АО 1978 года.* — 1979. — С. 317—318.

Герета І.П. Исследования памятников черняховской культуры в Западной Подолии // *АО 1980 года.* — 1981. — С. 238.

Герета І.П. Исследования черняховских могильников в Западной Подолии // *АО 1981 года.* — 1983. — С. 251.

Герета І.П. Исследования на Тернопольщине // *АО 1982 года.* — 1984. — С. 250—251.

- Герета И.П.* Исследования в Тернопольской области // АО 1983 года. — 1985.— С. 268.
- Герета И.П.* Исследования могильников черняховской культуры на Тернопольщине // АО 1985 года. — 1987.— С. 319—320.
- Герета И.П.* Новые могильники черняховской культуры Западной Подолии и вельбарская культура // *Kultura wielbarska w miodszym okresie rzymskim.* — Lublin, 1989. — Т. 2. — С. 283—313.
- Герета И.П.* Нові пам'ятки черняхівської культури Західного Поділля // Тези доп. і повідомл. І Тернопільської обл. наук. істор.-краєзн. конф. — Тернопіль, 1990. — Ч. 1. — С. 56—59.
- Герета И.П.* Розкопки черняхівського могильника в Чернелів-Руському // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991. — С. 29—31.
- Герета И.П.* Рятувальні розкопки у Чернелеві-Руському // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології в Україні. — Вінниця, 1990а. — С. 29—31.
- Герета И.* Нові матеріали із Чернелева-Руського // АДУ 1992 року. — 1993. — С. 47—49.
- Герета И.П.* Нові пам'ятки Західного Поділля в світлі проблем черняхівської культури // МДАПВ. — Львів, 1995. — Вип. 6. — С. 144—163.
- Герета И.П.* Археологічні відкриття у Чернелеві-Руському в 1994 році // Наук. зап. Тернопільського краєзн. музею. — Тернопіль, 1997. — Кн. 2. — Ч. 1. — С. 16—38.
- Герета И.* Поховання поморської культури в Чернелеві-Руському // Зап. НТШ. — Львів, 1998. — Т. 235: Праці Археологічної комісії. — С. 511—516.
- Герета И.* Про так звані князівські поховання // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: Матеріали ІХ наук. істор.-краєзн. міжнар. конф. — Луцьк, 1998а. — С. 136—139.
- Герета И.* Проблеми вивчення так званих князівських поховань черняхівської культури у світлі нових відкриттів // 100 років вивчення культур полів поховань на Україні: Тези. — К., 1999. — С. 9—11.
- Герета И.* Місце так званих князівських поховань серед пам'яток черняхівської культури (на підставі нових досліджень) // Зап. НТШ. — Львів, 2002. — Т. 244: Праці Археологічної секції. — С. 223—236.
- Гороховский Е.Л.* Хронология черняховских могильников Лесостепи Украины // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов. — М.: Наука, 1988.— Т. 4. — С. 34—46.
- Никитина Г.Ф.* Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. — М., 1985. — 209 с.
- Ратич О.* Древньоруські пам'ятки на території західних областей УРСР. — К., 1957. — 97 с.
- Рудич Т.О.* Антропологічний склад населення могильника черняхівської культури Чернелів-Руський // Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр. — К., 2004. — Вип. 6. — С. 388—396.
- Сымонович Э.А., Кравченко Н.М.* Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ. — 1983. — Вип. Д. 1-22. — 150 с.
- Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э.* / Под ред. И.П. Русановой, Э.А. Симоновича. — М.: Наука, 1993. — 328 с.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период* / В. Баран, Е. Максимов, Б. Магомедов и др. — К.: Наук. думка, 1990. — 488 с.
- Janush B.* Zabutki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. — Lwow, 1918. — 310 s.

Одержано 03.02.2005

В.С. Тылицак

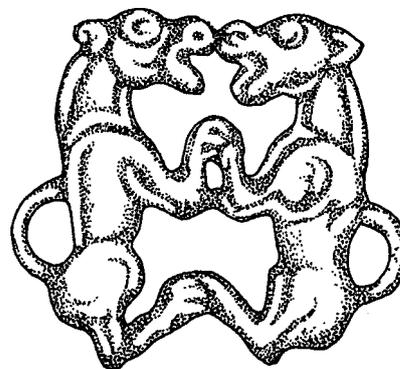
ИССЛЕДОВАНИЯ ЧЕРНЕЛЕВО-РУССКОГО МОГИЛЬНИКА (1973—2000)

В статье освещается история исследований могильника в с. Чернелів-Русский под Тернополем, который в 1973—2000 гг. раскапывал тернопольский археолог И.П. Герета. В статье обращается внимание на то, что памятник многослойный. На могильнике исследованы погребения поморской (2 погребения), черняховской (288) культур и древнерусского времени (22), а также одно не определенное, возможно, бронзового века. Отмечается, что Чернелево-Русский могильник — один из наиболее полно раскопанных памятников черняховской культуры. Дается краткая характеристика состояния введения в научный оборот материалов могильника и историографии памятника. Акцентируется внимание на актуальности систематизации и введения в научный оборот материалов могильника в полном объеме.

V.S. Tylishchak

THE STUDY OF THE CHERNELIV-RUSSKYJ BURIAL GROUND (1973—2000)

The article covers the research history of the burial ground in the village of Cherneliv-Russkyj near Ternopil, which was being excavated by the Ternopil archaeologist I.P. Gereta from 1973 to 2000. The article points out the multi-layer character of the monument. The examined burials from this burial ground are attributed to the following cultures: Pomorska (2 burials), Cherniakhivska (288) and those of Ancient Rus time (22), as well as one unattributed burial, possibly of the Bronze Age. It is pointed out that the Cherneliv-Russkyj burial ground is one of the most fully excavated monuments of the Cherniakhivska culture. A short description of the present situation introducing the burial materials to the academic community and the historiography of the monument is given. The urgency and importance of systematization and full introduction of the burial ground materials to the academic circles is emphasized.

Б.А. Шрамко

НА ЗАХИСТ В.О. ГОРОДЦОВА (з приводу публікації П.Я. Гавриша)*

Першу частину статті П.Я. Гавриша (Гавриш 2003, с. 116—123) майже повністю присвячено невдалій спробі спростувати важливе відкриття В.О. Городцова щодо існування у комплексі укріплень Більського городища особливого Куземинського укріплення (Городцов 1911, с. 93—161), якого, на думку автора, насправді не існувало, а отже, воно є «міфічним» (с. 121).

Можна було б припустити, що, заперечуючи важливий висновок В.О. Городцова щодо існування Куземинського укріплення, П.Я. Гавриш передусім ретельно аналізуватиме всі аргументи дослідника із Щоденника розкопок 1906 р. і архівних матеріалів, що не потрапили до першої публікації. Усе це бажано було зіставити з результатами нових досліджень. На жаль, цього в статті не було зроблено.

Усе зведено до заяви про те, що П.Я. Гавриш **не бачив** Куземинського городища (с. 120). Проте далі він надає відомості, які підтверджують його існування навіть сьогодні, хоча воно й зазнало значних руйнувань.

Стаття П.Я. Гавриша починається з невеликого історіографічного огляду, що рясніє перекрученнями. Пишучи про основну для зазначеної теми працю В.О. Городцова, автор обмежується стислим переліком деяких відомостей щодо розташування і розмірів укріплень, а потім стверджує, що «більше про Куземинське городище В.О. Городцов ніде не обмовився» (с. 116). Проте це твердження П.Я. Гавриша не відповідає дійсності і є спробою приховати від читача дуже важливий висновок В.О. Городцова про функціональне призначення Куземинського городища як додаткових фортифікаційних споруд, що тактично підсилювали все Більське городище (Городцов 1911, с. 93). Далі П.Я. Гавриш бездоказово намагається спростувати зазначений висновок без посилання і навіть згадування імені В.О. Городцова (с. 122). До речі, слід зауважити, що сучасні військові історики поділяють думку В.О. Городцова щодо існування на Більському городищі додаткових фортифі-

каційних споруд (бастионів) (Грицюк 2004, с. 26—28; 2004а, с. 86—90).

Подальший історіографічний огляд має трохи дивний вигляд. Внесок Б.М. Гракова у вивчення Куземинського городища П.Я. Гавриш характеризує не на основі першоджерел про польові дослідження 1958—1960 рр., а спираючись на стисле повідомлення в популярній праці (Граков 1971, с. 154). З дослідженнями А.О. Моруженко автор, очевидно, мало обізнаний, тому що заявляє: «в працях цієї дослідниці ми не знаходимо нічого нового» (с. 117). Це йдеться про праці, в яких уперше наведено класифікацію усіх лісостепових городищ скіфського часу, в якій чітко визначено місце Куземинського городища. Крім того, автору, мабуть, невідомо, що А.О. Моруженко передбачала можливість появи подібних горе-археологів, які «не бачитимуть» Куземинського городища через невиразність його невеликих бокових валів. П.Я. Гавришу невідомо, що А.О. Моруженко спирається на добре обґрунтований висновок А.А. Спіціна (Спіцин 1906, с. 212—236), який довів, що мисові городища характеризувалися незначними боковими валами або не мали їх взагалі. З огляду на це В.О. Городцов вважав достатнім зазначити лише те, що Куземинське городище починається з міцного валу Великого городища. Заперечувати цей факт П.Я. Гавриш не міг і не намагався, проте все одно стверджує, що він не бачив городища. Дивно!

Так само не досить виразно автор пише про внесок у розробку куземинської теми Г.Т. Ковпаненко. Слід зазначити, що саме Г.Т. Ковпаненко у своїй монографії «Племена скіфського часу на Ворсклі» (Ковпаненко 1967) уперше узагальнила матеріали понад 60 поселень скіфського часу в басейні Ворскли, виділила спеціальний розділ для Більського й особливо Куземинського укріплень із урахуванням нових (1958 р.) археологіч-

* Див.: Гавриш П.Я. Куземинське укріплення в Більському городищі // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 116—123.

них матеріалів. На основі вивчення першоджерел Г.Т. Ковпаненко вперше опублікувала орієнтовну дату виникнення Куземинського городища, яку, до речі, використовує і П.Я. Гавриш.

Потім автор стисло переказав наші публікації з деякими зауваженнями і коментарями, які не суперечать факту існування Куземинського укріплення.

П.Я. Гавришу особливо не подобається повідомлення про знахідку колгоспниками с. Куземин у 1952 р. ями з амфорами, оскільки науковці не залишили її наукового опису та ілюстрацій. При цьому автор зазначає, що Б.А. Шрамко, мабуть, отримав інформацію не з перших рук, тобто не від очевидців або авторів знахідки (с. 118). Це зайвий раз доводить, що П.Я. Гавриш не обізнаний із першоджерелами: у своїй критиці він спирається не на джерела, а лише на власні вигадки. Йому невідомо, що в документації експедиції зафіксовано той факт, що її учасники дізналися про знахідку ями з амфорами безпосередньо від колгоспників, які випадково її виявили під час очищення ділянки для колгоспного току. Яму бачив не один колгоспник, а група людей, а одну з амфор одна колгоспниця навіть забрала собі для використання в господарстві. До речі, ані П.Я. Гавриш, ані будь-хто інший не піддають сумніву зафіксоване В.О. Городцовим подібне повідомлення селянина з Куземина, який, копаючи криницю, на глибині 15 аршин виявив заглиблення з уламками кераміки та кісток тварин, які він вважав подібними до знахідок на зольниках Західного укріплення Більського городища (Городцов 1911, с. 119).

Між іншим, у цьому випадку так само ніхто з науковців цих знахідок не бачив і точного їх опису не давав. Очевидно, повідомленнями мешканців не слід нехтувати. Крім того, нам здається дуже необхідним під час подальших археологічних досліджень комплексу Більського городища, зокрема Куземинського укріплення, простежити, як далеко тягнеться культурний шар (можливо, до Куземинського укріплення?), який виявлено на глибині в с. Куземин. Адже, може бути, що на Куземинському укріпленні є прихований нижній культурний шар, що може пояснити невелику кількість підйомного матеріалу у верхньому шарі та існування загадкових малих валів — очевидно, слідів дерев'яної огорожі.

Наприкінці огляду наших публікацій П.Я. Гавриш знову ж таки стверджує, що Куземинського «міфічного» городища не існувало (с. 121). Утім жодних серйозних аргументів автор при цьому не наводить. Усе так само зведено до того, що він особисто городища не бачив. Проте В.О. Городцов дуже чітко зазначив його координати: «В юго-восточном угле села Куземина находится небольшое Куземинское городище, расположенное на береговом террасовом уступе; валы его примыкают к валу Большого городи-

ща» (Городцов 1906, с. 119). Таку картину бачили і зафіксували й інші археологи: Б.Н. Граков, Г.Т. Ковпаненко, А.О. Моруженко та ін. Мені довелося разом із В.Ю. Мурзіним ознайомити з усіма укріпленнями, зокрема і Куземинським, Ренату Ролле, яка організувала аерофотозйомку, на якій добре видно Куземинське укріплення. Отже, неможливо повірити, що П.Я. Гавриш його не бачив.

Проте автор сам собі суперечить. У повідомленні про свої розвідки 2000 р. П.Я. Гавриш описує невеликі штучні земляні вали (отже, бачив їх!), які він нібито вагається відносити до скіфського часу. Останнє зауваження мало б сенс лише в тому випадку, коли б було відомо, що городище має різні культурні нашарування. Проте таких даних немає. У будь-якому випадку це доводить, що городище існувало і П.Я. Гавриш його бачив, а як він визначає його культурну належність — це вже інше питання, а саме, кваліфікації автора.

Матеріали статті дають змогу припустити два варіанти виникнення в ній істотних суперечностей.

По-перше, звертає на себе увагу той факт, що П.Я. Гавриш, як він сам повідомляє, кілька років незаконно, без Відкритого листа, здійснював якісь розвідки у с. Куземин. Що він там робив без контролю, нікому невідомо, адже Польової документації про ці розвідки не існує. Невідомо, чи не сприяла ця діяльність прискоренню руйнування Куземинського укріплення, після чого автор почав дуже впевнено говорити, що його взагалі не існувало.

У будь-якому випадку навіть сама публікація статті П.Я. Гавриша завдає шкоди справі охорони археологічних пам'яток України. Якщо в академічному журналі повідомляється, що Куземинського городища не існує, отже, й охороняти тут нічого не потрібно. Крім того, автор подає приклад «чорним археологам», здійснюючи незаконні безконтрольні розвідки без Відкритого листа. Полтавська адміністрація про це добре знає, різко критикує сторонніх незаконних шукачів скарбів і руйнівників пам'яток, проте замовчує діяльність П.Я. Гавриша.

По-друге, річ, мабуть, не в тому, що П.Я. Гавриш, який неодноразово бачив визначене В.О. Городцовим Куземинське городище, несподівано перестав його бачити. Можливо, він спробував виправдати свою негативну археологічну діяльність, внаслідок якої його було виключено зі складу Скіфо-слов'янської експедиції Харківського державного університету. П.Я. Гавриш розповідає про це, але далеко не про все і не найважливіше. Так, у 1985 р. його було послано на чергову розвідку Куземинського укріплення, якого він нібито не знайшов. Це стало останньою краплею, що переповнила чашу нашого терпіння. Ми

вже давно були незадоволені археологічною діяльністю П.Я. Гавриша і відверто повідомляли про це. Його діяльність, зафіксована в польовій документації, показувала, що він дуже погано розбирається в археологічній стратиграфії і, дійсно, не здатний розпізнати особливості культурного шару. Зокрема, під час розкопок у Східному укріпленні Більського городища П.Я. Гавриш не спромігся визначити початок появи ями в культурному шарі, а також контурів кількох ям. Коли П.Я. Гавриш у 1985 р. заявив, що він нібито не знайшов Куземинського городища, в це неможливо було повірити. Того самого дня аспірант Ю.М. Бойко з групою студентів нашої експедиції також зробив розвідку на Куземинському укріпленні й не лише бачив його, а й зробив зйомку його профілів за допомогою оптичного квадранта. Зрозуміло, що я не лише, як розповідає автор статті (с. 120), «різко негативно оцінив» його роботу, але дійшов висновку, що його участь у роботі Скіфо-слов'янської експедиції на Більському городищі не доцільна.

Розвідка П.Я. Гавриша у 2000 р. нічого нового не принесла і, безумовно, не дає підстав заперечувати існування Куземинського укріплення.

Можна поспівчувати автору, який скаржить на недостатню кількість археологічних публікацій, проте не слід забувати, що досліднику належить передусім спиратися не на стислі (інформаційні) повідомлення, а насамперед на першоджерела, польову документацію, музейні фонди. Усі матеріали польових досліджень повністю, очевидно, ніколи не опублікують, але використовувати недоліки публікацій як докази того, що якийсь матеріал взагалі відсутній, а

зокрема, як аргумент проти відкриття В.О. Городцовим існування Куземинського городища, неприпустимо (с. 121).

До того ж, у автора статті не все гаразд і з використанням першоджерел. Спираючись на відому розповідь Геродота про те, що кожна сторона міської стіни Гелона була завдовжки 30 стадій (Геродот IV, 108), П.Я. Гавриш спочатку намагається приписати нам своє безглузде твердження, що згадане повідомлення нібито стосується не великого міста Гелон, а невеликого Куземинського укріплення (с. 119), протяжність валів якого з одного боку становила усього близько 0,4 км (с. 116). Нічого подібного ми не стверджували, тому автор не зміг оформити посилання на нашу працю. Цікаво, що в статті є посилання № 28, яке в списку літератури відсутнє. Джерелознавців-антикознавців, імовірно, порадує «відкриття» П.Я. Гавриша, який стверджує, що йому відомо, хто і коли повідомив Геродоту про довжину міських стін Гелона. Хронологічні вишукування автора завершилися намаганням порівняти незіставні дати, що стосуються різних об'єктів: нібито точно з'ясований час, коли Геродот дізнався про довжину міських стін Гелона, і дуже орієнтовну дату перших знахідок Б.Н. Гракова в шурфі на Куземинському городищі. При цьому в нестиковці, що виникла, П.Я. Гавриш звинувачує Б.А. Шрамка, який «не помітив суттєвого протиріччя» у штучних вигаданнях автора (с. 119). Насправді, висновок один: Геродот, очевидно, не знав про існування пізнього Куземинського городища, із чим ми згодні з автором, хоча доказів це й не потребувало.

Гавриш П.Я. Куземинське укріплення в Більському городищі // Археологія. — № 4. — 2003.

Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году // Тр. XIV АС. — 1911. — Т. 3.

Граков Б.Н. Скіфи. — М., 1971.

Грицюк В.М. Воєнно-історична польова поїздка до Бельського городища // Від Кімерії до Сарматії. — К., 2004.

Грицюк В.М. Система оборонних позицій і в'їздів Східного та Західного укріплень Більського городища // Черненко Е.В., Ролле Р.А., Скорий С.А., Махортих С.В., Герц В.Ю., Белозор В.П. Исследования совместной украинско-польской археологической экспедиции 2003 г. — К., 2004а.

Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967.

Спицин А.А. Отчет о раскопках, произведенных в 1905 году И.Г. Абрамовым в Смоленской губ. // ЗРАО. — СПб., 1906. — Т. 8. — Вып. 6.

Одержано 14.10.2005

ПОГЛЯД НА ПОЧАТКИ ХРИСТИНСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ УКРАЇНИ (до концепції О.А. Паменицької)

Статтю присвячено аналізу концепції О.А. Паменицької щодо походження та розвитку скельної церковної архітектури басейну Дністра. Особливу увагу приділено аналізу матеріалів Бакотського монастиря.

Середнє Подністров'я є одним із найперспективніших регіонів України для спелеоархеологічного вивчення. Дослідження останніх років дають змогу стверджувати про антропогенне використання печерних утворень у ранньому плейстоцені, яке набуває наймасовішого характеру у середньовічну добу, коли, крім активного створення штучних підземель, «використовуються практично всі доступні печери і гроти» (Рідуш 2000а, с. 13).

Найбільша кількість підземних пам'яток середньовічної доби у басейні середнього Дністра мала культове призначення. Це каплиці, церкви, келії ченців-анахоретів, монастирі та пустельні, поява яких була зумовлена східнохристиянською традицією печерного чернецтва, а їх кількість у регіоні Подністров'я сягає 100 об'єктів. Незважаючи на широке розповсюдження цих пам'яток, до початку 90-х рр. ХХ ст. археологічно дослідженими були лише скельний храм у с. Буша Ям-пільського р-ну Вінницької обл. (Антонович 1886; Винокур 1991; 1994; Формозов 1994; Забашта 1995) та печерний монастир у с. Бакота Староушицького р-ну Хмельницької обл. (Антонович 1886; Винокур, Горішний 1994), хронологічний проміжок між вивченням яких становить майже сто років. Лише в останнє десятиліття ХХ ст. завдяки роботі В.С. Артюха, І.С. Винокура, М.С. Бандрівського, В.А. Захар'єва, Р.В. Забашти, Л.Г. Мацкевого, Б.Т. Рідуша, М.Ф. Рожка та інших дослідників у регіоні детально обстежено десятки об'єктів, фрагментарно згаданих у літературі ХІХ ст., та відкрито нові пам'ятки (Артюх 1995; 1998; Винокур, Горішний 1994; Винокур 1994; Бандрівський 1992; 1995; Захар'єв 1997; Захар'єв, Рідуш 1998; Мацкевий 1991; 1993; 1998; Рідуш 1997; 1999; 2000; 2000а; 2002; Рідуш, Нечитайло 1999; Рожко 1995; 1996; 1998).

Зазначені дослідження скельної християнської архітектури Наддністрянщини є першим серйозним кроком у вивченні цього феномену, етапом нагромадження інформації. Нез'ясованими залишаються питання щодо хронології, типології, культурно-історичних умов виникнення та розвитку скельної церковної архітектури По-

дністров'я. У цьому контексті особливо цікавими є дослідження київської дослідниці О.А. Паменицької. Концепцію походження монастирів Наддністрянщини авторка виклала на сторінках збірників наукових статей та у монографії, присвяченій культовій архітектурі Кам'янця-Подільського (Plamenitkaia, Plamenitkaia 1997; Паменицька 2000; 2001, с. 16—18).

За О.А. Паменицькою, населення басейну Дністра пізнало християнство досить рано, оскільки проживало в «контактній зоні між праслов'янським і антично-християнським світом» і зазнавало сильних впливів Західноримської імперії. Як свідченням цього, на думку дослідниці, була дислокація римських військових формувань на лівобережжі Дністра. «Численні скарби римських монет на Поділлі, рештки ліній оборонних валів, що в цих землях звать «Траяновими», знахідки предметів римського військового побуту слугують ґрунтом для історичної версії про перебування римлян на лівобережжі Дністра» (Паменицька 2000, с. 145; Паменицька 2001).

Крім того, у численних публікаціях авторка стверджує, що Замковий міст Кам'янця-Подільського було зведено у II ст. н. е. римськими легіонерами (див., напр.: Паменицька Є., Паменицька 1992; Паменицька 1993). Дискусія О.А. Паменицької та І.С. Винокура, М.Б. Петрова, А.О. Задорожнюка з приводу атрибуції та датування мосту триває, адже згадані вчені датують появу мосту пізньосередньовічним часом (Винокур 1993; Винокур, Петров 1996). Окремі тези, обстоювані авторкою, дивують і без ознайомлення з історією мостобудування у Кам'янці-Подільському. Скарби римських монет і Траянові вали — досить хиткий ґрунт для тверджень про римську присутність у певному ареалі. До того ж, звідки взялися предмети «римського військового побуту», де їх було знайдено і де опубліковано, авторка не згадує.

Римську концепцію походження Кам'янця-Подільського переконливо розкритикували науковці місцевого університету, тому ми розглянемо лише погляди О.А. Паменицької на явище скельної церковної архітектури, яке вона намагається пояснити, спираючись на «римську» теорію.

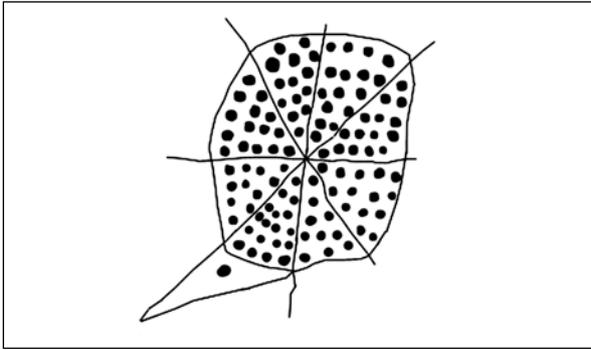

Рис. 1. Календар із грота Венери, за Б.Т. Рідушем

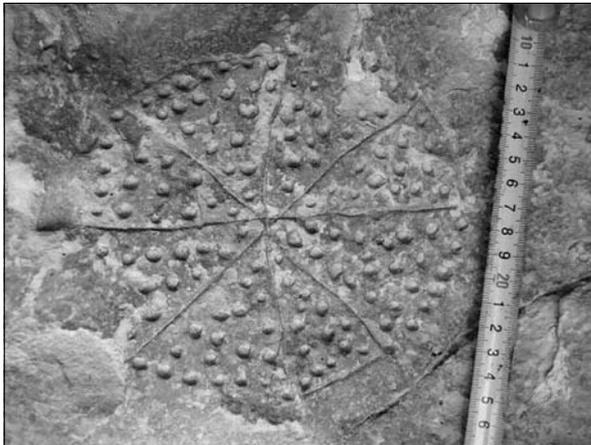

Рис. 2. Петрогліфи із печери № 7 нагорянського комп-

«Не викликає сумнівів, що Середня Наддністрянщина раніше північних територій увійшла в контакт з християнським світом. Саме тут знаходиться група скельних монастирів, походження яких пов'язане із зародковим етапом християнізації Русі, що вірогідно сягає апостольського періоду. Свідченням цього є еволюція обряду черняхівських племен і створення підземних некрополів» (Пламеницька 2000, с. 146). Цей блискучий пасаж, безперечно, викликає патріотичні почуття, проте взаємозв'язок «черняхівців» і підземної архітектури так і залишається за завісою таємниці.

Як доказ раннього походження підземної архітектури регіону О.А. Пламеницька наводить цитату з праці К. Багрянородного «Про управління імперією»: «...по цей бік Дністра, у краї оберненому до Болгарії, біля переправ через цю ріку є порожні фортеці <...> Посеред самих споруд стародавніх фортець є деякі ознаки церков та хрести, висічені у пісковикі, тому дехто зберігає переказ, що колись ромеї мали там поселення» (Багрянородний 1989, с. 157). Ототожнення досліджуваної групи об'єктів із вищенаведеною цитатою не можна ні підтвердити, ні заперечити. З одного боку в регіоні не зафіксовано пам'яток, однозначно датованих

часом, раніше XI ст. Проте виявлені в печерних пам'ятках Стінка (Артюх 1995; 1998), Непорогове (Рідуш 2000), Стіна (Нечитайло 2000), Жванець (Нечитайло 2002), Нагоряни, Оксанів-ка (Нечитайло 2003) християнські петрогліфи за аналогіями з Болгарії та Румунії датуються в межах VIII—XI ст. (Атанасов 1993, с. 132—134; Бандрівський 1987), що дає змогу припустити порівняно ранню появу печерної церковної архітектури на Дністрі. Однак чи є достатньо підстав пов'язувати згадку в писемному джерелі з виявленими на окремих об'єктах петрогліфами? Датування наскельних зображень доволі складна проблема і має розв'язуватися в кожному випадку окремо. Печерні приміщення — тривкі до руйнувань об'єкти, що використовувались протягом досить тривалого часу, тому на їх стінах могли зберегтися петрогліфи різних хронологічних періодів, виконані у схожій стилістичній манері. Наприклад, техніка нанесення рисунка за допомогою просвердлених лунок, відома у наскельному мистецтві з часів палеоліту (Ефименко 1953), у Подністров'ї з'явилася в енеоліті (Нечитайло 2003а, с. 238—239) й зберегла популярність до XVIII ст. (Рідуш, Нечитайло 1999). Стилiстика зображення також буває оманливою. У 1999 р. Б.Т. Рідуш знайшов неподалік основного печерного комплексу в с. Нагоряни печеру з петрогліфами, які були попередньо датовані ним добою палеоліту, бронзи, раннього заліза та середньовіччя (Рідуш 2002). З-поміж інших петрогліфів привертає увагу «восьмикутник з округлими кутами, розбитий на вісім секторів, помережених всередині цятками. Подібні зображення відомі із декількох країн Європи (Болгарія, Франція та ін.) і вважаються однією із систем запису інтервалів часу. Зокрема для Болгарії подібне зображення вважається однією із форм сонячного календаря та датується енеолітичним часом» (Рідуш 2002, с. 113, рис. 3) (рис. 1). Аналогічні зображення були виявлені нами під час обстеження основного комплексу Нагорян, зокрема ліворуч від вхідної частини печери № 7 (рис. 2), та близький за іконографією петрогліф біля печери № 4. У попередніх публікаціях було висловлено припущення щодо раннього датування подібних петрогліфів (епоха бронзи) (Нечитайло 2003а, с. 238, рис. 1). Знахідка 2003 р. дала змогу переглянути попередні позиції стосовно датування «календарів» із нагорянських печер. Подібний рисунок було накреслено на стіні видовбаної ніші східної орієнтації культового призначення (третій ярус, комплекс № 1), що, без сумніву, стосується часу існування в печерах християнського монастиря. Вісім секторів, на які поділено фігури з лунками, під час уважнішого вивчення виявились звичайним «лапчас-

тим» (корсунським) хрестом — однією із найпоширеніших форм цього християнського символу. Отже, на сьогодні маємо більше аргументів на користь середньовічного походження зображень із Нагор'ян. Незважаючи на можливе пізнє виникнення календарів, вони є надзвичайно цікавими пам'ятками, що потребують окремого вивчення.

Згодом О.А. Пламеницька оприлюднила такі цікаві факти: «У Середній Наддністрянщині відомо 42 скельних монастирі. Цей регіон за кількістю скельних комплексів є найбільшим в Європі» (Пламеницька 2000, с. 146). Звідки взято цифру 42 — достеменно не відомо, на джерело авторка не посилається. Приблизно таку саму кількість печерних чернечих осередків — 45 — називав Василь Карпович (Богдан Януш) у розвідці «Скельний монастир у Розгірчі», проте лише для території Галичини (Карпович 1930). Для Середнього Подністров'я дослідники називають вдвічі більшу кількість культових християнських підземних пам'яток (Рідуш 2000а, с. 46), але незважаючи на це, немає підстав вважати цей регіон найбільшим у Європі. Лише у Південно-Західному Криму налічується понад 1000 зразків скельної архітектури, переважна більшість яких пов'язана з християнськими старожитностями півострова (Могаричев 1997, с. 3), у Добруджі (Болгарія) — близько 100 (Атанасов 1990, с. 5).

Отже, оскільки «Генезу, архітектурну типологію та морфологію цих комплексів практично не досліджено», зарано погоджуватись із дослідниками, які вважають, що «вони (монастирі. — П. Н.) утворювали мережу місіонерських християнських центрів, діяльність яких підготувала християнізацію слов'ян» (Пламеницька 2000, с. 146), навіть якщо це твердження підкріплене таким вагомим аргументом: «Монастирі розміщені на середній відстані одноденного переходу 15—25 км» (Пламеницька 2000, с. 146). По-перше, сітка розміщення пам'яток не настільки щільна, а по-друге, печерні монастирі, скити, пустельні, церкви та каплиці не створювались за єдиним планом одночасно. Часто неподалік розташовані абсолютно різночасові об'єкти. За О.А. Пламеницькою, більшість скельних монастирів «функціонували ще за язичницьких часів і використовувались гето-даками та сарматами для поховань» (!?) (Пламеницька 2000, с. 146), але в яких печерах Подністров'я було знайдено ці уні-кальні поховання, авторка, на жаль, не зазначила. З доступної літератури подібні релікти в дністровських печерах нам не відомі.

Головну увагу авторка зосереджує на аналізі Бакотського печерного монастиря, що археологічно досліджувався під керівництвом В.Б. Антоновича та Ю.Й. Сецінського (Антонович

1886; Сецинский 1891; 1892), монастир також вивчав І.С. Винокур (Винокур, Горішний 1994). Стисло зупинимося на результатах досліджень попередників О.А. Пламеницької.

Перше археологічне обстеження пам'ятки було проведено 1883 р. В.Б. Антоновичем. Спільно з колегою та майбутньою дружиною К.М. Мельник професор оглянув кілька природних та штучних підземель на лівому березі Дністра. Результатом подорожі стала невелика наукова розвідка «О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии», опублікована в працях VI Археологічного з'їзду в Одесі (Антонович 1886). Вчений обстежив «равликоподібну» печеру на вершині гори Білої поблизу с. Бакота, в нижньому оберті якої знайшов дві висічені в скелі келії. У 1889 р. єпископ Подільський та Брацлавський Димитрій відвідав Бакоту і виголосив промову на вершині гори Білої, де було знайдено «равликоподібну» печеру та келії. У промові єпископ приділив велику увагу старожитностям Бакоти, зокрема печерному монастирю, і висловив припущення, що центральний комплекс із печерами на той час поховано під насипами (Сулковский 1892, с. 701—702). Місцеві селяни під впливом промови на чолі з бакотським священником Є. Праницьким розпочали розкопки в урочищі Монастирище на скельному майданчику навпроти північного краю гори Білої, там, де її омиває Дністер. На висоті 45 сажень від тогочасного рівня ріки селяни натрапили на рештки штучної стіни, зведеної на невеликому виступі гори. У чотирьох сажнях у північному напрямку було знайдено майданчик, обмежений природними стінами зі сходу та півдня. У південній стіні було розчищено поховальні ніші, у східній — дві печери коридорного типу з нішами культового та поховального призначення. Біля однієї із печер було знайдено написи: «Благослови Христос Григория ігумена давшего силу Святому Михайлу» та «Григорий воздвиг место се». Під час земляних робіт селяни виявили рештки трухлявого дерева, іржаве залізо, людські кістки (Сецинский 1891).

Того ж року місцевий поміщик К. Шиманський звернувся до Імператорської Археологічної Комісії із проханням провести кваліфіковані розкопки монастиря. Тоді самовільні дослідження селян було припинено, а роботи на пам'ятці очолив В.Б. Антонович. 1891 р. під керівництвом професора та Ю.Й. Сецінського було розчищено третю печеру, коридор та знайдено рештки скельної церкви із залишками фрескового живопису (Сецинский 1891, с. 6—9). Наступного року дослідження було продовжено, проте нових печер учені не виявили. Натомість було розчищено майданчик перед печерами, де було виявлено речі культового призначення,

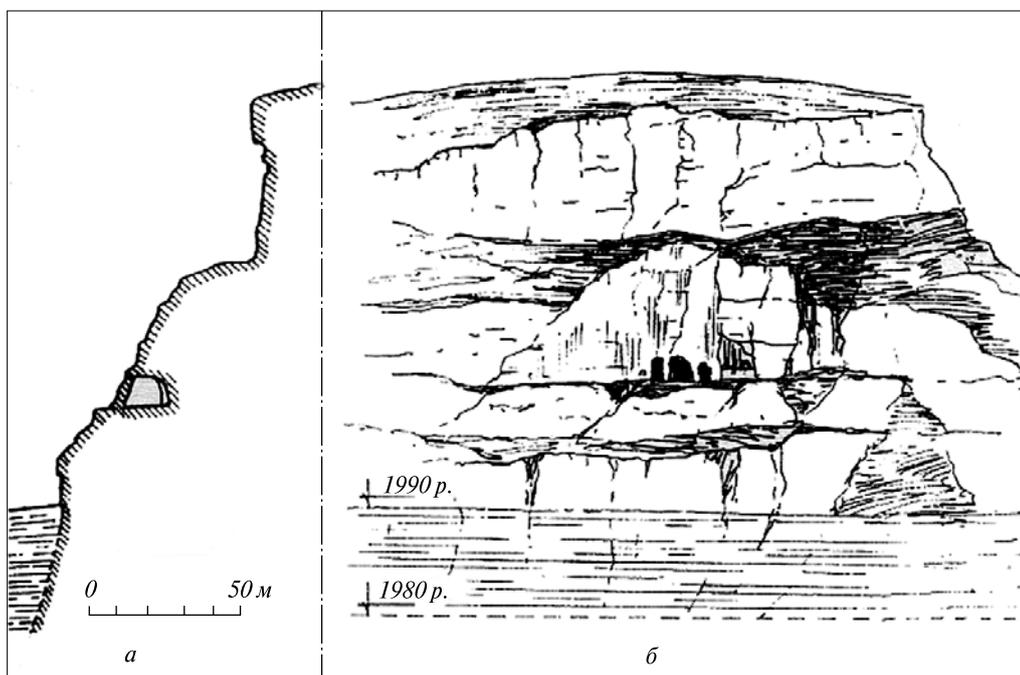

Рис. 3. Бакотський печерний монастир, за О.А. Пламеницькою: а — переріз гори Білої, б — загальний вигляд будови

військового озброєння й спорядження (Сецинський 1892).

До матеріалів розкопок Антоновича—Сецинського повернулись через століття.

У монографії І.С. Винокура та П.А. Горішнього «Бакота. Столиця давньоруського Пониззя» печерному монастирю присвячено окремий розділ. Автори вважають, що монастир існував у XI—XV ст. і був зруйнований у 30-х рр. XV ст. під час литовсько-польської боротьби за Поділля. Можливо, саме цим часом слід датувати предмети озброєння (наконечники стріл і списів, меч та кинджал).

Архітектурні елементи у печерах та поблизу них (поховальні ніші, кам'яна лежанка) дають змогу стверджувати про існування в них келій та підземного монастирського некрополя. За виявленими у стінах пазами було відтворено дерев'яну прибудову біля печер, завдяки якій можна було дістатися до поховальних ніш, висічених на висоті 4,5 м від скельної підлоги майданчика (Винокур, Горішний 1994, с. 200). Про можливість існування дерев'яної прибудови зазначав ще Ю.Й. Сецинський (Сецинский 1891а, с. 221).

Між двома печерами, відкритими у 1889 р., було знайдено рештки невеликого, майже квадратного приміщення з уцілілими — східною та південною — стінами завдовжки 4 м кожна. Крім того, було помічено, що кімната мала виходи як на захід (до майданчика), так і на північ — до печер. Під час розчистки у цьому місці було виявлено брили каменю з рештками фрескового живопису. На думку Ю.Й. Сецинського, ця

кімната слугувала ченцям за церкву і була центральним місцем на цьому майданчику (Сецинський 1891, с. 6), з чим згодом погодились І.С. Винокур та П.А. Горішний (Винокур, Горішний 1994, с. 201). Проте висновки вчених були піддані сумніву у працях О.А. Пламеницької.

Дослідниця подає власну картину реконструкції ансамблю печерного монастиря в Бакоті. «Вхід до монастиря був на вершині гори і двома закрутами спірального коридору — колодязя спускався у нижній рівень, де знаходились церква, усипальниці й келії» (Пламеницька 2000, с. 148). Насправді довжина двох обертів «равликоподібної» печери, яку обстежував В.Б. Антонович 1883 р., становить не більше 8 м, і вона жодним чином не сполучається з основним комплексом. Відстань між двома келіями на вершині гори Білої та центральним монастирським ансамблем становить близько 70 м. Це добре видно на схематичному перерізі гори, який публікує дослідниця (рис. 3) (Пламеницька 2000, с. 147, рис. 1, а). Як співвіднести реалії, відображені на схемі, та твердження О.А. Пламеницької щодо сполучення «равликоподібної» печери на вершині гори та основного комплексу монастиря?

«Головну частину комплексу становила двоярусна тринавова церква св. Михаїла.... Нижній ярус після руйнації скелі на висоту 4-ох метрів закрито підпірним муром, спорудженим 1893 р. Верхній зберігся лише у східній вівтарній частині, де досі наявні сліди первісної планування структури споруди. Нави розділялись вирубанними у скелі стовпами» (Пламеницька 2000,

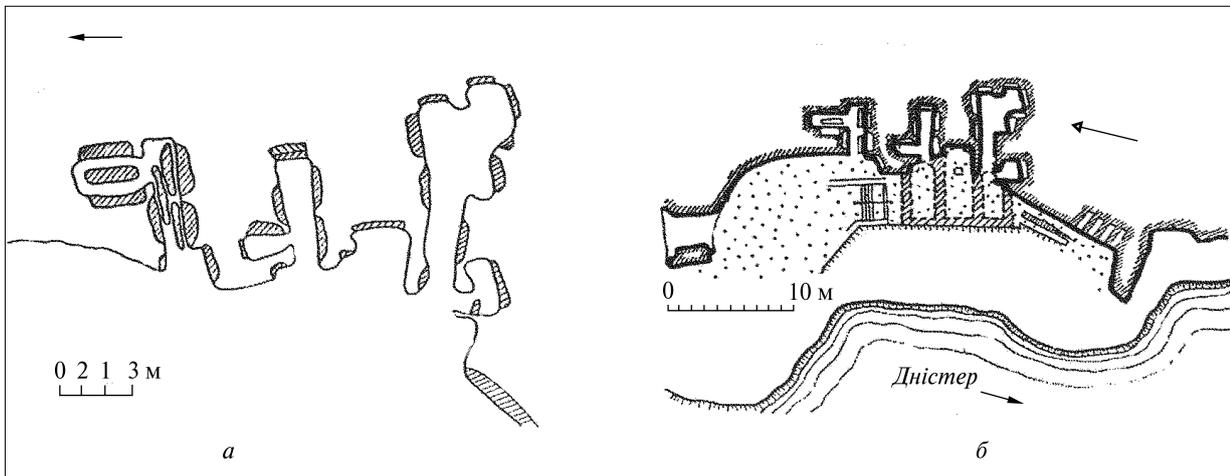

Рис. 4. Бакотський монастир: а — план, за І.С. Винокуром; б — план та уявна реконструкція печерного храму в с. Бакота, за О.А. Пламеницькою

с. 148). Центральна нава закінчувалась арковою нішею головного вітваря, а бічні з'єднувались отворами з печерами-усипальницями. Дерев'яна прибудова біля келій та пази у скелі, на думку О.А. Пламеницької, пізні й були зведені за кілька століть після обвалу скелі й поховання печер монастиря під насипами, а саме — у ХІХ ст., тому вона й не може погодитися з реконструкцією І.С. Винокура. Насправді, на переконання дослідниці, храм був повністю вирубаним у скелі, мав надзвичайно прогресивну на той час тринавову структуру, яка відповідала зразкам київських Михайлівських храмів у Видубицькому та Золотоверхому монастирях (Пламеницька 2000, с. 148—149, рис. 3) (рис. 4, а).

Подібний революційний підхід до розв'язання проблем печерно-церковної архітектури Подністров'я утішає, проте, на жаль, не ґрунтується на знанні матеріалу навіть конкретно взятої пам'ятки. Якщо уважно вчитатись в описи результатів робіт і обставин відкриття печер наприкінці ХІХ ст., версія про тринавовий, двоярусний, повністю висічений у скелі храм просто не з'явиться. Щодо двоярусності, то якби нижній ярус існував, його б обов'язково згадав у звітах та публікаціях Ю.Й. Сецінський. Натомість під час робіт 1889, 1891—1892 рр., крім трьох печер-коридорів та скельної церкви, жодних інших приміщень виявлено не було. Для чого було ховати печери за кам'яним муром, а тим більше, не згадувати у публікаціях? Припущення щодо тринавової структури Бакотського храму привабливе, однак не має реального підґрунтя. Вхідні частини до печер, які, за О.А. Пламеницькою, мали з'єднуватися з навами центрального храму й були їх продовженням, дбайливо підтесані, окремі мають сліди дверних дерев'яних рам. Крім того, якби церкву печерного монастиря було повністю висічено в скелі, а потім зруйновано, природно, що під час розко-

пок було б виявлено її кам'яні рештки як на майданчику перед печерами, так і на вертикальній поверхні каньйону — досить «стерильній» і позбавленій будь-яких виступів, які можна було б потрактувати як рештки нав чи склепінь. Великої кількості скельної породи на привхідному майданчику дослідники також не зафіксували, а ось решток зотлілого дерева було виявлено багато (Сецинский 1891, с. 4).

Сумніви дослідниці щодо існування дерев'яної прибудови в системі первісної планувальної структури монастиря — безпідставні, адже пази, на основі яких було зроблено реконструкцію І.С. Винокура, було відкрито ще Ю.Й. Сецінським та В.Б. Антоновичем. Без допоміжного майданчика розміщення поховальних ніш у південній стіні на такій висоті (4,5 м) було б недоцільним. Очевидно, прибудову ХІХ ст., яку О.А. Пламеницька бачила на фото, було зведено на основі вже існуючих пазів. Рештки дерева, виявлені під час відкриття печер, є додатковим доказом на користь автентичності дерев'яної конструкції та її синхронізації із ансамблем монастиря. У давньоруській та пізньосередньовічній печерній церковній архітектурі Подністров'я поєднання печерних та скельних приміщень із дерев'яними конструкціями було надзвичайно популярним і становило певну будівельну традицію. У Верхньому Подністров'ї це пам'ятки Бубнище, Тустань, Урич, Підкамінь, досліджені М.Ф. Рожком (Рожко 1996; 1998). У Середньому Подністров'ї це Непоротове (Галиця), Нагоряни, Оксанівка, Буша. Фактично кожен чернечий комплекс, що налічує понад три приміщення, у Подністров'ї поєднує скельно-печерні та дерев'яні приміщення, зведені на основі гнізд-врубів, до яких слід віднести й дійсно унікальний Бакотський ансамбль. Це один із небагатьох монастирів, що створювався за єдиним будівельним

планом, на що вказує цілісна архітектурна композиція та метрологічна основа комплексу (згідно із замірами О.А. Пламеницької, розміри окремих приміщень мають у своїй основі давньоруську метрологічну систему (Пламеницька 2000, с. 148—149)). В архітектурі інших печерних монастирів (Нагоряни, Лядова, Оксанівка, Непоротове (Галиця)) не простежено генеральної планувальної лінії і очевидними є кілька періодів доопрацювання та переробки скельних приміщень. Це пояснюється не лише кількарізним використанням підземель, а й відсутністю будь-якої планувальної структури. Традиційно монастирі не лише у Подністров'ї, але й в інших регіонах (Подніпров'я, Крим, Грузія, Кападокія, Балкани) створювались хаотично, коли біля печери засновника — ченця-анакорета — починали вирубувати келії його учні та послідовники. Цілісна планувальна структура, створення приміщень за єдиною метрологічною системою, нарешті фрески, які поки що в жодному іншому печерному монастирі регіону не знайдено, можуть свідчити про створення Бакотського монастиря на ктиторські жертви місцевого феодала. Незвичайною для печерних комплексів Подністров'я є наявність у монастирі численних поховальних ніш — 19 (лише у скельній підлозі). Так, не враховуючи пам'ятки Молдавії, на території Подністров'я, окрім Бакоти, нам відомо лише

два поховання у скельній підлозі — у Підкамені (Рожко 1998, с. 118). Ще однією визначальною рисою Бакоти є невелика кількість петрогліфів у приміщеннях та поблизу них. Наприклад, у Нагорянському печерному монастирі зафіксовано кілька сотень петрогліфів для 15 відомих нам печер комплексу, а гіпотетично їх може бути близько 1000. Проте виявлені давньоруські написи з Бакоти є вирішальними артефактами у датуванні печерного ансамблю. Напис «Благослови Христос Григорія игумена, давшего силу святому Михаилу» академік М.М. Тихомиров під час відвідин монастиря у 1962 р. датував кінцем XI — початком XII ст. (Винокур, Горішний 1994, с. 201). Це єдиний комплекс у регіоні, який досить чітко датується за палеографією, а не за археологічним матеріалом. Безперечно, Бакотський печерний монастир — унікальна пам'ятка, інформативність якої лише збільшиться під час нових досліджень. Церковно-печерні пам'ятки Подністров'я, які мають величезний потенціал для подальшого вивчення (петрогліфи, архітек-турні особливості приміщень, поховальний обряд, археологічний матеріал) — прекрасне підґрунтя для з'ясування питань християнізації України, розвитку чернечого руху, становлення православ'я, середньовічного світогляду, але за умови, якщо в основу теорій будуть покладені факти, а не сумнівні гіпотези.

- Антонович В.Б.* О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии: Тр. VI АС. — Одесса, 1886. — Т. 1. — С. 86—102.
- Артюх В.С.* Робота на печерних пам'ятках Дністровського каньйону // Матеріали ІХ Подільської істор.-краєзн. конф. — Кам'янець-Подільський, 1995. — С. 138—141.
- Артюх В., Сиряміна Н.* Давньохристиянський печерний храм у с. Стінка Тернопільської області // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя виявлення Збруцького «Святовиду»: Матеріали наук. конф. (8—9 жовтня 1998 р., Гримаїлів). — Львів, 1998. — С. 111—112.
- Атанасов Г.Г.* Скални монашески обители в Добруджа (IV—XIV вв.): Автореф. — София, 1990. — 18 с.
- Атанасов Г.* Ранносредневековни скални манастири по средното русло на сухоречието Канагьол (Дристра) в Добруджа // Известия на народния музей Варна. — 1993. — Кн. 29 (44). — С. 122—143.
- Бандрівський М.* Про петрогліфи Середнього Подністров'я // VII Подільська істор.-краєзн. конф. (секція археології): Тези доповідей. — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 60—61.
- Бандрівський М.* Сварожі лики (нарис). — Львів, 1992. — 104 с.
- Бандрівський М.* Схимницькі печери-келії на Рогатинщині // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Зб. тез повідомлень та доповідей наук. конф. — Львів, 2—3 лютого 1995 р. — Львів, 1995. — С. 11—13.
- Багрянородный Константин.* Об управлении империей. — М.: Наука, 1989. — 496 с.
- Винокур І.С.* До питання про вік Кам'янця-Подільського // Міжнарод. конф. з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 220—221.
- Винокур І.С.* Дослідження Бушанського скельного комплексу // Археологія. — 1994. — № 3. — С. 123—135.
- Винокур І.С., Горішний П.А.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський: Центр політ.-істор.-ознавства, 1994. — 362 с.
- Винокур І., Петров М.* До початку історії Кам'янця-Подільського // Мappa mundi. — Львів, 1996. — С. 113—135.
- Ефименко П.П.* Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. — К., 1953. — 636 с.
- Захар'єв В.* Стародавня Русь на Дунаєвщині // Дивокрай. — Хмельницький, 1997. — С. 16—21.
- Захар'єв В.А., Рідуш Б.Т.* Археологічні та археоспелеологічні роботи на середній течії р. Ушиці на Поділлі // АБУ. — 1998. — С. 16.

- Забашта Р.* Скельний комплекс у с. Буші Вінницької області (до проблеми історичної інтерпретації археологічних матеріалів) // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Зб. тез повідомлень та доповідей наук. конф. Львів, 2—3 лютого 1995 р. — Львів, 1995. — С. 41—44.
- Карпович В.* Скальний монастир у Розгірчі // Записки чина св. Василя Великого. — Львів, 1930. — Т. 3. — С. 562—573.
- Маукевий Л.* Обстеження печерних порожнин на стику Передкарпаття і Поділля // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів: Світ, 1991. — С. 66—68.
- Маукевий Л.* Дослідження у печерних утворах Придністров'я в 1991—1992 рр. // Тези доп. XII Вінницької обл. істор.-краєзн. конф. — Вінниця, 1993. — С. 18—19.
- Маукевий Л.* Пам'ятки трипільського часу в скельних порожнинах Подністров'я // Міжнарод. археолог. конф. «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз» (до 120-річчя відкриття): Наук. матеріали (25—27 вересня 1998 р.). — Заліщики, 1998. — С. 50—54.
- Нечитайло П.О.* Дослідження печерного монастиря с. Стіна // Матеріали X Подільської істор.-краєзн. конф. — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 137—144.
- Нечитайло П.О.* Лапідарні написи Жванецької печери // Наук. зап. Спец. вип. Ч. 1. — К., 2002. — Т. 20. — С. 171—176.
- Нечитайло П.О.* Печерні монастирі-фортеці у Середньому Подністров'ї // Магістеріум. Археологічні студії. — К., 2003. — Вип. 11. — С. 75—82.
- Нечитайло П.О.* Нові знахідки петрогліфів у Середньому Подністров'ї // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2003а. — Вип. 2. — С. 235—240.
- Пламеницька Є., Пламеницька О.* Дако-римський період в історії Кам'янця-Подільського (до постановки проблеми) // II Міжнар. конф. «Проблеми і методики в історичній археології»: Тези. — Торонто; Львів, 1992. — С. 26—27.
- Пламеницька Є., Пламеницька О.* Нова концепція формування системи фортифікацій Кам'янця-Подільського в аспекті визначення віку міста // Фортифікація України: Міжнар. конф. з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 22—24.
- Пламеницька О.* Новий погляд на початки скельної християнської архітектури в Україні-Русі (скельні монастирі Наддністрянщини) // Українська Академія Мистецтва: Дослідн. та наук.-метод. праці. — К., 2000. — Вип. 7. — С. 144—151.
- Пламеницька О.А.* Християнські святині Кам'янця на Поділлі. — К., 2001. — 304 с.
- Рідуш Б.* Печерні монастирі Буковини // ПССІАЕ. — Чернівці, 1997. — Вип. 3. — С. 108—111.
- Рідуш Б., Нечитайло П.* Субоцький печерний монастир // ПССІАЕ. — Чернівці, 1999. — С. 188—193.
- Рідуш Б.* Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження // ПССІАЕ. — Чернівці, 2000. — Т. 1. — С. 108—127.
- Рідуш Б.* Печерні монастирі Подністров'я: проблеми дослідження та датування // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст.: Матер. міжнар. наук. конф. — Чернівці, 2000. — С. 46—51.
- Рідуш Б.Т.* Печери Середнього Подністров'я в історії населення регіону: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Чернівці, 2000а. — 20 с.
- Рідуш Б.* Нова пам'ятка первісного мистецтва з Нагорянського печерного комплексу // ПССІАЕ. — Чернівці, 2002. — Т. 1. — С. 106—114.
- Рожко М.* Проблеми вивчення наскельних споруд та методика їх дослідження // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Тези повідомл. та доп. наук. конф. Львів, 2—3 лютого 1995 р. — Львів, 1995. — С. 82—84.
- Рожко М.Ф.* Тустань — давньоруська наскельна фортеця. — К., 1996. — 240 с.
- Рожко М.Ф.* Скельні групи Медоборів та їх використання в минулому // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя виявлення Збруцького «Святовиду»: Матер. наук. конф. (8—9 жовтня 1998 р., Грималів). — Львів, 1998. — С. 113—124.
- Сецинский Е.* Раскопки древнего скального монастыря в с. Бакоте Ушицкого уезда // ПЕВ. — 1891. — № 46. — С. 1—9.
- Сецинский Е.* Материалы для истории православных монастырей Подольской епархии // ТПЕИСК. — 1891а. — Вып. 5. — 450 с.
- Сецинский Е.* Раскопки Бакотского монастырища в 1892 году // ПЕВ. — 1892. — № 39. — С. 706—708.
- Сулковский И.* Торжественное архиерейское служение в Бакоте 1 августа // ПЕВ. — 1892. — № 39. — С. 701—706.
- Формозов А.А.* Еще раз о наскальном барельефе у с. Буша в Поднестровье // Археологія. — 1994. — № 3.
- Plamenițkaia O., Plamenițkaia E.* Manastirile in stinca din zona Nistrului de Mijloc: cercetare in baza manastirii Mihailovca din s. Bakota (sfirsitul secolului al XI — lea — inceputul secolului al XV-lea) // Sud-Est, Chisinau, 1997. — № 4 (30). — P. 36—41.

Одержано 19.04.2005

П.О. Нечитайло

ВЗГЛЯД НА НАЧАЛО ХРИСТИАНСЬКОЇ АРХИТЕКТУРИ
УКРАЇНИ (к концепції О.А. Пламеницької)

В статті аналізуються роботи О.А. Пламеницької, посвящені печерній церковній архітектурі басейна Дністра. Дискусійною, по мнению автора, является гіпотеза дослідницьки о групі скальних монастирів регіону як о «місіонерському центрі, підготувавшем християнізацію славян». Часто тези О.А. Пламеницької не підкріплені джерелами, наприклад, об використанні печер регіону гето-даками і сарматами в якості некрополів. Значительне місце в роботах дослідницьки займає Бакотський печерний монастир. Її спроба реконструкції ансамблю монастиря не погоджується з обставинами відкриття печер і нинішніми існуючими архітектурними елементами об'єкта. В цілому рівень дослідженості печерно-церковних пам'яток регіону слід визнати недостаточним для масштабних висновків і обобщень.

P.O. Nechytailo

SIGHT AT THE BEGINNING OF CHRISTIAN ARCHITECTURE
OF UKRAINE (to O.A. Plamenytska's concept)

The article is devoted to some works of O.A. Plamenytska about cave church architecture of pool of Dniester, whos opinion about group of rock monasteries as the missionary center for the Slavs is debatable, in the author's opinion. Often, O.A. Plamenytska's theses are not supported by sources, as, for example about use of caves of region Heto-Dacian and Sarmatians as necropolei. The significant place in works of the scholar borrows Bakotski cave monastery. Her attempt to reconstruct of ensemble of a monastery is not coordinated with circumstances of opening of caves and nowadays existing architectural elements of object. As a whole it is necessary to recognize a level of study of cave-church monuments of region insufficient for scale conclusions and generalizations.

Книжковий огляд

Символ в релігії і філософії. Сб. науч. тр. — Севастополь: ЧП Арефьев, 2005. — 264 с.

У збірці наведено роботи колективу авторів з різних галузей науки (археології, історії, мистецтвознавства, філософії, релігієзнавства і політології) з актуальних питань історії релігії та розвитку її символіки з найдавніших часів до сьогодення. Для широкого широке кола читачів.

Матеріали наукової конференції археологів та краєзнавців. — Луганськ, 2005. — 236 с.

Упор.: *В.В. Рябих, Т.М. Клочко*, Луганський обласний краєзнавчий музей.

Збірку присвячено пам'яті Леонарда Веніаміновича Бедіна, який для багатьох краєзнавців, археологів Луганщини був наставником і вчителем. Десятки років він віддав вивченню пам'яток археології, історії краю. Вивчаючи історію краю, він по крихтах збирав матеріали, які стали основою для створення Свердловського краєзнавчого музею. Збірка наукових праць містить різні за змістом матеріали, підготовані археологами, краєзнавцями, музейними працівниками.

Тематика статей збірника різноманітна, як у свій час були різноманітні й інтереси Л.В. Бедіна. Можна висловити надію, що збірник наукових праць, присвячений пам'яті Леонарда Веніаміновича Бедіна, сприятиме розвитку краєзнавства та музейної справи в регіоні.

Історія українського селянства. Нариси у 2 т. — К.: Наук. думка, 2006. — 630 с.

Серед авторів: *В.К. Баран, К.П. Бунятян, Ю. Гошко, В.М. Даниленко, О.М. Мовчан, О.П. Моця* та ін.

Нариси узагальнюють дослідницьку роботу в галузі історії українського селянства, що здійснювалася в останні півтора десятиріччя. Зокрема, в книзі по-новому висвітлено такі важливі епохи в історії селянства, як доба Київської Русі, визвольна війна під проводом гетьмана Б. Хмельницького, українська революція початку ХХ ст. (I т.), суцільна колективізація сільського господарства та її політичні і соціально-економічні наслідки (II т.).

Археологія у Києво-Могилянській академії (англійською та українською мовами). — ВД «Академія», 2006

Збірка це результат плідної співпраці археологів з Національного університету «Києво-Могилянська академія», Інституту археології НАН України та Інституту класичної археології Техаського університету в Остіні. Двомовне видання «Археологія у Києво-Могилянській академії» почало формуватися у 2003 р. Тексти українською тут супроводжують резюме англійською і навпаки. Основна мета видання — поширити результати роботи археологів Києво-Могилянської академії, їх українських та іноземних колег, залучити до плідної дискусії щодо методів, підходів та наукових висновків, обговорити тему збереження культурного надбання.

Л.Г. Мацкевий

ПИТАННЯ ЗАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОГО ЛЬВОВА ТА ТРУСКАВЦЯ (комплексний інтердисциплінарний аналіз)

У статті наголошено на значних перспективах важливих археологічних відкриттів у зонах зі сприятливим для людських популяцій природним середовищем і відповідними умовами збереження культурного шару пам'яток. У таких випадках шурфування, особливо в печерах, доцільно здійснювати й за відсутності традиційного підйомного матеріалу.

Ми ще дуже мало знаємо про причини, які змушували людей, особливо в давнину, селитися у певних місцях. Утім нині вже відома ціла низка особливостей природного середовища, завдяки яким є можливість зі значним ступенем імовірності визначити саме такі місцевості. Основна інформація у цьому плані, як правило, отримується завдяки аналізу екологічних систем, характерних для конкретних територій (Гирусов, Долишний 1986; Леонова, Несмеянов 1993; Красилов, Розанов 1995; Сминтина 1999, с. 335—338). Особливо показовими є результати, отримані для ранніх етапів, коли людські популяції найбільше залежали від природних умов (Сминтина 2001; Matskevoi та ін. 1984, р. 30—71; Koziowski, Machnik 1996, s. 7—26). Це передусім — відповідне повітря, наявність водних ресурсів, певна літосфера (грунти, ландшафт, мінерально-сировинні ресурси) та характерна біосфера (тваринний і рослинний світ). Згодом неабияке значення набувають і військово-стратегічні та торгово-економічні фактори. Так, сприятливе для людських популяцій природне середовище, простежене протягом десятків тисяч років, зафіксовано, наприклад, на території сучасного Києва (Телегин 1982; Толочко 1999, с. 7—21), Львова та Трускавця (Степанів 1992; Мацкевий 2002а, с. 40—47; Мацюк, Скибак 2000; Мацкевий 2005, с. 265—282). Отже, не дивно, що в межах цих міст відома вже значна кількість археологічних пам'яток. До певної міри несприятливі для людини умови зафіксовано, наприклад, в околицях сучасного Санкт-Петербурга, про що свідчить майже повна відсутність тут поселень та інших пам'яток матеріальної і духовної культури давніше XVIII ст. (Соколов 1962). Це місто було закладено Петром I із військово-стратегічних міркувань (Ардикуца 1968, с. 18).

© Л.Г. МАЦКЕВИЙ, 2006

Важливим фактором для успішних результатів археологічних досліджень є збереженість культурного шару. В умовах Передкарпаття, навіть на пам'ятках раннього середньовіччя, органічні рештки, зокрема остеологічні, частіше не зберігаються (Волошин 2003, с. 2—10). Винятком є хіба що матеріали в печерних порожнинах. На відкритих (позапечерних) пам'ятках це, як правило, знахідки із заболочених місцевостей, а найкращу їх збереженість зафіксовано в озокеритових відкладах. Так, у Старунському болоті біля м. Богородчани добре збереглися флора та фауна віком десятки тисяч років (Татаринов 1965, с. 118—120; Mackievoj 1982, s. 60—64; Matskevuj 2005, p. 45—52; Alexandrowicz 2004; Kotarba 2005).

Суттєвою для людських популяцій була і наявність сировинної бази, зокрема різноманітного каменю твердістю переважно від 5 до 7 одиниць за шкалою Мооса, деревини, покладів руди та самородних металів. Відзначимо й печерно-скельні утвори, особливо поховані, могли використовувати люди здебільшого в зимову пору, їхні літні помешкання розміщувалися на берегах річок, озер, найчастіше в місцях із добрим оглядом місцевості (Мацкевий 2005а, с. 90—134).

У цілому рівень заселеності та використання людськими популяціями конкретних територій переважно безпосередньо залежав від певних (сприятливих чи несприятливих для них) природних умов.

Аналізуючи джерельні бази природних середовищ Львова і Трускавця, передусім доцільно вказати на їх нерівнозначність. Це пов'язано як із величиною території, так і зі ступенем її вивчення. Проте певні особливості таких ніш можуть свідчити про значну перспективність віднайдення саме на цих територіях важливих пам'яток матеріальної і духовної культури.

Насамперед зазначимо, що клімат на територіях Львова та Трускавця сприятливий для люди-

ни (Kaszewski та інші 2002, s. 208—225). Хоча в доголоценовий час тут на певних етапах льодовикового періоду простежено лісотундру, людські популяції, як і всюди, цілком непогано адаптувалися до таких умов. Для цих місцевостей характерне багате на кисень і озон повітря, теплий, помірно континентальний клімат. Зима здебільшого м'яка, з частими відлигами, літо тепле, з достатньою кількістю вологи. Річна кількість опадів становить 750–800 мм (Проць-Кравчук 1972, с. 40—49). Забезпечені ці зони й водними ресурсами, зокрема й цілющими, та багатим рослинним покривом (Голубець, Милкіна 1988, с. 51—52; Zagulski, Zinko 2002, s. 321—322).

Одним із показників сприятливих умов для життя людини в давні часи є наявність захоронень остеологічних решток, особливо значних за розмірами тварин. Для України вже давно стала аксіомою концепція про те, що там, де знайдено кістки мамонтів, носорогів, різноманітних оленів і биків, – в радіусі кількох десятків кілометрів (мисливські угіддя досягали 100 км²) — цілком імовірні поселення людей (Березанська та інші 1997). А лише в околицях Львова, згідно зі зводами І.Г. Підоплічка, К.А. Татарінова, С.І. Пастернака та іншими джерелами, відомо вже понад 20 місцезнаходжень остеологічних решток значних за розмірами тварин (Підоплічка 1956; Matskevuj 1995, p. 61; 1995a, p. 690—691). Є вони й поблизу Трускавця (Мацкевий 2002a, с. 40). Так, уполювавши, наприклад, лише одного мамонта масою 4–6 т, люди мали багато поживного м'яса, шкіру для різноманітних потреб, кістки, які використовувались як будівельний і горючий матеріал, тощо (Ефименко 1953).

Археологічні дослідження на території міст, особливо пам'яток найдавніших епох в усі часи були значно обмежені, а нерідко й не здійснювалися зовсім. Лише в останні 50 років такі досить масштабні роботи почали проводитися у Львові, але майже виключно у формі охоронно-рятівних, як правило, короткотривалих розкопок або спостережень під час господарсько-будівельних робіт (Ратич 1961, с. 115—127; Петегірич, Івановський 1993, с. 41—43). Багаторічні планові розкопки, на відміну від охоронно-рятівних, здійснювалися майже виключно на малозаселених і малозабудованих околицях міста (Мацкевий 2002, с. 17—29). На території Трускавця археологічні обстеження взагалі проводилися лише епізодично (Мацкевий 2002a, с. 40—47). Така ситуація наклала певний відбиток і на загальну картину вивчення давніх етапів заселення сучасних територій цих міст і їх околиць.

Щодо залюднення у кам'яну добу обширів сучасного Львова та Трускавця та їх околиць вагомим здобутком отримані лише в останні десятиріччя. У Львові та у радіусі до 30 км слід відзначити багаторічні розкопки на великих площах базових поселень доби палеоліту—енеоліту в

печерах Львів VII, Прийма I і VII, а також на так званих наземних (позапечерних) поселеннях Вороців II і Брюховичі VI (Мацкевий 2002b, с. 231—240). Комплексне інтердисциплінарне вивчення цих пам'яток уже привело до певних наукових результатів. Такий підхід був найефективнішим під час вивчення печерних, здебільшого похованих від зовнішніх впливів відкладів. Особливо добре на цих об'єктах збереглися фауністично-флористичні матеріали. Це дало значні результати для відтворення природно-екологічної ситуації, господарської діяльності, датування пам'яток, інших складових давньої історії людства.

В околицях Трускавця пам'ятки кам'яної доби поки що не відомі, за винятком окремих знахідок енеологічного часу. Проте у межах мисливських угідь тут зафіксовано поселення доби палеоліту і мезоліту поблизу с. Прийма, палеоліту — біля смт Східниця, мезоліту та неоліту — сіл Раделичі та Уличне (Мацкевий 2002a, с. 40—47). Утім саме в околицях м. Трускавець відзначаються великі перспективи важливих археологічних відкриттів. Це пов'язано передусім зі сприятливим для людини природним середовищем. Крім прекрасних кліматичних умов, тут відомі й місцезнаходження остеологічних решток великих за розмірами тварин. Особливе значення у цьому плані має наявність боліт із покладами озокериту, в яких майже ідеально зберігаються органічні рештки (Лазаренко та інші 1962; Свириденко 1971, с. 357—358). За таких умов на інших територіях уже отримано значні джерельні матеріали, практично, щодо етапів минульщини.

Звичайно, в умовах сучасних Львова та Трускавця нині основними видами вивчення минулого для археологів є охоронно-рятівні спостереження за господарсько-будівельними роботами. Особливо це характерно для центральних частин міст. Проте, очевидно, необхідно здійснювати нагляд і в місцях, де археологічні матеріали ніколи не фіксували, але поблизу розташовані вже відомі не лише історико-археологічні пам'ятки, а й сприятливі для людини елементи природного середовища. Відзначимо місцезнаходження фауни та флори, озокеритові та інші відклади, печерно-скельні утвори тощо, особливо там, де ці об'єкти було відкрито або пошкоджено в минулі роки.

На території сучасного Львова вже відомо понад 150, переважно багаточарових, пам'яток із археологічними знахідками, що свідчить про близько 260-разове заселення сучасних обширів міста (Мацкевий 2004). У Трускавці виявлено близько 20 таких пунктів (Мацкевий 2002a, с. 40—47). Враховуючи відомі пам'ятки на найближчих до цих міст територіях, а також сприятливі для людських популяцій складові при-

родного середовища, можна сподіватися на значні археологічні відкриття у таких зонах.

Ще понад 50 років тому П.Й. Борисковський звернув увагу на багаті фауністичні та рослинні рештки віком близько 20—30 тис. років і пізнішого часу, що були зафіксовані в озокеритовій шахті поблизу с. Старуня Івано-Франківської обл. (Борисковський 1947, с. 85—99). На його думку, факт цієї знахідки відкриває широкі перспективи перед дослідниками палеоліту й, очевидно, інших епох під час пошуків решток матеріальної і духовної культури у нафтоносних прикарпатських районах України. На жаль, такі, здавалось би, блискучі можливості ще й досі не реалізовані щодо конкретних місць знаходження давніх рослинних решток, а також добре збережених туш шерстистих носорогів і мамонтів. За ^{14}C , вік одного із носорогів із пошкодженою шкірою (можливо, дерев'яним списом), частину якого було знайдено, налічує 23255 ± 755 років, а загалом уже відомі десятки різноманітних дат зі Старуні в діапазоні 47—14 тис. років (Kotarba 2005). Не виключено, що в болоті можуть бути й трупи мисливців. Основною причиною зволікання таких робіт є відсутність належної матеріально-технічної бази для закладення в Старуні нових шахт. У 70—80-х рр. ХХ ст. Прикарпатською експедицією Інституту суспільних наук АН України поряд із цим болотом, на терасах, було зафіксовано 12 частково багатопшарових пам'яток, на яких виявлено 17 поселень, датованих від палеоліту до середньовіччя включно (Maskevuj 2005, p. 51).

П.Й. Борисковський повідомляє і про перспективи доброго збереження культурного шару в печерах регіону (Борисковський 1947, с. 85—99).

Зауважимо, що саме в Дрогобицькому передгір'ї, зокрема біля Трускавця, досить багато родовищ озокериту, в якому добре зберіга-

ються навіть дерев'яні вироби. Виявлено тут, як і в околицях Львова, і значну кількість печер. До-слідження таких об'єктів можуть привести до значних наукових відкриттів. В умовах гірського рельєфу та передгір'я саме в печерно-скельних порожнинах збереженість культурного шару і знахідок, особливо органічних, як правило, значно ліпша, ніж на пам'ятках під відкритим небом. У свою чергу, такі матеріали дадуть додаткові можливості для комплексного та інтердисциплінарного аналізу життя і побуту людських популяцій та природного довкілля. Так, лише на території Львова і найближчих територій відомо три скупчення печер, у яких зафіксовано пам'ятки від палеоліту до ХХ ст. включно (Мацкевий 2005а, с. 90—134). Перспективними можуть стати і пошуки археологічних матеріалів в околицях Трускавця і на суміжних територіях.

У 1998 р. територію історичної забудови м. Львів було внесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Трускавець — один із уні-кальних курортів, добре відомий далеко за межами нашої країни. Любов і повага до рідного міста чи іншого населеного пункту проявляється по-різному. Кожний пишається тим, що йому близьке та зрозуміле: люди з гуманітарним мисленням, а особливо історики — якнайбільшим багажем століть, архітектори — архітектурою, природознавці, звичайно, — екологією. У цьому, на перший погляд, найвсесторонньому прагненні закладено певний політико-моральний сенс: наше місто (село) — зразок стабільності й процвітання, адже витримало випробування протягом століть і тисячоліть. На сучасному етапі найповніше вивчення давнього минулого можливе лише за умови комплексного інтердисциплінарного аналізу всієї сукупності джерел.

Ардикуца В.Е. Петродворец. — Л., 1968.

Березанська С.С., Гладилін В.М., Гладких М.І. та ін. Давня історія України. Первісне суспільство. — К., 1997. — Т. 1.

Билинкевич Т.Д., Гинда В.А., Мацкевой Л.Г. Палеонтологические и археологические исследования в Старуне в связи с 75-летием находок мамонта и носорога // Палеонтол. сборник. — 1983. — № 20. — С. 92—95.

Борисковський П.О. Огляд історії вивчення палеоліту України // Археологія. — 1947. — Т.І. — С. 85—99.

Волошин П. Культурний шар центральної частини Львова як об'єкт історико-географічних досліджень // Давній Львів. — Львів, 2003. — С.2—10.

Гирусов Э.В., Долишин М.И. (отв. ред.). Проблемы социальной экологии. — Львов, 1986. — Ч. 1—3.

Голубец М.А., Милкина Л.И. Растительность // Украинские Карпаты. Природа. — К., 1988. — С.51—63.

Ефименко П.П. Первобытное общество. — К., 1953.

Красилов В.А., Розанов А.Ю. (ред.). Эволюция экосистем: Тез. (рус., англ.). — Москва, 1995.

Лазаренко Є.К., Габинет М.П., Сливко О.П. Мінералогія осадочних утворень Прикарпаття. — Львів, 1962.

Леонова Н.Б., Несмеянов С.А. (ред.). Проблемы палеоэкологии древних обществ. — Москва, 1993.

Мацкевий Л. Питання долітописного заселення території Львова // Львів. Місто, суспільство, культура. — Кракув, 2002. — Т. 4. — С.17—29.

Мацкевий Л. Проблеми заселення території сучасного Трускавця (до першої писемної згадки) // Дрогоб. краєзн. зб. — 2002а. — Вип. 6. — С. 40—47.

- Мацкевий Л.* Результати інтердисциплінарного вивчення мезоліту заходу України // Нові технології в археології.— Київ; Львів 2002б. — С. 231—240.
- Мацкевий Л.Г.* Археологічна карта Львова // Наук. архів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. — Львів; Київ, 2004.
- Мацкевий Л.* Питання заселення та оточуючого природного середовища території сучасного Львова у кам'яну добу // Археол. дослідження Львів. ун-ту. — Л., 2005. — Вип. 8. — С.265—282.
- Мацкевий Л.Г.* Підсумки досліджень палеоліту та мезоліту в печерах заходу України // МДАПВ — 2005а. — Вип. 9. — С.90—134.
- Мацюк О., Скибак І.* Короткий нарис історії Трускавця. — Трускавець, 2000.
- Петегирич В., Івановський В.* Середньовічна археологія Львова: підсумки і перспективи // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. — Львів, 1993. — С. 41—43.
- Підоплічко І.Г.* Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К., 1956. — Вип. 2.
- Проць-Кравчук Г.Д.* Клімат // Природа Львівської області. — Львів, 1972. — С.40—49.
- Ратич О.О.* Древньоруські матеріали з розкопок 1955—1956 рр. на Замковій Горі у Львові // ДАПВ. — 1961. — Вип. 3. — С. 115—127.
- Свириденко В.Г.* Озokerит // Геологическое строение и горючие ископаемые Украинских Карпат. — Москва, 1971. — Тр. Укр.НИГРИ. — Вып. 25. — С.357—358.
- Сминтина О.В.* Палеоекологічний підхід до вивчення давньої історії терену України // Етнос, культура, нація. — Дрогобич, 1999. — С. 335—338.
- Сминтина О.В.* Зональність ранньопервісних культур: дослідження, факти, теорії. — Одеса, 2001.
- Соколов С.Я.* (ред.). Природа Ленинграда и его окрестностей. — Л., 1962.
- Степанів О.* Сучасний Львів. — Львів, 1992.
- Татаринов К.А.* К интерпретации старунской ископаемой фауны и флоры // Флора и фауна Украинских Карпат. — Ужгород, 1965. — С.118—120.
- Телегин Д.Я.* Там, где вырос Киев. — К., 1982.
- Толочко П.П.* Пам'ятки археології // Звод пам'яток історії і культури України. м. Київ. — К., 1999. — С. 7—21.
- Alexandrowicz S.W.* Starunia i badania czwartorzędzu w tradycji i inicjatywach Polskiej Akademii Umiejętności. — Kraków, 2004.
- Koszewski B., Czerniawski M., Mucha B.* Klimat // Roztocze: środowisko przyrodnicze. — Lublin, 2002. — S. 208—225.
- Kotarba M.J.* (ed.). Polish and Ukrainian geological studies (2004-2005) at Starunia — the area of discoveries of woolly rhinoceroses. — Warszawa; Kraków, 2005.
- Kozłowski J.K., Machnik J.* U zarania kulturowej jedności w Europie środkowej (V—II tysiąclecie przed Chr.) // PKS. — 1996. — T. IV. — S. 7—26.
- Mackiewoj L.G.* Powrót do Staruni // ZOW. — 1982. — R. XLVIII. — № 1—3. — S. 60—64.
- Matskevyy L.G.* Interrelations of Fauna, Anthropogenous Factors and other elements of Ecosphere in the West of the Ukraine during Late Palaeolith // Ecosystem Evolution. — Moscow, 1995. — P. 61.
- Matskevyy L.* To the Interconnection of Mammoth and Anthropogenous factor problem // Cytologija. — St.Peterburg, 1995a. — T. 37. — № 7. — P. 690—691.
- Matskevyy L.* Charter 4. Archaeological sites in the Starunia area, fore-Carpathian region, Ukraine // Polish and Ukrainian geological studies (2004—2005) at Starunia. — Warszawa; Kraków, 2005. — P. 45—52.
- Matskevoi L.G., Adamenko O.M., Pashkevich G. A., Tatarinov K.A.* The Natural Environment and the Mesolithic Period in the Western Ukraine / SAA. — 1984. — Vol. 22. — № 4. — P. 30—71.
- Zagulski M., Zinko J.* Flora chromnionych obiektów Ukraińskiego Roztocza // Roztocze środowisko przyrodnicze. — Lublin, 2002. — S. 321—322.

Одержано 03.03.2006

С.Г. Колтухов, В.Ю. Юрочкин

От Скифии к Готии. Очерки истории изучения варварского населения Степного и Предгорного Крыма (VII в. до н. э. — VII в. н. э.)

Симферополь: Сонат, 2004. — 248 с.*

Поява наприкінці 2004 р. книги С.Г. Колтухова та В.Ю. Юрочкина «От Скифии к Готии. Очерки истории изучения варварского населения Степного и Предгорного Крыма (VII в. до н. э. — VII в. н. э.)» відкрила нову серію видань Кримської філії Інституту археології НАН України.

Необхідність подібного видання відчувалася вже давно. Адже досить масштабні археологічні дослідження 60—80-х рр. ХХ ст. не отримали відповідного історіографічного осмислення на фоні значного збільшення з початку 1990-х рр. кількості польових досліджень у Криму та Північному Причорномор'ї. Цьому сприяло не лише усунення колишніх адміністративних бар'єрів, але й неймовірно зростаюча кількість пограбувань археологічних пам'яток. У відчайдушному намаганні випередити грабіжників створення узагальнювальної аналітичної або історіо-графічної праці, присвяченої дослідженням останніх десятиріч, почало здаватися нереальним.

Якщо класичні центри Північного Причорномор'я — Боспор, Херсонес, Ольвія — так чи інакше потрапляли (з погляду історіографії) у поле зору фахівців, які готували узагальнювальні праці, докторські дисертації (Айбабин 1998; Сазанов 1999; Болгов 2002; 2003), то «варварські» старожитності регіону опинилися на периферії наукових інтересів (за винятком: Айбабин 1999; Храпунов 2004). Книга, що рецензується, покликана заповнити цю лакуну.

Одразу слід зазначити, що подане авторами визначення жанру книги потребує уточнення. «Історіографічні нариси як жанр археологічної літератури» (с. 5), як зауважують самі автори, по-різному сприймаються польовими археологами. Звідси випливає кілька реальних проблем археологічної науки. Польові археологи передусім стурбовані якісною публікацією знайденого матеріалу. Проте більшість із них витрачає на це дуже багато часу, а завдання комплексного історичного, аналітичного осмислення на рівні узагальнювальних монографій часто лягає на плечі інших фахівців, які більше займаються історією,

ніж археологією. Багато хто з археологів досить щиро не припускає навіть факту існування «істориків», які вивчають Північне Причорномор'я у кабінеті, а не в полі. До речі, автори рецензованої праці є активно працюючими археологами.

Немає потреби доводити необхідність узагальнювальних історичних праць, заснованих на аналізі археологічних матеріалів. Проте найважливішими кроками на цьому шляху мають бути узагальнювальні історіографічні «штудії», які є досить самостійною галуззю науки, оскільки містять аналіз концепцій та спрямовують наукові пошуки.

Видання, що рецензується, не претендує на повне історіографічне дослідження історії вивчення варварських старожитностей Криму. У книзі домінує етнічний аспект — один із найскладніших у археологічних інтерпретаціях. Автори праці — фахівці зі скіфських та готських старожитностей — зосереджують увагу на двох головних фазах етнічної історії Криму — скіфській та готській. С.Г. Колтухов та В.Ю. Юрочкин згадують і решту етнічних пластів, але вважають, що саме скіфи та готи з VII ст. до н. е. до VIII ст. н. е. були провідними етносами Криму. Це зумовлено й історично, адже скіфський період у Північному Причорномор'ї переходить у постскіфський у Криму, який, у свою чергу, змінюється на готський. Сармато-аланські старожитності при цьому не виділено в окремий розділ, але автори засвідчують їх наявність у Криму у відповідний час.

Серед основних переваг книги — широке охоплення різноманітних праць дослідників, що дає змогу визнати її на сьогодні найповнішим історіографічним дослідженням з цієї проблематики.

Інший плюс цієї праці полягає у тому, що її написано ніби «зсередини» — з «внутрішнього», кримського, погляду на всі досліджувані процеси. Усі фахівці, так чи інакше, знають, якими проблемами займаються їхні колеги, та спеціально про-

* Рецензію підготовано в рамках проекту, що реалізується за підтримки внутрішньовузівського гранту БелГУ 2005 р. ВКГ 122-05.

аналізувати всі ці численні, але розпорошені матеріали до цього часу ще ніхто не ризикнув.

Так, якщо скіфські старожитності були в полі зору археологічної науки, то готські вже давно потребували обґрунтування та «реабілітації». Отже, сучасний історіографічний аналіз готських старожитностей, безперечно, є заслугою авторів рецензованої книги.

Із досліджень власне готських старожитностей Криму, етнічний компонент матеріальної культури яких був основою для історичних реконструкцій, можна виокремити праці І.С. Піоро (1990), А.І. Айбабіна (1998), В.Ю. Юрочкина (2002), В.М. Зубаря (2004), М.Б. Чукіна (2005), а також узагальнювальний том із серії «Археологія» (Крим 2003).

Основною проблемою готських старожитностей Криму, не раз згадуваною у літературі, є розрив археологічних реалій із письмовими джерелами. Наприклад, письмові джерела фіксують наявність у Криму готів та країни Дорі, а археологи вважають, що півострів був заселений ранньосередньовічним варварським населенням — аланами (чи алано-готами). Відокремлення власне готських речей у масиві кримських старожитностей — надскладне завдання. Адже у Криму досліджено кілька пластів германських старожитностей, а серед черняхівських знахідок є германські речі. Також виявлено речі періоду «скіфських воєн» (готських походів) III ст. На керченських некрополях є «готські речі», а на Боспорі — германські. Також наявні східногерманські старожитності (провінційно-федеративні, дунайські) кінця V—VI ст.

Зосередивши увагу не стільки на самих готських старожитностях, скільки на історії їх вивчення, автори книги послідовно аналізують і критикують концепції та існуючі моделі, пропонують власне розв'язання багатьох проблем,

що, без сумніву, правильно з наукового та методологічного погляду. Сподіваємося, що незабаром з'явиться друком розгорнута історична концепція самого В.Ю. Юрочкина, який неодноразово коментував у періодичних виданнях окремі питання інтерпретації готських старожитностей.

Ще одна важлива перевага книги — публікація найновіших матеріалів, оперативно проаналізованих та включених в історіографічну систему координат, створену авторами. Крім того, наголосимо на толерантному, зваженому підході й тоні наукового викладу.

З-поміж відносних недоліків праці можна назвати не дуже повний аналіз концепцій щодо германських старожитностей у Криму М. Казанського (с. 175) та інших учених далекого зарубіжжя. Необхідно ретельно вивчати світовий досвід, шукати аналогії, глибше аналізувати найновішу західну літературу з давньогерманської археології. Автори рецензованої книги цілком слушно вказують на плідність поєднання обох підходів у питанні хронології готських старожитностей: європейської «горизонтальної» та вітчизняної (постгромадянської) з використанням ізотопних датвань (с. 171, 175). Адже вивчення всього кола готських старожитностей Північного Понту потребує їх комплексної інтеграції.

Прагнення проаналізувати якомога більшу кількість праць похвальне, але при цьому майже ніколи не вдається уникнути прогалин, недоліків, поверховості суб'єктивних оцінок, тому будь-яке узагальнювальне дослідження може бути таким лише до певної міри. Книга «От Скифии к Готии», звісно, не остання крапка, а лише перший, але досить обґрунтований камінь у новій будівлі, яку потрібно розбудовувати. У цій справі не обійтися без спільних зусиль та широкої коректної наукової дискусії.

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь: ДАР, 1999. — 350 с.

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма: история науки: Автореф. дис. ... д-ра истор. наук. — СПб.: ИИМК, 1998.

Болгов Н.Н. Проблемы истории, историографии, палеогеографии Северного Причерноморья IV—VI вв. — Белгород, 2002.

Болгов Н.Н. Проблемы континуитета в контексте развития античной цивилизации в Северном Причерноморье (конец III—VI вв.). — Автореф. дис. ... д-ра истор. наук. — Н. Новгород, 2003.

Зубарь В.М. Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху. — К., 2004.

Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху Средневековья. IV—XIII вв. — М.: Наука, 2003.

Пиоро И.С. Крымская Готия. — К., 1990.

Сазанов А.В. Города и поселения Северного Причерноморья ранневизантийского времени. — Автореф. дис. ... д-ра истор. наук. — М., 1999.

Храпунов И.Н. Этническая история Крыма в раннем железном веке // Боспорские исследования. — Симферополь; Керчь, 2004. — Т. 6.

Щукин М.Б. Готский путь. — СПб., 2005.

Юрочкин В.Ю. К вопросу о «готском вопросе» // Иресиона. Античный мир и его наследие. — Белгород: Изд-во Белгород. ун-та, 2002. — Вып. 2. — С. 57—85.

Одержано 14.10.2005

БОЛГОВ М.М.

Л. І. Бабенко

Песочинский курганный могильник скифского времени

Харьков: Издательский дом «Райдер», 2005. — 233 с.

Вихід у світ монографічного дослідження Л. І. Бабенко — значна подія у вивченні пам'яток скіфської доби Лісостепу Східної Європи. Нарешті яскраві матеріали Песочинського некрополя введено в широкий науковий обіг. Вони значно доповнюють наші знання про матеріальну культуру та етнокультурний розвиток населення лісостепової частини басейну Сіверського Дінця наприкінці V—IV ст. до н. е. Незважаючи на суттєві недоліки у процесі дослідження цього могильника (с. 6—7), ми згодні з Л. І. Бабенко, що наші уявлення про сіверськодонецьку групу пам'яток без опублікованих автором матеріалів будуть не лише неповними, але й перекрученими.

Структура рецензованої праці логічна і не викликає заперечень. Монографія складається зі вступу, шести розділів, висновків, списків літератури та скорочень, а також чотирьох додатків: власне ілюстрацій та представлених у таблицях даних щодо соціальної диференціації похованих, результатів пробірного аналізу предметів із дорогоцінних металів та спектрального аналізу бронзових виробів.

Рецензована монографія, як і будь-яке актуальне наукове дослідження, торкається багатьох дискусійних питань, особливо шостий розділ. Перші заперечення виникають під час ознайомлення з другим розділом праці, присвяченим характеристиці поховальних споруд та обряду Песочинського могильника, в якому Л. І. Бабенко доходить висновку, що соціальна диференціація общини, яка залишила поховання некрополя, була значною (с. 37). Навряд чи поховані у великих курганах представники місцевої знаті та пересічні землероби входили до однієї спорідненої соціальної групи. Швидше за все, значні за розмірами, кількістю та якістю супровідного інвентарю поховання належали представникам одного знатного роду, який наприкінці V—IV ст. до н. е. контролював якусь частину сіверськодонецького Лісостепу і його пересічне населення. Ймовірно, під невеликими насипами у супроводі нечисленного інвентарю знайшли свій останній притулок представники залежного землеробського населення. Історичні паралелі дають підстави вважати, що саме ці общинники, виконуючи одну із повинностей, і

споруджували величезні кургани, біля яких згодом і були поховані (Медведев 1999, с. 127).

У третьому розділі автор якісно та професійно описує інвентар, що полегшує роботу з цим виданням. Правомірність підбору аналогій заперечень не викликає. Хоча є невелике зауваження. Ми вважаємо, що згадуючи аналогічні вироби із кургану Солоха, потрібно зазначити, з якої саме могили вони походять (с. 129, 140 та ін.), оскільки ці поховання дещо різняться хронологічно (Алексеев 2003, с. 260—261).

На сьогодні є виправданими тези щодо тісних зв'язків сіверськодонецького і середньодонського ареалів скіфоїдних пам'яток та високого ступеня уніфікації матеріальної культури в Лісостепу Східної Європи наприкінці V—IV ст. до н. е. (с. 158).

У наступному розділі автор розглядає хронологічні позиції кожного поховання окремо та межі існування могильника в цілому. Дослідник слушно зауважує, що для значної кількості поховань визначити вузьке датування дуже складно. Так, із 37 поховань 8 були безінвентарними, 14 комплексів датуються у межах загальної хронології могильника і лише 15 поховань (у 13 курганах) мають більш-менш обгрунтовані підстави для визначення вузького датування комплексів (с. 159—171). Сумнівними видаються і датування деяких поховань. Так, Л. І. Бабенко, зазначаючи хронологічну позицію кургану № 2, аргументовано доводить близькість часу його здійснення з курганом Солоха (с. 160), але знову не вказує на конкретну могилу цього «царського» кургану. Впускне поховання кургану Солоха науковці датують першою чвертю (80-ті рр.) IV ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 243; Алексеев 2003, с. 260—261). Крім того, у супровідному інвентарі поховання у кургані № 2 було знайдено золоті пластинки із зображенням оленя. Аналогічну бляшку виявлено у кургані № 22 Песочинського могильника, поховання якого чітко датується другою чвертю IV ст. до н. е. за червонофігурним лекіфом із пальметою. Відмінності, які знайшов Л. І. Бабенко між пластинками з цих курганів, ми вважаємо штучними, які потрібні були автору для обгрунтування власного погляду на датування поховання у кургані № 2 (с. 166). Навряд чи можна бажати ліпшого збігу: в одному могильнику, у двох могилах, одна з яких добре датується за антич-

© Д. С. ГРЕЧКО, 2006

ним імпортом, знайдено аналогічні вироби. На нашу думку, поховання курганів № 2 та 22 синхронні й належать до другої чверті IV ст. до н. е.

Не можна не помітити, що лише курган № 5 датується серединою — другою половиною V ст. до н. е. та визначає час початку функціонування могильника (с. 171). Є великі сумніви щодо правомірності такого подавлення нижньої хронологічної межі існування Пісочинського некрополя. Аргументи автора не переконливі. Так, мечі з антенним навершям та метеликоподібним перехрестям зафіксовано й у похованнях кінця V — початку IV ст. до н. е. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 121 та ін.). У цьому випадку хронологічним показником є значне переважання тригранних наконечників стріл (118 одиниць) над трилопатовими (54 одиниці). Ця деталь найчастіше характеризує поховальні комплекси кінця V—IV ст. до н. е. (Плешивенко 1991, с. 60, 65; Евдокимов, Фридман 1987, с. 93, 111, 113—115 та ін.), тому, на наш погляд, поховання під курганом № 5 слід датувати саме тим часом. Лише тоді він поповнить групу могил того часу Пісочинського могильника, не випадаючи із загального контексту, обмежить період здійснення поховань у цьому некрополі пізньоскіфським часом (кінець V — початок III ст. до н. е.). Автор слушно зауважує щодо синхронності розквіту життя населення, яке ховало своїх померлих у Пісочинському некрополі, та людності степового регіону (с. 171). Хотілося б лише зазначити, що подібна динаміка спостерігається й у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 115—116 та ін.) та на середньому Доні (Медведєв 1999, с. 65, 119).

У п'ятому розділі Л.І. Бабенко наводить соціальну характеристику населення, яке залишило поховання у Пісочинському некрополі. Автор вважає, що результати цього дослідження суттєво доповнять наші уявлення щодо соціального розвитку сіверськодонецького населення скіфської доби. Проте тут викликає занепокоєння стан джерельної бази. Дослідник переконаний, що некрополь вивчено майже повністю, але це не так, адже розкопано лише 35 курганів, а судячи з плану могильника, невивченими залишилися щонайменше 15 насипів (рис. 2, 1). Як видно, це майже третина курганів археологічного комплексу, до того ж аналіз проведено не за хронологічними зрізами, які суттєво відрізняються за кількістю поховань. Так, до кінця V — першої половини IV ст. до н. е. можна віднести 7 поховань, до середини — другої половини IV ст. до н. е. — 16, до кінця IV ст. до н. е. — 2, у межах усього IV ст. до н. е. — 4 комплекси, 8 поховань не мали супровідного інвентарю, але можуть бути датовані у межах

загальної хронології могильника. Ми вважаємо, що цих даних замало для динамічної характеристики соціальної структури населення, яке залишило Пісочинський могильник. Важливим є той факт, що представники знатного роду, який контролював цю територію, ховали своїх небіжчиків протягом усього пізньоскіфського періоду (с. 178), що вказує на стабільність соціально-економічних відносин у сіверськодонецькому Лісостепу в той час. Ймовірно, саме це зумовило всебічний розквіт у регіоні. Цікавим є спостереження Л.І. Бабенко щодо близькості поховань кургану № 8 Пісочинського некрополя та Великого Рижанівського кінця IV ст. до н. е. Очевидно, ця подібність яскраво діагностує близькі етнополітичні та соціальні процеси населення Лісостепу Східної Європи наприкінці скіфської доби.

Заперечення викликає теза, що значну частку рядових воїнів становили вихідці з іноетнічного середовища (с. 179), яка ґрунтується на тому, що троє похованих були орієнтовані головою на захід (№ 16, 20, 28) та один — на північ (№ 14). Стосовно поховання у катакомбі (№ 28) це припустимо. Незрозуміло, чому Л.І. Бабенко не зважає на той загальновідомий факт, що за-хідне орієнтування небіжчиків є досить поширеним у сіверськодонецьких некрополях пізньо-скіфського часу. Б.А. Шрамко ще у своїй кандидатській дисертації, спираючись на тогочасну джерельну базу, взагалі зазначав про переважання саме західного орієнтування похованих (65 %). Другу за кількістю групу становили поховання з північним орієнтуванням (Шрамко 1953, с. 7). На сьогодні результати аналізу всіх відомих матеріалів вказують на те, що померлих переважно орієнтували головою на південь (54,3%), потім на південний захід (16,5%) і захід (15%) (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 41—42). Отже, на нашу думку, у військових контингентах сіверськодонецького населення пізньоскіфського часу вихідців із іноетнічного середовища було небагато. Отже, назріло питання: що саме стоїть за поширенням у кожному конкретному регіоні поховань, орієнтованих практично за всіма можливими напрямками? Ця строката картина, ймовірно, ґрунтується не на етнічних, а на соціальних чи інших розбіжностях. Проте ця тема потребує спеціального дослідження.

У шостому розділі монографії Л.І. Бабенко намагається визначити місце Пісочинського некрополя у колі пам'яток скіфської доби басейну Сіверського Дінця. Утім це конкретне завдання автор розширює до висвітлення етнокультурних процесів V—IV ст. до н. е. у сіверськодонецькому Лісостепу. Безперечно, поховальні пам'ятки відіграють значну роль у процесі реконструкції історичного процесу (с. 185), але навряд чи хтось заперечуватиме, що повноцінні

дослідження неможливі без урахування даних, отриманих під час розкопок поселень та городищ, звичайно, якщо вони є у конкретному регіоні. Подібні археологічні пам'ятки є й у сіверськодонецькому Лісостепу. Л.І. Бабенко, спираючись на результати дослідження Люботинського городища та в ур. Городище (с. 186), вказує на існування у регіоні пам'яток, які функціонували протягом усього скіфського часу. Проте ці посилання не зовсім коректні. Можна стверджувати, що у лісостеповій частині басейну Сіверського Дінця лише Люботинське городище дійсно функціонувало в VI—IV ст. до н. е., хоча у пізньоскіфський час і на його території життя занепадає (Шрамко 1998, с. 121—122). Городище в ур. Городище було засноване на початку середньоскіфського періоду (Буйнов, Окатенко 2004, с. 12). До пам'яток, які виникли у ранньоскіфський час, можна віднести курган-зольник біля с. Черемушна, поселення на місці Люботинського городища, Горіховий Гай-2, в ур. Дроб'янське, в с. Барчани, біля сіл Завадівка, Шлях та ін., але вони практично всі чи занепали, чи припинили функціонування у IV ст. до н. е. (Либеров 1962, с. 80—85; Шрамко 1998, с. 14, 122—125; 2002/2003, с. 108; Гречко 2001, с. 96—97; 2003, с. 9—14 та ін.). Отже, ймовірно, структура заселеності сіверськодонецького Лісостепу в ранньому залізному віці не була однаковою та динамічно коригувалася разом зі змінами етнополітичної ситуації на півдні Східної Європи.

Далі, не володіючи у належному обсязі поселенським матеріалом, автор усе ж висловлює правомірні думки, які на цей час можна вважати гіпотезою. Л.І. Бабенко зазначає, що пам'ятки ранньої залізної доби у сіверськодонецькому Лісостепу з'явилися ще в ранньоскіфський час та функціонували до кінця скіфської доби, що, на його думку, вказує на стабільність основного масиву місцевого населення. Появу нових елементів поховального обряду чи матеріальної культури автор пояснює наявністю культурних зв'язків, запозичень, інфільтрацій у місцеве середовище якоїсь частки чужорідного населення (с. 186). Тут варто було б поставити крапку, але дослідник шукає інші варіанти інтерпретації історії населення сіверськодонецького регіону V—IV ст. до н. е.

Він аргументовано відкидає можливість належності поховань Пісочинського некрополя степовим скіфам, але разом із іншими спеціалістами визнає незначну присутність цього етнічного елемента, який не відіграв вирішальної ролі (с. 188).

Далі Л.І. Бабенко викладає суть історіографічної дискусії щодо оцінки Посульських некрополів. Автор не поділяє думки дослідників, які вважають воїнські могильники Посулля за-

гальними для споріднених племен Лівобережного Лісостепу всієї скіфської доби (В.А. Іллінська) або лише ранньоскіфського часу, і що в пізніший час поховання почали здійснювати у безпосередній близькості до місць проживання (Ю.В. Буйнов). Останній погляд враховує практично всі відомі на цей час факти з цього питання (с. 190—191). Тут, зважаючи на відсутність будь-яких нових значущих даних, які суперечили б цій гіпотезі, варто було б знову поставити крапку та чекати на нові польові чи методологічні відкриття археологів, але автор розвиває свою власну теорію, вибудовуючи її на обмеженій кількості інформації. Проте Л.І. Бабенко, спираючись більше на власну інтуїцію (якій можна позаздрити), на нашу думку, абсолютно правильно зауважує, що у ранньоскіфський час заселеність регіону була нижчою, ніж у подальшому, відповідно й кількість поховальних пам'яток не може бути значною (с. 192). Далі інтуїції уже замало, і автор починає помилятися. Він вважає, що у Люботинському могильнику розкопано понад 10 курганів (с. 192). Насправді, їх досліджено майже втричі більше (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 231—232). Датування більшості могил Люботинського могильника ускладнено внаслідок їх пограбовання. Втім, зважаючи на те, що досі не було розкопано жодного поховання з інвентарем, яке б належало не до ранньоскіфського часу (виняток становить одне передскіфське поховання), ми схильні датувати основний час функціонування цього некрополя саме тим періодом. Л.І. Бабенко вважає, що поховання з передньоазійськими трофеями у курганах Караванської групи могильника належать найвищій знаті сіверськодонецького Лісостепу ранньоскіфського часу, тому версія Ю.В. Буйнова не може бути прийнята. Проте ми не розуміємо, як можна порівнювати вищезазначені кургани з грандіозними спорудами «роменських» некрополів? Очевидно, ми тут маємо справу з похованнями нижчого прошарку знаті тогочасного Лівобережного Лісостепу.

Л.І. Бабенко запевняє, що дослідження поселень та городищ були не лише не масштабними, а як правило, обмежувалися збором підйомного матеріалу. А тому про час виникнення абсолютної більшості цих пам'яток говорити складно. Автор поділяє думку дослідників, які 30 років тому вважали, що більшість поселень та городищ виникло у V—IV ст. до н. е. (с. 191—192). У двох абзацах автор показав, що практично не володіє поселенським матеріалом. На сьогодні у сіверськодонецькому Лісостепу у межах сучасної України відомо 18 городищ та понад 200 поселень скіфської доби. Розкопки проводили на 10 укріпленнях, шурфування — на 5. Дослідження трьох укріплень обмежувалися збором підйомно-

го матеріалу. Загальна розкопана площа сіверськодонецьких городищ становить понад 15200 м². Найкраще вивченим є Люботинське городище, яке можна вважати базовою сіверськодонецькою пам'яткою VI—V ст. до н. е. (7190 м²). Розкопки здійснювали на 10 сіверськодонецьких поселеннях, датованих періодом, що розглядається. Ще 8 селищ шурфували. Загальна розкопана площа поселень становить понад 1530 м². Дослідження інших поселень обмежувалися збором виразного підйомного матеріалу, зокрема чималої кількості хронологічно забарвлених античних знахідок. Навряд чи такий стан вивченості сіверськодонецьких пам'яток може бути схарактеризований як незадовільний.

Нижче Л.І. Бабенко обґрунтовує наявність великих міграцій лісостепоного населення внаслідок порушення стабільності у степах Північного Причорномор'я. З фактом міграції населення наприкінці VI—V ст. до н. е. з Правобережного Лісостепу та Посулля важко не погодитись. Автор вважає, що з того часу розпочався перерозподіл територій (с. 193). У деяких регіонах, можливо, так і сталося. Утім, зважаючи на наявність слабозаселених територій середнього та нижнього Дону, можна припустити, що міграційні потоки були спрямовані саме туди. До того ж, на відміну від Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя та басейну Сіверського Дінця, які, до речі, були досить щільно заселені спорідненими племенами, в цих регіонах мешкало нечисленне чужорідне населення, яке поступалося племенам Лівобережного Лісостепу та басейну Сіверського Дінця у військовій могутності (Медведев 1999, с. 86). Отже, розв'язати агресію було легше саме в цьому напрямку. Ми вважаємо, що територія басейну Сіверського Дінця була транзитною для переселенських потоків на схід і лише невелика частина спорідненого, нового, населення, ймовірно, осіла у цьому регіоні. Нам не зрозуміло, як значна заселеність регіону може бути однією із необхідних умов для «колонізації» (с. 195). Логічно було б припустити протилежне.

Автор визначає як могили переселенців поховання V ст. до н. е., до інвентарю яких входять предмети кінського спорядження (с. 195—196). Дійсно, у похованнях VI ст. до н. е. предметів кінської зброї не зафіксовано, але потрібно зважати на їх кількість. Так, до першої половини VI ст. до н. е. належить близько 30 поховань Люботинського могильника та кілька курганів біля с. Черемушна, більшість із яких безінвентарні внаслідок пограбовання та належали пересічному землеробському населенню. Слід зауважити, що поховані у Караванській групі Люботинського могильника були воїнами, які брали участь у походах до Передньої Азії, що

засвідчують трофеї (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 118; Скорий 2003, с. 77 та ін.). Навряд чи вони були піхотинцями, тобто цілком правомірно можна стверджувати, що в цих пограбованих могилах воїнів-вершників були предмети кінського спорядження. Іншим похованим того часу подібний інвентар не відповідав за статусом. Другою половиною VI ст. до н. е. датується лише поховання у Тетюшинському кургані. Все це дає підстави погодитися з думкою Ю.В. Буйнова, що в той час вельможних воїнів-вершників ховали у Посульських некрополях. Зважаючи на це, поховання V ст. до н. е. з предметами кінської зброї можна пов'язувати з процесом перенесення місця поховання сіверськодонецької знаті безпосередньо до місць постійного мешкання внаслідок появи на території терасового Лівобережного Лісостепу скіфів (Фиалко 1994, с. 20—21). На користь цього свідчить і аргумент Л.І. Бабенко щодо алахтонності могильників знаті та відсутності багатих поховань VII—VI ст. до н. е. у цих пам'ятках (с. 196). Отже, відокремленість некрополів знаті слід пов'язувати з прагненням *і на новому місці* поховання наголосити на власному особливому статусі (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 28).

Незважаючи на зазначені зміни у житті верхівки Дніпровського Лівобережного Лісостепу, основний масив пересічного землеробського населення у басейні Сіверського Дінця залишався стійким, хоча певні внутрішні міграції внаслідок порушення стабільності у степу, очевидно, відбувалися місце. (Гречко 2005, с. 123). Таким чином, збільшення населення, зафіксоване наприкінці VI ст. до н. е., можна здебільшого пов'язувати з успішною реалізацією внутрішніх ресурсів місцевого населення. Безперечно, міграції були, але не такі значні, щоб радикально впливати на етнокультурний розвиток сіверськодонецького Лісостепу, як вважає Л.І. Бабенко.

Взаємовідносини між населенням степу та сіверськодонецького регіону після агресії номадів наприкінці V ст. до н. е., ймовірно, ґрунтувалися на принципі «озброєного нейтралітету», хоча іноді вони могли мати і союзницький характер для проведення військових походів, як це зазначає Л.І. Бабенко (с. 202). Отже, у розв'язанні цього питання ми згодні з автором, що всі відомі на сьогодні дані вказують на те, що населення Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя та Сіверського Дінця на чолі з нащадками скіфів перших хвиль зуміли відстояти свою незалежність. Цьому, швидше за все, сприяла не вмiла організація захисту, а те, що скіфів більше цікавило Північно-Західне Причорномор'я, а не східноєвропейський Лісостеп. Пам'ятки Правобережжя постраждали більше, оскільки були

найближчим тилом під час проведення військових кампаній степовиків (с. 200).

Насамкінець хотілося б зазначити, що Л.І. Бабенко наприкінці шостого розділу слушно зауважує, що головною метою монографії є публікація та історична інтерпретація *однієї пам'ятки* — Пісочинського могильника (с. 204), але саме цей розділ великою мірою виходить за межі визначеної мети. На жаль, згадані інтуїтивні припущення останньої частини праці дещо погіршують загальне позитивне враження від монографії.

Дослідження є результатом клопіткої щоденної роботи автора, успішно доведеної до логічного завершення. Монографію написано зрозумілою живою мовою, ілюстративні матеріали виконано якісно та професійно (зауважимо лише відсутність умовних позначень).

Цінність та актуальність рецензованої монографії не підлягають жодному сумніву. Широкий спектр порушених дискусійних питань, можливо, допоможе сіверськодонецьким пам'яткам скіфської доби нарешті стати предметом наукової дискусії. Ця рецензія — ще одне свідчення того жвавого інтересу, який викликала книга Л.І. Бабенка в археологів, студентів, краєзнавців і всіх тих, кому не байдужа давня історія Батьківщини. Цікавий матеріал сіверськодонецького регіону має посісти гідне місце серед синхронних пам'яток східноєвропейського Лісостепу.

ГРЕЧКО Д.С.

Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII—IV вв. до н. э. — СПб., 2003. — 416 с.

Бандуровский В.А., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени Харьковской области (северодонецкий вариант). — Харьков, 2000. — 236 с.

Бессонова С.С. Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 148—160.

Буйнов Ю.В., Окатенко В.Н. Раскопки городища скифского времени в урочище Городище // Археологічні відкриття в Україні у 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 9—12.

Гречко Д.С. Поселення скіфського часу поблизу с. Шлях на Харківщині // АЛЛУ. — 2001. — № 2. — С. 96—98.

Гречко Д.С. Новые материалы раннескифского времени с поселений Харьковщины // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Харків, 2003. — С. 9—14.

Гречко Д.С. До питання щодо виникнення сіверськодонецьких городищ скіфської доби // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. — Луганськ, 2005. — С. 122—124.

Евдокимов Г.Л., Фридман М.И. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 85—116.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Левобережья. — К., 1989. — 334 с.

Либеров П.Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // МИА. — 1962. — № 113. — С. 5—85.

Медведев А.П. Ранний железный век лесостепного Подонья: археология и этнокультурная история в I тыс. до н. э. — М., 1999. — 161 с.

Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II вв. до н. э. — Саратов, 1999. — 678 с.

Плешивенко А.Г. Скифский курган у Белозерского лимана // Курганы степной Скифии. — К., 1991. — С. 53—72.

Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. — К., 2003. — 162 с.

Фиалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи. — К., 1994. — 23 с.

Шрамко Б.А. Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1953. — 14 с.

Шрамко Б.А. Люботинское городище // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 9—131.

Шрамко И.Б. Исследование округа Люботинского городища // АЛЛУ. — 2003. — № 2. — С. 102—108.

Одержано 22.12.2005

ГРЕЧКО Д.С.

**К.П. Бунятян, Л.Л. Залізняка, В.М. Зубар,
О.П. Моця, В.В. Отрощенко, Р.В. Терпиловський**
Археологія України.

К.: Либідь, 2005. — 504 с.

Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів України під редакцією д.і.н., професора Л.Л. Залізняка складається з шести окремих блоків лекцій, написаних досвідченими археологами і викладачами знаних київських університетів — Києво-Могилянської Академії та Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Всі автори є провідними фахівцями з відповідних проблематик головної археологічної установи України — Інституту археології НАН України. Отже, кожен із розділів книжки виконано на високому науковому рівні з урахуванням останніх досягнень археологічної науки і педагогічного досвіду викладання археології у провідних університетах Києва. Увагу читача акцентовано на явищах стародавньої культури, відомих на теренах України, однак вони розглядаються на широкому тлі археології та первісної історії усєї Євразії.

Кожен із авторських розділів містить 4—5 окремих тем лекцій, у яких після невеликого історичного екскурсу в епоху подано стислу та водночас інформативну характеристику відповідних культурних спільнот. Український опис культур включає пояснення назв, історіографічні моменти, характеристику поселень, поховальних пам'яток та господарства, базові показники матеріальної культури. Починаючи з доби бронзи зроблено спроби гіпотетичного визначення (де це можливо) етнічної належності носіїв культури. Багато положень рецензованої праці спирається на власні наукові розробки авторів.

Вступ до курсу лекцій «Археологія України» написано к.і.н. К.П. Бунятян живою, зрозумілою студентам мовою. Авторка висвітлює етапи становлення археології як науки в Україні та поза її межами, а також дає визначення ключових понять археологічної науки, зокрема «археологічна культура», знайомить студентів з археологічною періодизацією, предметом, методами і завданнями цієї науки.

Розділ I «Кам'яна доба України», підготований д.і.н., професором Л.Л. Залізником, у доступній студентам-історикам формі ознайомлює їх із головними проблемами найдавнішого минулого України. Автор докладно зупиняється на складній проблемі антропогенезу, початкові етапи якого відбувалися хоча й далеко за межами

України — у первісній Африці, втім безпосередньо стосуються проблематики посібника. Приділено увагу культурі найдавніших людських істот, що з'явилися в Україні близько 1 млн років тому, неандертальцям мустьєрської доби, прильодовиковим мисливцям пізнього палеоліту, епох мезоліту та неоліту. Розділ дає студентам-історикам адекватне уявлення про культурні явища кам'яної доби України на широкому тлі найдавнішої історії Старого Світу.

Розділ II «Епоха енеоліту—бронзи» написано завідувачем відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України д.і.н. В.В. Отрощенко. Дослідник подав оригінальну панораму типів пам'яток, культур та культурно-історичних спільнот, поширених на теренах нашої держави впродовж другої половини VI—II тис. до н. е. Автор розділу розглядає їх в контексті археології усєї Центральної і Східної Європи, однак орієнтується насамперед на концептуальні розробки українських археологів. Звертає на себе увагу періодизація доби із застосуванням каліброваних радіовуглецевих дат, що подавнюють енеоліт України майже на 1000 років аж до кінця VI тис. до н. е. Щодо кожної культури подано стислу інформацію з історіографії, характеристику поселень та поховань, господарства, матеріальної культури тощо. Особливу увагу приділено таким важливим і цікавим культурним феноменам доби енеоліту—бронзи України, як антропоморфна скульптура, поява курганів, модельовані черепи-портрети, пояси пряжки з кістки та рогу, бронзові клепані казани, біметалічні кинджали тощо. Особливо чітко побудовано підрозділ «Доба пізньої бронзи», де автор розглядає культури, виділення яких безпосередньо стосується його досліджень.

Розділ III «Доба раннього заліза», підготований к.і.н. К.П. Бунятян, вирізняється живою, образною мовою. Серед позитивних моментів зазначимо повноту викладу, що забезпечило висвітлення головних культурних явищ епохи, яке не завжди можна знайти навіть в академічних виданнях. Докладно розглянуто писемні джерела, вдало підібрано ілюстрації. Однак бажано було б доповнити ілюстративну частину кількома кольоровими фотографіями шедеврів скіфосарматського золотарства.

Розділ IV «Античність» д.і.н. В.М. Зубаря

присвячено культурно-історичним процесам у Причорномор'ї VII ст. до н. е. — V ст. н. е., зумовленим грецькою колонізацією та римською присутністю в регіоні. Розділ написано на належному науковому рівні, хоча матеріальній культурі можна було б приділити дещо більшу увагу за рахунок певного скорочення текстів, присвячених докладному опису історичних та соціально-економічних процесів у Північному Причорномор'ї та Криму за античної доби.

Розділ V «Ранні слов'яни» завідувача кафедри археології та музеєзнавства КНУ ім. Т. Шевченка, д.і.н. Р.В. Терпиловського присвячено культурно-історичним явищам на теренах України протягом I тис. н. е. Розглянуто низку генетично пов'язаних між собою археологічних культур, що існували від латенського періоду до початку розвинутого середньовіччя (II—X ст. н. е.), тобто від перших протослов'янських утворень до появи держави Русь зі столицею у Києві. Охарактеризовано культури осілих сусідів слов'ян латенського та римського часів (балтів, германців, фракійців) і кочовиків Степу раннього середньовіччя (гунів, болгарів, хозар).

Наголошується на ключовому місці України в етногенезі слов'ян. Саме тут археологи виявили найдавніші слов'янські старожитності середини I тис. н. е. Звідси бере початок широке розселення слов'ян на просторах Балканського півострова та Центральної Європи VI—VIII ст. Кожен розділ присвячено характеристикам археологічних культур відповідного періоду, супроводжується стислим нарисом історичної ситуації та особливостей соціально-економічного розвитку населення.

Розділ VI «Русь і Степ» підготовано одним із провідних фахівців України з проблематики Київської Русі, членом-кореспондентом НАН України О.П. Моцею. Кожна тема починається невеликим історичним екскурсом у відповідну епоху. Автор докладно розглядає складну проблему становлення держави Русь, аналізує культурно-історичні впливи на цей процес найближчих сусідів і пере-дусім хозар, скандинавів, Візантії. Особливу увагу приділено матеріальній культурі та різним галузям господарства, військовій справі, релігії Південної Русі як на початковому етапі її історії, так і за доби феодальної роздробленості. Окремий розділ присвячено кочовикам степів Причорномор'я та Приазов'я, а також середньовічному Криму. Своєрідний культурний розвиток південних сусідів Русі суттєво впливав на культуру та історичну долю останнього.

У цілому підготований колективом авторів під редакцією професора Л.Л. Залізняка курс лекцій «Археологія України» справляє добре враження, відповідає сучасним стандартам науки та вищої історичної освіти, хоча і не позбавлений певних недоліків. Зокрема, деякі частини надто історизовані за рахунок скорочення влас-тивих археології речознавчих сюжетів. Деякі авторські розділи відрізняються від інших за стилістикою, а іноді й за внутрішньою структурою. Прикрасили б текст кольорові ілюстрації.

Посібник для історичних факультетів «Археологія України» виконано на належному науковому рівні з врахуванням потреб і вимог вищої освіти України, є цікавою і потрібною для студентів і викладачів археології України книгою.

Одержано 16.05.2006

ГЛАДКИХ М.І.

Книжковий огляд

Боспорские исследования. Вып. ХСб./ Ред.-сост. А.И. Айбабин, В.Н. Зинько. — Симферополь; Керчь. — 2005. — 400 с.

У ювілейному десятому томі «Боспорських читань» наведено широкий спектр досліджень, пов'язаних насамперед із античною та середньовічною історією та археологією Північного Причорномор'я. В традиційних рубриках наукової збірки провідні фахівці та дослідники-початківці України і Росії розглядають питання історії й археології Боспору, Скіфії, Херсонеса, Візантії, а також культурно-історичного спадку Криму.

Для істориків, археологів, музейних працівників та викладачів, а також усіх зацікавлених історією та археологією Північного Причорномор'я.

Проблемы эпохи бронзы Великой Степи. Сб. науч. статей. — Луганск: Глобус, 2005. — 136 с.

У збірці опубліковано статті на різні теми епохи бронзи євразійських степів та суміжних територій. Для археологів, істориків, музейних працівників, викладачів, студентів-істориків.

Кам'яна доба України. Зб. наук. статей. — К.: Шлях, 2005. — Вип. 7. — 232 с.

Збірку присвячено 85-річчю видатного українського археолога Д.Я. Телегіна. До збірки увійшли статті, присвячені проблематиці кам'яної доби, а також доби бронзи на території України.

Древности римского времени на Слобожанщине. Сб. статей / Сост. А.Н. Зинухов. — Харьков: Курсор, 2006. — 196 с.

До збірки увійшли статті відомих харківських археологів та істориків, присвячені останнім знахідкам на території Слобідської України артефактів римського часу початку I тис. н. е.

МЕЦЕНАТ НАУКИ (пам'яті Георгія Львовича Скадовського)

Історія нашої Батьківщини багата на видатних людей, дуже відомих свого часу, але згодом несправедливо забутих. І лише в останні роки ці імена повертаються із прірви небуття. Серед цих постатей значне місце посідає громадський та культурний діяч кінця XIX — початку XX ст. Георгій Львович Скадовський — предводитель дворянства Херсонського повіту, дійсний статський радник, дослідник, який залишив по собі значний археологічний спадок.

Народився Георгій Львович 1847 р. у родині великого землевласника, штаб-ротмістра Льва Балтазаровича Скадовського та його дружини Марії Петрівни. Це була майже звичайна для свого часу дворянська багатодітна сім'я, яка мешкала в одному зі своїх маєтків у Білозерці (нині райцентр у Херсонській обл.). Проте цю родину вирізняло живе зацікавлення музикою, живописом, літературою, медициною та точними науками. Так, неабиякий талант до малярства виявився у старшого брата Георгія — Миколи Львовича, який став професійним художником. Георгій пішов іншим шляхом. Він закінчив біологічний факультет Новоросійського університету, обрав кар'єру державного чиновника та досяг чину статського радника. Окрім служби, він приділяв багато часу громадським справам: його неодноразово вибирали повітовим предводителем дворянства, мировим суддею, обіймав ще кілька громадських посад.

Утім справжньою справою «для душі» Г.Л. Скадовського була археологічна наука. Свої перші наукові дослідження він розпочав ще 1886 р., коли вивчав територію між річками Інгулець та Дніпро: від села Городок поблизу Роксандрівки на Інгульці до селища Широка Балка на Дніпровському лимані. Основне своє завдання Георгій Львович вбачав у дослідженні тих пам'яток, що можуть щезнути. Вчений піклувався про те, щоб зафіксувати їх документально, у кресленнях чи світлинах. Скадовський вважав справою честі дослідити ті місцевості, яким загрожувало знищення від рук грабіжників.

Так, досліджуючи городище Городок, він став свідком того, як місцеві жителі вивозили велику кількість будівельних матеріалів зі зруйнованого ними фундаменту старовинного поселення.

Г.Л. Скадовський уперше 1886 р. досліджував поселення неподалік хутора Глинище (сучасне с. Дніпровське Білозерського р-ну), яке він назвав Білозерським поселенням і зробив висновок щодо його можливої totoжності зі стародавнім античним містом Ольвія, а також про можливі взаємовідносини тут осілого та кочового населення. На початку цих розкопок Скадовський зацікавився роботою скарбошукачів, які працювали лише з дозволу та у присутності вченого. Дослідження почалися із решток землянок, де було знайдено людські скелети та дві глибокі ями (льохи) овальної форми, в яких було виявлено велику кількість фрагментів амфор, обпаленого посуду червоної та жовтої глини, грубого посуду з чорної глини з вмістом кварцу. Подальші дослідження виявили нові ями на кшталт покинутих печей, заповнених уламками у суміші із золою, землею і мушлями. У місцях, де раніше копали скарбошукачі, Г.Л. Скадовський знайшов сміттєві ями, заповнені фрагментами амфор, флаконів і ліпних горщиків. Також було виявлено пращові камінці, пряслиця, шматки ручного жорна, наконечник спису, скляні буси й ольвійські монети. Влітку 1886 р. Скадовський зацікавив цим поселенням видатного українського науковця Д.І. Яворницького. Разом вони провели ще невеликий обсяг робіт: знайдено яму, дно якої було усипано морськими мушлями, відкрито піч та два глиняних грузила, шматок свинцю, і велику кількість уже виявлених знахідок.

На особливу увагу заслуговують дослідження Г.Л. Скадовським курганів біля с. Білозерки. Вчений спробував систематизувати кургани, розділивши їх на ті, що були насипані одразу після поховання покійника, і ті, що збільшувалися по мірі поховання в них нових померлих. Також Георгій Львович створив спеціальну типологію за хронологічною та предметною послідовністю речей, знайдених у похованнях. До

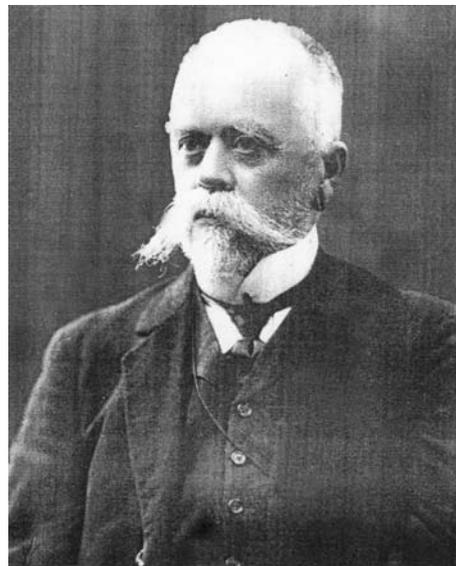
першої групи було віднесено поховання кам'яного періоду зі знаряддями праці із місцевого вапняку, крем'яними наконечниками стріл, скребками, антропоморфними стелами та ін. Дослідник звернув увагу й на позу скелета та спробував ідентифікувати обряд поховання. Другим типом поховань Г.Л. Скадовський назвав могильники, в яких скелети залишені у нашаруванні курганного насипу і супроводжуються предметами культу: амулетами та ліпним плоскодонним орнаментованим посудом. До третього типу Георгій Львович відніс поховання з металевими виробами. У цій групі цікавим було поховання у дерев'яному човні, поряд з яким знайдено кістки коня. Четвертий тип — це поховання з грубим необпаленим посудом із сірої та чорної глини. Тут не було знайдено предметів зброї, але постійно траплялися пряслиця, грузила, мідні браслети та буси з гірського та димчастого кришталю. Крім того, виявлено скарабеї із вирізаними написами, мідні дзеркала, фібули і дзвіночок, які, на думку Г.Л. Скадовського, були схожі з матеріалами, знайденими в Ольвії.

До п'ятого і шостого типів Георгій Львович відніс поховання з речами античної культури із характерними земляними спорудами, що займали окремі кургани без будь-яких інших поховань і мали вигляд обширних ям із двома заглибинами, дно яких вкривали тканинами або корою, а в центрі ставили труну у формі ящика, забитого залізними цвяхами. У могилі було розкладено грецький посуд, глиняні пряслиця, браслети, дзеркала, золоті буси, мідні стріли, рештки їжі. Також тут було виявлено уламки глиняної черепиці та амфор із клеймами. Біля скелетів часто знаходили воєнні обладунки, велику кількість мідних стріл та залізних списів. До сьомого типу віднесено поховання з човноподібною формою ями, у якій поряд із покійниками було покладено кістки ніг і череп коня, а проміжок між кістками людини та тварини було заповнено рештками кавалерійської амуніції та зброї.

Про свої дослідження 52 курганів на Білозерському могильнику Г.Л. Скадовський доповів на засіданні VIII Археологічного з'їзду, що проходив 1890 р. у Москві. Ці матеріали було опубліковано у Трудах VIII Археологічного з'їзду.

Також Скадовський дослідив поселення на Великому Потьомкінському острові й припустив, що, окрім решток запорізького часу, там мають бути й раніші поселення. До речі, цю гіпотезу було підтверджено запорізьким археологом А.В. Боденським під час досліджень 1972 р.

Навесні 1893 р. напередодні археологічного з'їзду в м. Вільно група членів Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей, серед яких був і Георгій Львович, організувала експедицію до Ольвії. В Очакові вони звернули

увагу на колекцію священника Левитського, що містила значну кількість посуду іонійського стилю, знайденого на о-ві Березань. Ознайомившись із цією колекцією, Г.Л. Скадовський вирішив провести розкопки на о-ві Березань. Звичайно, що на археологічне значення о-ва Березань звернули увагу раніше. Так, перші археологічні дослідження на Березані провів ще на початку XIX ст. академік Келлер. У 1847 р. А.С. Уваров зняв план острова, на якому зафіксував рештки поселень і низку курганів. 1884 р. в Одесі комітет із улаштування VI Археологічного з'їзду доручив доценту Пренделю та лаборанту Відгальму дослідити пробними розкопками Березань. Їх робота тривала всього 3—4 дні, але збагатила новими матеріалами археологічну науку й експонати Одеського музею. Утім, ні до Г.Л. Скадовського, ні після нього практично ніхто не здійснював таких плідних досліджень, які дали поштовх для подальших дій іншим науковцям: В.В. Латишеву, Е.Р. Штерну, О.А. Артамонову, М.Ф. Болтенко. Проте російська, а потім і радянська наука применшували або взагалі не згадували про ці дослідження Скадовського, можливо, через те, що він не мав спеціалізованої наукової освіти, до того ж був із «непролетарського» стану.

Дослідження на о-ві Березань із дозволу Імператорської Археологічної Комісії Г.Л. Скадовський провів за свій рахунок у 1900—1901 рр. Роботи тривали по півтора-два місяці й дали вражаючі матеріали. Саме ці розкопки встановили факт існування на о-ві Березань давньогрецького некрополя, у якому домінувала суто іонійська культура і лише деінде траплялися вироби аттичних майстерень. Цей некрополь Г.Л. Скадовський датував V ст. до н. е. Розкопки Георгія Львовича дуже зацікавили професора Е.Р. Штерна, який на засіданні Одеського то-

вариства 23 жовтня 1901 р. презентував звіт щодо досліджень Г.Л. Скадовського і свої висновки на основі їх результатів. Г.Л. Скадовський запросив Штерна до себе у маєток, щоб той роздивився та класифікував знайдені ним на о-ві Березань археологічні матеріали. Е.Р. Штерн дійшов висновку, що у розкопаному Г.Л. Скадовським могильнику (всього було досліджено 800 могил) знайдено речі VII—V ст. до н. е., а отже, відкрито рештки найдавнішого грецького поселення на узбережжі Північного Причорномор'я. Штерн наголошував, що необхідно бути вдячними за те, що серед великих землевласників є такі особи як Георгій Львович, який, незважаючи на всі незручності безлюдного безводного острова, не жалкує ані грошей, ані часу, щоб систематичною працею знайти матеріали, що допоможуть розв'язати історико-культурні питання із минулого нашого краю.

На перший погляд, здається дивним, чому землевласник без спеціальної освіти вирішив займатися цією, без сумніву, захоплюючою, але й складною наукою? Відповідь на це дав сам Георгій Львович на VIII Археологічному з'їзді у Москві. У своїй доповіді він сказав, що його не може не турбувати незахищений стан пам'яток місцевої давнини. І дійсно, він першим у повіті почав розкопки курганів із метою збереження цих свідків давньої історії. Георгій Львович казав: «Важко всидіти серед степів пасивним свідком зникнення з науки багатьох залишків старовини, не задовольнивши зацікавленість, природну для освіченої людини, через постійне розорювання їх плугом, ледь не більш небезпечних для науки, аніж грабування їх скарбошукачами».

Г.Л. Скадовський не лише сам досліджував історію рідного краю, а й допомагав іншим ученим-краєзнавцям. Він як голова Губернської вченої архівної комісії сприяв відкриттю Херсонського археологічного музею. «Херсонський музей

ніколи не мав коштів на купівлю предметів для своїх колекцій, — писав у «Літопису музею» його засновник і понад 30-річний зберігач В.І. Гошкевич. — Могутнім засобом його розвитку завжди було співчуття людей... Кращим прикладом цього може слугувати все зроблене для музею Георгієм Львовичем Скадовським. Найважливіші наукові багатства внесені у музей ним».

Поступово центром археологічних досліджень став музей старожитностей краю. Херсонська вчена архівна комісія припинила свою діяльність. Сімейні справи змусили Георгія Львовича відійти від активної громадської та дослідницької діяльності. Частина своїх археологічних колекцій він передав до музею, де вони стали практично основою тодішньої експозиції, решта залишалася у Білозерському маєтку вченого і надійшла до музею уже після його загибелі. На жаль, під час перебування цієї колекції у відомстві Ревкому її було дуже пошкоджено та розкрадено.

Життя цієї людини закінчилося трагічно: 22 січня 1919 р. разом із молодшим сином його було по-звірячому вбито у власному будинку грабіжниками, напевно, із банди Григор'єва. Вбивство Г.Л. Скадовського глибоко схвилювало громадськість. Газета «Родной край» від 26 січня 1919 р. писала, що траурна процесія за труною вченого розтягнулася на кілька кварталів. Данину поваги йому прийшли віддати не лише городяни, а й селяни з Білозерки й сусідніх хуторів. Поховали Георгія Львовича на старому цвинтарі Херсона.

Нині у фондах Херсонського краєзнавчого музею і археологічній експозиції Ермітажу можна побачити спадок цієї людини. Ім'я Г.Л. Скадовського назавжди залишиться в історії археологічної науки та, сподіваємося, стане прикладом для майбутніх поколінь українців.

Одержано 02.03.2006

ВДОВИЧЕНКО Є.В.

Д.Я. Телегін, С.В. Конча

ПРО АКТУАЛЬНІСТЬ ВИВЧЕННЯ ДАВНІХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

Близько двох століть минуло з часу встановлення факту існування індоєвропейської сім'ї народів, що охоплює значну кількість етномовних груп Євразії: германську, романську, індоіранську, грецьку, слов'янську, до якої входить і українська, балтську, кельтську тощо. Етнокультурна спільність носіїв давньої індоєвропейської мови існувала ще в епоху міді — не пізніше IV тис. до н. е. Вже в епоху бронзи індоєвропейські народи заселили величезну територію від атлантичного узбережжя Європи до Тибету та Індійського океану. У наш час народи індоєвропейської сім'ї розселилися на всіх континентах земної кулі.

З часу відкриття факту спорідненості зазначених мов «індоєвропейський феномен» притягував увагу багатьох дослідників. Давню історію і культуру індоєвропейських народів вивчають за різними джерелами: писемними, лінгвістичними, етнографічними, антропологічними. Протягом останніх десятиріч усе важливішу роль у справі пошуку найдавнішого ареалу розселення носіїв індоєвропейських мов («прабатьківщини»), визначення шляхів і напрямів давніх міграцій індоєвропейських народів відіграють археологічні джерела.

Територія України дуже багата на індоєвропейські старожитності. Це передусім тисячі курганів, що зберігають десятки тисяч давніх поховань, а також поселення епохи неоліту — бронзи, давня кам'яна скульптура тощо. Багато з відкритих на теренах України пам'яток мають надзвичайно важливе значення для дослідження індоєвропейської проблематики, через що їх наполегливо вивчають археологи та історики різних країн світу. Наведемо лише один приклад важливого відкриття, зробленого останнім десятиріччям київськими і дніпропетровськими археологами у Наддніпрянщині біля сіл Йосипівка, Бузівка (на р. Орель), Новоіванівка (на р. Самара). Тут було виявлено підкурганні поховання, попередньо датовані за радіокарбонними даними

кінцем III — початком II тис. до н. е. Матеріали цих поховань безпосередньо свідчать про зустріч і взаємодію тут двох різних груп індоєвропейського населення: місцевих скотарів так званої давньоямної культури і прийшлих із заходу землеробсько-скотарських племен культур шнурової кераміки. На основі лінгвістичних даних деякі дослідники вважають, що перші з них були індоіранцями, а другі взяли участь у формуванні слов'ян.

На безпосередню зустріч на берегах Дніпра цих двох груп індоєвропейців вказує низка фактів, зокрема наявність в одних і тих самих могилах керамічних виробів як давніх індоіранців, так і праслов'ян. Найцікавіше, що в деяких випадках на посуді викарбовано, так би мовити, «чужий» орнамент. Так, на одному гостродонному горщику ямної культури вирізано складний меандро-кутовий візерунок, властивий посуду «шнуровиків», і навпаки, на шнуровій кераміці можна побачити елемент орнаменту ямників. Важко переоцінити ці безперечні факти, адже вони засвідчують, що наші пращури — індоєвропейські племена — не лише вели військові дії, про що доводиться часто чути, а й підтримували довготривалі мирні відносини, дружньо спілкуючись між собою і запозичуючи деякі риси культури, як-от орнамент на кераміці, типи прикрас тощо. Можливо, в ті часи вони непогано розуміли один одного, адже їхні мови були ще, мабуть, досить близькими, у будь-якому разі подібнішими між собою, ніж писемно зафіксовані давні індоіранські та слов'янські.

Вивченням історії і культури давніх носіїв індоєвропейських мов плідно займаються науковці різних спеціальностей усього світу, в тому числі археологи, палеоантропологи тощо.

В Європі та Америці лише за останню чверть століття вийшло кілька десятків монографій на цю тематику, щорічно публікуються збірки наукових праць, видається кілька часописів, спеціально присвячених індоєвропейській проблематиці «The Journal of Indo-European Studies»,

«Indogermanischen Forschungen» та ін.). Кілька наукових книжок із індоєвропейської проблематики було видано в Російській Федерації. На жаль, в Україні у цій царині панує затишся! Індоєвропейську тематику тут не розробляють ні в академічних інститутах, ні на кафедрах університетів і гуманітарних інститутів. Усе це, безумовно, не робить честі нашій державі.

З метою поліпшення цієї прикрої ситуації наукова громадськість Києва порушила питання щодо створення спеціального науково-дослідницького постійно діючого семінару, присвяченого індоєвропейській проблематиці. З лютого 2005 р. цей семінар проводиться при Центрі пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. У роботі семінару, що існує на громадських засадах, окрім нас, беруть участь такі ентузіасти цієї справи, як доктори історичних наук Л.Л. Залізняк, В.В. Отрощенко, А.Л. Нечитайло, доктор філософії Ю.В. Павленко, доктор лінгвістики Ю.Л. Мосенкіс, а також кандидати історичних наук О.М. Титова, С.Ж. Пустовалов, І.Д. Потехіна, М.Ю. Відейко, С.В. Конча та ін.

На порядку денному засідань семінару — вивчення досягнень у галузі індоєвропейстики наших зарубіжних колег, осмислення і підготовка до введення в науковий обіг матеріалів, пов'язаних із цією тематикою. Наш семінар із індоєвропейської проблематики вже знаходить деяку підтримку в академічних установах, зокрема вищезгаданого Центру пам'яткознавства НАН України, Інституту археології НАН України, Радіокарбонної лабораторії Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України.

Звичайно, труднощів у роботі семінару дуже багато: це майже повна відсутність коштів на придбання і переклад необхідної закордонної літератури, публікацію наших праць, організаційні витрати. З цими та іншими питаннями ми звертатимемося до Президії Академії наук України та кабінету міністрів України. Сподіваємося на їх підтримку.

Запрошуємо фахівців з історії, мовознавства та інших галузей науки взяти участь у роботі нашого семінару. Наперед щиро дякуємо майбутнім спонсорам, матеріальна допомога яких значно поліпшить нашу роботу на благо вітчизняної науки.

Чекаємо повідомлень за телефоном: (044) 280 71-27 (Центр пам'яткознавства НАН України).

Перший рік роботи наукового семінару «Походження і давня історія індоєвропейських народів»

У січні—лютому 2005 р. розпочав роботу науково-теоретичний семінар «Походження і давня історія індоєвропейських народів», який об'єднав фахівців із різних галузей науки і науковців-

початківців. Семінар організовано за підтримки Центру пам'яткознавства НАН України, Українського товариства охорони пам'яток історії і культури та Інституту археології НАН України.

Метою семінару є ознайомлення з історією та сьогоденними проблемами індоєвропейстики як інтеграційної дисципліни, сприяння поширенню сучасних наукових ідей і знань із найдавнішої історії нашої держави, країн Європи та Азії серед усієї зацікавленої громадськості.

Під час засідань семінару його учасники обмінюються інформацією щодо зарубіжних і вітчизняних напрацювань у галузі етнології, археології, порівняльно-історичного мовознавства, присвячених давній історії індоєвропейських народів та їхніх сусідів. Пропонуються нові методологічні й практичні підходи до інтерпретації джерел, можливостей комплексного застосування різних наукових дисциплін під час реконструкції етнокультурних процесів далекого минулого.

Постійні учасники семінару: д.і.н., проф. *Д.Я. Телегін* (голова організаційного комітету), д.і.н., проф. *Л.Л. Залізняк* (завідувач відділу кам'яної доби ІА НАН України, д.і.н.), проф. *В.В. Отрощенко* (завідувач відділу доби міді і бронзи ІА НАН України) д.і.н. *А.Л. Нечитайло*, к.і.н. *О.М. Титова*, д.ф.н. *Ю.Л. Мосенкіс*, д.і.н., проф. *Ю.В. Павленко*, к.і.н. *М.Ю. Відейко*, к.фіз.-мат.н. *О.В. Маловічко*, к.і.н. *Н.О. Котова*, к.і.н. *Ю.Я. Рассамкін*, к.і.н. *С.Ж. Пустовалов*, к.і.н. *І.Т. Черняков*, к.і.н. *С.В. Конча*.

Протягом 2005 р. відбулося сім засідань, на яких було заслухано й обговорено такі доповіді.

20 лютого

Д.Я. Телегін у доповіді «*Перспективи вивчення давньої історії України у контексті індоєвропейської проблематики*» наголосив на необхідності всебічного комплексного дослідження індоєвропейської проблематики в Україні, терени якої є винятково багатими на археологічний матеріал, що належить до епохи зародження, розвитку і розпаду індоєвропейської спільноти, розселення носіїв індоєвропейських мов на території Євразійського континенту. Відомий український науковець висловив надію, що започаткування семінару виявиться першим етапом розвитку передісторичної науки в Україні, яка об'єднає навколо індоєвропейської проблематики зусилля як археологів, так і мовознавців, антропологів, палеобіологів, представників інших наукових галузей.

С.В. Конча у доповіді «*Деякі аспекти застосування лінгвістичних даних в етноісторичних реконструкціях (гідронімія, культурна лексика)*» висвітлює проблеми використання лінгвістичних джерел у передісторичних реконструкціях і необхідності розвитку комплексних підходів до

вивчення індоєвропейської проблематики, заснованих на поєднанні археологічних і лінгвістичних методів дослідження.

В обговоренні доповідей, а також визначенні найближчих перспектив роботи наукового семінару взяли участь Л.Л. Залізник, В.В. Отрощенко, О.М. Титова, М.Ю. Відейко, О.Г. Корвін-Піотровський, Ю.Я. Рассамакін, В.О. Манько та ін.

16 березня

В.В. Отрощенко у доповіді «*Проблеми етнічної ідентифікації зрубної та андронівської культур*» розглянув процеси зародження і розселення носіїв степових культур бронзової доби. Значну увагу доповідач приділив серії недавніх статей відомого англійського індоєвропейста Дж.П. Меллорі, в яких автор робить спробу створити нову модель поширення індоіранських мов у Центральній та Південній Азії на основі переінтерпретації даних про культурні взаємовпливи, археологічно зафіксовані в регіоні у II — на початку I тис. до н. е. Зокрема, Дж. Меллорі наголошує на винятково важливій ролі Бактріано-Маргіанського археологічного комплексу (БМАК) у поширенні історично відомих іранських мов. В.В. Отрощенко наголосив на важливості Південноуральського осередку культурогенезу для розвитку культур як європейської, так і азійської частин степового простору доби ранньої і середньої бронзи, коли, за даними сучасної науки, у степах відбувалося розселення носіїв іранських мов.

Під час обговорення доповіді виступили М.Ю. Відейко, Ю.Л. Мосенкіс, О.В. Маловічко, С.В. Конча, Д.Я. Телегін.

20 квітня

У доповіді **М.Ю. Відейка** «*Індоєвропейці та степи (з приводу нових розробок Дж.П. Меллорі)*» продовжено розгляд і аналіз останнього доробку Дж.П. Меллорі, зокрема відносно степових культур доби міді-бронзи. Дж. Меллорі намагається визначити природу культурних трансформацій, що відбувалися на стику екологічних зон і відповідних культурних областей (рухливих скотарів і осілих землеробів), і встановити деякі закономірності цих процесів. Одним із найпринциповіших моментів останніх праць Дж. Меллорі є те, що він, протягом багатьох років послідовно обстоюючи «степову» концепцію походження індоєвропейців, тепер радикально змінив свої погляди, висловлюючись на користь прабатьківщини в Анатолії.

Під час обговорення, в якому взяли участь Д.Я. Телегін, Л.Л. Залізник, В.В. Отрощенко, А.Л. Нечитайло, Ю.В. Павленко, І.Р. Михальчин, С.В. Конча та ін., було зауважено, що після переходу такого знаного прибічника «степової»

концепції, як Дж.П. Меллорі, у стані її опонентів порушується давня (з кінця XIX ст.) рівновага між балканською (землеробською) та степовою (скотарською) версіями. Степова концепція завдяки зусиллям М. Гімбутас була дуже популярною у 60—70 рр. XX ст., упродовж 1980 рр. вона значно поступилася своїми позиціями (цьому сприяли праці К. Ренфрю, Т. Гамкрелідзе та Вяч. Іванова, Л. Кіліана, Я. Макає), а тепер втратила свого провідного адепта. Водночас, балкано-анатолійську концепцію обстоюють такі відомі вчені, як К. Ренфрю, М. Звелебіл, П. Долуханов, А. Шеррат та ін. Голова семінару Д.Я. Телегін і доповідач М.Ю. Відейко також висловилися на користь балкано-анатолійської концепції. Натомість Л.Л. Залізник зауважив, що степову концепцію ще зарадно списувати до архіву.

18 травня

С.В. Конча у доповіді «*Хронологія існування та розпаду індоєвропейської спільноти за даними лінгвістики*» зацентрував увагу на тому, що, всупереч поширеній думці, лінгвістичні дані (зокрема, метод лексикостатистики) не дають підстав для відносно точного (у межах тисячоліття) датування розпаду індоєвропейської «прамови», за якою стояла певна етнокультурна спільнота. Швидше, слід говорити про певний «хронологічний коридор» — приблизно між VII і IV тис. до н. е., у межах якого розпочався процес диференціації індоєвропейської мовної єдності. Відповідно, існувати індоєвропейська мовна й етнічна спільноти мали, очевидно, протягом кількох тисячоліть перед тим.

Ю.Л. Мосенкіс у доповіді «*Проблема лінгвістичної ідентифікації давніх народів Середземномор'я і Закавказзя*» висловився на користь індоєвропейського характеру мови низки давніх народів Середземномор'я, Закавказзя й Малої Азії, що традиційно вважаються неіндоєвропейськими. Зокрема, доповідач поділяє погляди вірменського мовознавця Г.Б. Джаукяна щодо індоєвропейськості мов урартів і хурритів. Крім того, на думку Ю. Мосенкіса, індоєвропейською належить вважати мову хаттів на півночі Анатолії, лінійного письма А на Криті та етрусків в Італії. Доповідач висловив також свою незгоду з низкою авторів (Ю. Павленком, Л. Залізником та ін.), які писали про ймовірну належність носіїв трипільської культури до хатто-хурритського мовного масиву. Для таких припущень, як вважає Ю. Мосенкіс, не існує ані лінгвістичних, ані археологічних підстав.

Під час обговорення доповідей виступили Д.Я. Телегін, О.В. Маловічко, Л.Л. Залізник, О.М. Титова.

22 червня

О.В. Маловічко у доповіді «*Про що говорить ностратична мова?*» звернувся до проблематики так званої ностратичної макросім'ї мов, до якої входить індоєвропейська, а також уральська, алтайська, дравидська та деякі інші сім'ї мов Євразії. За деякими оцінками, ностратична мовна єдність (предкова відносно індоєвропейців тощо) мала існувати 10—20 тис. років тому. На основі аналізу лексики, пов'язаної із тваринництвом і харчуванням, О. Маловічко припускає, що первинний ареал носіїв ностратичних мов локалізувався в Центрально-Східній Азії.

В обговоренні доповіді взяли участь Ю.Л. Мосенкіс, С.В. Конча, Ю.Я. Рассамакін, С.Ж. Пустовалов, В.В. Отрощенко, М.Г. Васильєв.

9 листопада

Л.Л. Залізник у доповіді «*Культурно-історичні провінції України в контексті проблеми походження індоєвропейців*» розглянув питання історико-культурного районування території України від пізнього палеоліту до новітньої доби. Доповідач виділив три великі провінції: північно-західну, південно-західну і східну, кожна з яких упродовж усієї історії відзначалась своєрідністю і лише для неї властивим напрямом зовнішніх зв'язків. Північно-західна провінція була завжди тісно пов'язана з Центральною і частково Північною Європою, південно-західна — з Балкано-Карпатським регіоном,

східна — з культурно-історичним простором євразійських степів. Центральні райони України — Київщина, Наддніпрянщина — в усі епохи були на стику трьох культурних провінцій і впливів, які вони опосередковували. Зважаючи на цю культурно-історичну специфіку слід оцінювати процеси, пов'язані зі становленням індоєвропейської спільноти, її розпадом, взаємодією і контактами окремих індоєвропейських мовних гілок і народів.

В обговоренні доповіді взяли участь С.Ж. Пустовалов, А.Л. Нечитайло, М.Ю. Відейко, С.В. Конча, Д.Я. Телегін.

Протягом першого півріччя 2006 р. буде заслухано й обговорено такі доповіді:

М.Ю. Відейко «Хто такі трипільці?»;

С.Ж. Пустовалов «Етнолінгвістичні дослідження та археологія»;

І.Т. Черняков «Сучасні археологічні дані щодо визначення етносу кімерійців»;

С.С. Каїра «Кімерійці в часі і просторі, їх місце в індоєвропейській мовній сім'ї»;

Ю.Л. Мосенкіс «Межі індоєвропейської родини мов і ностратична теорія»;

С.В. Конча «Перспективи лінгвістичної інтерпретації міжкультурних контактів на Наддніпрянщині на зламі міді—бронзи»;

Найближчим часом планується публікація збірки праць учасників семінару.

Одержано 02.03.2006

НАШІ АВТОРИ

БОЛГОВ Микола Миколайович — кандидат історичних наук, завідувач кафедри всесвітньої історії Білгородського державного університету.

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України.

ВДОВИЧЕНКО Євген Володимирович — старший науковий співробітник відділу фондів археології Херсонського обласного краєзнавчого музею.

ГЛАДКИХ Михайло Іванович — доктор історичних наук, професор кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук.

ГРЕЧКО Денис Сергійович — аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України.

КИСЛИЙ Олександр Євгенович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України.

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.

КОНЧА Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

МАЦКЕВИЧ Леонід Георгійович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології Інституту українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України.

МИСЬКА Роман Григорович — аспірант Львівського національного університету ім. І. Франка.

НЕЧИТАЙЛО Павло Олександрович — аспірант кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

ПРИЙМАК Віктор Володимирович — співробітник Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України».

ТЕЛЕГІН Дмитро Якович — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

ТИЛЩАК Володимир Семенович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

УШКОВА Юлія Віталіївна — аспірантка кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

ШЕВЧЕНКО Тетяна Миколаївна — аспірантка кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

ШРАМКО Борис Андрійович — доктор історичних наук, професор Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДСВ	— Античная древность и средние века. Свердловск
АДУ	— Археологічні дослідження на Україні. Київ
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АМА	— Античный мир и археология
АО	— Археологические открытия
АС	— Археологический съезд
БГУ	— Брянский государственный университет
БелГУ	— Белгородский государственный университет
БИ	— Боспорские исследования
ВГУ	— Воронежский государственный университет
ВДИ	— Вестник древней истории
ГИМ	— Государственный исторический музей. Москва
ДАН	— Доклады Академии наук СССР. Москва, Ленинград
ЗРАО	— Записки Русского археологического общества
ИА РАН	— Институт археологии Российской академии наук
ИАДК	— История и археология древнего Крыма
ИАК	— Известия Императорской археологической комиссии.
ИИМК РАН	— Институт истории материальной культуры РАН
ИРАИМК	— Известия Российской Академии истории материальной культуры
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры РАН
КСИОГАМ	— Краткие сообщения о полевых и археологических исследова- ниях Одесского государственного археологического музея
МАР	— Материалы по археологии России. Санкт-Петербург
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
ОАК	— Отчет Археологической комиссии
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник
ПГКСВП	— Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья
ПЕВ	— Подольские Епархиальные Ведомости
ПССИАЕ	— Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії: Збірник наукових статей
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СХМ	— Сборник Херсонесского музея
ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
ТПЕИСК	— Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета
Тр .... АС	— Труды Археологического съезда
Укр. НИГРИ	— Украинский научно-исследовательский геолого-разведочный институт.
ХГУ	— Харьковский государственный университет им. В.Н. Каразина
ХНУ	— Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина
ХСб	— Херсонесский сборник
MEFR	— Mélanges de l'Ecole française de Rome
PKS	— Prace Komisji Środkowoeuropejskiej. Lublin.
SAA	— Soviet Anthropology and Archaeology. New York.
ZOW	— Z otchłani wieków. Wrocław; Warszawa.